

αλσλ

ΧΑΡΩΣ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΤΕΥΧΟΣ
ISSUE

42

ΕΤΟΣ
YEAR

2025

ISSN: 1109 – 5008

e-ISSN: 2944 - 9847

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξη

Επιστημονικό Περιοδικό

αειχώρος

Διεύθυνση:

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ

Πεδίον Άρεως, 383 34 ΒΟΛΟΣ

<http://www.aeihoros.gr>

e-mail: aeihoros@uth.gr

Επιμέλεια έκδοσης: Νεκταρία Σαρρή

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Γιώργος Παρασκευάς-Παναγιώτης Μανέτος

Γαβαλάς Βασίλειος 6

Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας του Μεσοπολέμου. Μέρος Ι: γαμήλια συμπεριφορά κατά γεωγραφικές περιοχές με διάκριση γηγενών και προσφύγων.

Δαρκαδάκη Μαρία, Τσιάπα Μαρία 31

Οι μεταβολές του μοντέλου απασχόλησης μετά την επίδραση του COVID-19 υπό το πρίσμα των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών: Η περίπτωση των Χανίων

Maravegias Napoleon, Gourgiotis Anestis, Doukas Yannis E., Vardopoulos Ioannis 49

Lignes de faille de l'unité : ajustement économique et politiques spatiales de l'intégration européenne

Λινάκη Ελένη 71

Πρότυπο εργαλείο αποτίμησης της πολιτισμικής ανθεκτικότητας στους οικισμούς της Ελλάδας

ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Τασοπούλου Αναστασία, Παπακωνσταντίνου Βασίλειος 96

Οριοθετήσεις οικισμών: από τις οριοθετήσεις της δεκαετίας του '80 στο πρόγραμμα 'Κωνσταντίνος Δοξιάδης'

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Ασπρογέρακας Ευάγγελος 109

Βασενχόβεν, Λ. (2025) *Η πολεοδομία σε δίνη: Πενήντα χρόνια από το Σύνταγμα του 1975 στα τοπικά πολεοδομικά σχέδια*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.

Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας του Μεσοπολέμου. Μέρος Ι: γαμήλια συμπεριφορά κατά γεωγραφικές περιοχές με διάκριση γηγενών και προσφύγων.

Γαβαλάς Βασίλειος

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Το παρόν άρθρο εξετάζει τις γεωγραφικές διαστάσεις της γαμηλιότητας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου μέσα από την διοικητική διαίρεση της χώρας σε Γεωγραφικά Διαμερίσματα και Νομούς. Οι περιφερειακές διαφορές που παρατηρούνταν στην Ελληνική επικράτεια είναι ενδεικτικές των διαφορετικών ιστορικο-πολιτιστικών, οικονομικών και δημογραφικών συνθηκών που επικρατούσαν σε ένα συνεχώς επεκτεινόμενο κράτος που ακόμα τότε, τη δεκαετία του 1920, δεν είχε διαμορφώσει τα οριστικά του σύνορα όπως τα γνωρίζουμε σήμερα. Είναι αξιοσημείωτη η διαφορά στο πρότυπο γάμου ανάμεσα στη Βόρεια και τη Νότια Ελλάδα, με περεταίρω διαφοροποίηση αυτή των νησιών. Στη Μακεδονία και τη Θράκη, το πρότυπο γάμου, ιδίως των γυναικών, προσιδιάζει περισσότερο με αυτό των όμορων Βαλκανικών κρατών (Βουλγαρία, Σερβία) και λιγότερο με αυτό της υπόλοιπης Ελλάδας. Η καθολικότητα του γάμου των γυναικών μάλιστα είχε επικρατήσει και στη Θεσσαλία, όπου οι ανύπαντρες γυναίκες στην ηλικία των 50 ετών αποτελούσαν μόλις το 1,5% του γυναικείου πληθυσμού, ποσοστό μικρότερο από αυτό της Γιουγκοσλαβίας.

Λέξεις κλειδιά

Πρότυπα γάμου, Μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο, Οριστική αγαμία, Περιφερειακές διακυμάνσεις, Έλλειψη ανδρών.

Nuptiality behaviour in Greece during the inter-war period by geographical region and nativeness.

Abstract

The paper examines marriage patterns in Greece during the 1920s, by Geographical Department and by District. The regional differences within Greece were indicative of a country that encompasses populations with different historical-cultural and economic backgrounds, some of which had only recently (in the 1920s) annexed to the Greek territory. There is a geographical gradient in the marriage pattern from North to South of Greece, with a further differentiation between mainland and insular Greece. In the northern-most Departments of the country the marriage pattern, especially that of women, resembled that of the neighboring Balkan countries, Yugoslavia and Bulgaria (early and universal marriage at least for women). Further south, age of marriage was not as early, and permanent celibacy was not uncommon for men, and in some island populations (the Ionian islands) for women as well. The 1.2 million refugees that came in the 1920s to Greece from Asia Minor, gave their own note to the marriage pattern, given the great lack of men in marriageable ages.

Keywords

Marriage Patterns, Singulate Mean Age at Marriage (SMAM), Permanent Celibacy, Regional Deviations, Sex Ratio at Marriageable Ages.

1. Εισαγωγή

Ο Μεσοπόλεμος, ήτοι η περίοδος ανάμεσα στον «Μεγάλο Ευρωπαϊκό Πόλεμο» και στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, διήρκεσε, για τις περισσότερες χώρες που έλαβαν μέρος και στους δύο πολέμους, τουλάχιστον μία 20ετία, ενώ για κάποιες η διάρκειά του πλησιάζει το $\frac{1}{4}$ του αιώνα. Ο «βραχύς Ελληνικός Μεσοπόλεμος» διήρκεσε 18 χρόνια, από το 1922 μέχρι το 1940. Δεν είναι όμως η μικρότερη διάρκεια του ελληνικού μεσοπολέμου που τον κάνει ιδιαίτερο στην Ευρωπαϊκή ιστοριογραφία. Περισσότερο βαρύνει το γεγονός ότι η Ελλάδα εισέρχεται στην περίοδο του Μεσοπολέμου μετά από μία δεκαετία συνεχών πολέμων. Αυτή η δεκαετία αρχίζει με τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), συνεχίζεται με το Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-18) και λήγει με την Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-22). Η πολεμική αυτή δεκαετία διπλασίασε το Ελληνικό κράτος σε έκταση και το υπερδιπλασίασε σε πληθυσμό (από 2,65 εκατομμύρια τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων σε 6,1 εκατομμύρια το 1923). Ταυτόχρονα όμως απορρόφησε το πιο δυναμικό και υγιές κομμάτι του ανδρικού πληθυσμού, ένα μεγάλο μέρος του οποίου δεν επέστρεψε ποτέ από τα πεδία των μαχών. Το τέλος αυτής της δεκαετίας σφράγισε με τον πιο οικτρό τρόπο τη «Μεγάλη Ιδέα» της Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών, η οποία αποτελούσε τη βάση της Ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από την ίδρυση σχεδόν του Ελληνικού κράτους μέχρι την Μικρασιατική καταστροφή. Και ναι μεν η Μικρασιατική Καταστροφή προσέδωσε μια πιο ομοιογενή εθνοτική σύνθεση στην Ελληνική Επικράτεια, με την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923, αλλά έφερε και 1,2 εκατομμύρια πρόσφυγες τους οποίους το Ελληνικό κράτος, όντας κατεστραμμένο οικονομικά από τους συνεχείς πολέμους, ήταν ανέτοιμο να τους δεχτεί και να τους στεγάσει σε αξιοπρεπείς συνθήκες. Πολλοί πέθαναν στους καταυλισμούς που στήθηκαν πρόχειρα χωρίς στοιχειώδεις συνθήκες υγιεινής, ενώ κάποιοι μετανάστευσαν σε χώρες του εξωτερικού (Rapp, 1924:408).

Την πολεμική δεκαετία 1912-22 κορυφώνεται και το μεταναστευτικό κύμα από την Ελλάδα προς υπερπόντιες χώρες, και κυρίως προς τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, το οποίο είχε αρχίσει από τα τέλη του 19ου αιώνα και έβαινε συνεχώς αυξανόμενο μέχρι το 1919. Από το 1890 μέχρι το 1919 πάνω από μισό εκατομμύριο Έλληνες μεταναστεύουν σε υπερπόντιες χώρες (Siampros, 1980:236). Και η μετανάστευση και οι πόλεμοι είναι επιλεκτικοί ως προς την κατά φύλο και ηλικία σύνθεση των συμμετεχόντων. Στην περίπτωση της Ελληνικής υπερπόντιας μετανάστευσης των αρχών του 20ου αιώνα, οι μετανάστες αποτελούντο κατά 94% από άνδρες, από τους οποίους το 93% είχαν ηλικία 15-44 ετών (ΕΣΥΕ, 1980:97).

Τα ως άνω αναφερόμενα ιστορικά γεγονότα άφησαν το αποτύπωμα τους και στη δημογραφία του Ελληνικού πληθυσμού. Οι τρεις απογραφές που έλαβαν χώρα από το 1907 μέχρι το 1928 (1907, 1920 και 1928), αποτυπώνουν μια τελείως διαφορετική σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία. Η γρήγορα μεταβαλλόμενη δομή του πληθυσμού επηρέασε τη γεννητικότητα αλλά και το πρότυπο γάμου του Ελληνικού πληθυσμού, το οποίο προσαρμόστηκε στα νέα πληθυσμιακά δεδομένα. Το 1907 οι έγγαμες γυναίκες αναπαραγωγικής ηλικίας (15-49 ετών) αποτελούντο κυρίως από νέες ηλικίας 15-29 ετών σε ποσοστό 41% (Υπουργείο των Εσωτερικών, 1909). Το 1920, όταν η υπερωκεάνιος μετανάστευση και οι συνεχείς πόλεμοι είχαν απομυζήσει το πιο δυναμικό κομμάτι του ανδρικού πληθυσμού, η ηλικιακή δομή των παντρεμένων γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας είχε αλλάξει δραματικά, και πλέον οι νέες 15-29 ετών αποτελούσαν μόνο το 29% των παντρεμένων ηλικίας 15-49 ετών (ΓΣΥΕ, 1928). Το 1928, όταν ο πληθυσμός είχε αναζωογονηθεί με την εισροή 1,2 εκατομμυρίων προσφύγων από τη Μικρά Ασία, ο πληθυσμός των παντρεμένων γυναικών απέκτησε μια πιο ισορροπημένη ηλικιακή δομή, αποτελούμενος από νέες γυναίκες (15-29) σε ποσοστό 33,2% (ΓΣΥΕ, 1933).

Το πώς αυτές οι δημογραφικές αλλαγές επηρέασαν το πρότυπο γάμου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, καθώς και τα διαφορετικά πρότυπα γάμου που υπήρχαν σε διαφορετικές περιοχές της χώρας, αλλά και τις διαφορές μεταξύ γηγενών Ελλήνων και προσφύγων που ήρθαν μετά την Μικρασιατική καταστροφή, εξετάζει το παρόν άρθρο.

2. Πρότυπα γάμου στην Ελλάδα

Η μελέτη των γαμήλιων πρακτικών (προτύπων γάμου) μας επιτρέπει να αποκομίσουμε μια εικόνα του πλαισίου μέσα στο οποίο δημιουργείται η οικογένεια στην εκάστοτε κοινωνία. Από δημογραφική άποψη η μελέτη του προτύπου γάμου σημαίνει τη διερεύνηση τριών παραμέτρων:

- Ηλικία κατά τον πρώτο γάμο κατά φύλο (επειδή στους περισσότερους πληθυσμούς η ηλικία γάμου των ανδρών διαφέρει από αυτή των γυναικών). Η ηλικία κατά τον πρώτο γάμο καθόριζε σε παλαιότερες κοινωνίες τον τελικό αριθμό απογόνων του ζευγαριού και εξαρτάτο από πολιτιστικούς και οικονομικούς παράγοντες.
- Ποσοστό οριστικά αγάμων κατά φύλο. Οριστικά άγαμοι θεωρούνται συμβατικά αυτοί που μέχρι τα 50 έτη τους παραμένουν άγαμοι. Το ποσοστό των οριστικά αγάμων δείχνει την «έκταση» του γάμου, το πόσο καθολικός ήταν δηλαδή ο θεσμός του γάμου και εξαρτάται από δημογραφικούς και κοινωνικούς παράγοντες.
- Ηλικιακή διαφορά των συζύγων. Θεωρείται και ως δείκτης ισότητας των δύο φύλων. Σε κοινωνίες που η θέση της γυναίκας είναι υποδεέστερη, συνήθως η ηλικιακή διαφορά των συζύγων είναι μεγάλη.

Η πιο γνωστή τυπολογία, όσον αφορά τα πρότυπα γάμου της προ-μεταβατικής Ευρώπης είναι αυτή που προτάθηκε από τον P. Laslett (1983:526-527). Ο Laslett χώρισε την Ευρώπη σε τέσσερις περιοχές κάθε μία από τις οποίες αντιστοιχεί σε ένα συγκεκριμένο τρόπο οικιακής οργάνωσης. Αυτές οι τέσσερις περιοχές, οι οποίες είναι αρκετά ασαφείς ως προς τα γεωγραφικά τους όρια, τιτλοφορούνται «Δυτική», «Κεντροδυτική», «Μεσογειακή» και «Ανατολική». Παρόλο που αυτή η ταξινόμηση αναφέρεται κυρίως σε δομές οικιακής οργάνωσης, μπορούμε να αντλήσουμε από αυτήν και πληροφορίες για τα πρότυπα γάμου. Έτσι, το «Δυτικό» πρότυπο είναι αυτό που ο Hajnal περιέγραψε ως «Ευρωπαϊκό». Η ιδιαιτερότητα αυτού του προτύπου έγκειται στο γεγονός ότι η ηλικία κατά τον πρώτο γάμο ήταν υψηλή (πάνω από 23 έτη για τις γυναίκες) και υπήρχε ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού (συνήθως πάνω από 10% και για τα δύο φύλα) που έμενε άγαμο. Η ηλικιακή διαφορά μεταξύ των συζύγων ήταν μικρή σε αυτό το πρότυπο. Σύμφωνα με τον Hajnal αυτό το πρότυπο γάμου επικρατούσε στην Ευρώπη δυτικά της νοητής γραμμής από την Αγία Πετρούπολη μέχρι την Τερνέστη, από το 17ο αιώνα μέχρι και τις αρχές του 20ου (1965:101). Το, κατά Laslett, «Κεντροδυτικό» πρότυπο είναι παρόμοιο με το «Δυτικό» με τη διαφορά ότι υπάρχουν περισσότερες εκτεταμένες και σύνθετες οικογένειες. Το «Μεσογειακό» πρότυπο γάμου χαρακτηρίζεται από μικρή ηλικία κατά το γάμο για τις γυναίκες, υψηλή για τους άντρες, μεγάλη ηλικιακή διαφορά μεταξύ των συζύγων, υψηλό ποσοστό χηρών οι οποίες συνήθως δεν ξαναπαντρεύονται, και συνολικά χαμηλό ποσοστό οριστικά αγάμων. Το «Ανατολικό» πρότυπο έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με το «Μεσογειακό» αλλά με μια βασική διαφορά. Η ηλικία κατά το γάμο είναι μικρή και για τους άντρες και για τις γυναίκες και η ηλικιακή διαφορά μεταξύ των συζύγων μικρή. Κατά τα άλλα το ποσοστό των οριστικά ανύπαντρων είναι χαμηλό, όπως και στο «Μεσογειακό» πρότυπο και οι χήρες, αν και αναλογικά λιγότερες, συνήθως δεν ξαναπαντρεύονται.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, παρόλο που πολλές ανθρωπολογικές μελέτες αναφέρονται σε γαμήλιες πρακτικές, όπως την εγκατάσταση μετά το γάμο και τη δομή του νοικοκυριού, οι δημογραφικές όψεις των προτύπων γάμου άρχισαν να μελετώνται σχετικά πρόσφατα. Θα ήταν εύλογο να θεωρήσουμε ότι το πρότυπο γάμου της Ελλάδας ήταν, τουλάχιστον μέχρι το πρώτο μισό του 20ου αιώνα, το Μεσογειακό ή κάποια παραλλαγή του. Από τις μελέτες όμως που έχουν γίνει γνωρίζουμε ότι λίγες περιοχές της Ελλάδας είχαν κάποια χαρακτηριστικά του Μεσογειακού προτύπου γάμου και ότι η Ελλάδα ως σύνολο αποτελούσε μια ενδιάμεση περίπτωση ανάμεσα στο Ανατολικό και το Δυτικό πρότυπο γάμου. Στην πραγματικότητα η Ελλάδα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ενιαίο σύνολο λόγω της μεγάλης ποικιλομορφίας που παρουσίαζε από περιοχή σε περιοχή (Hionidou, 1998, Gavalas, 2008, Γαβαλάς, 2019). Τα Ιόνια νησιά έκλιναν προς το «Δυτικό» πρότυπο μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα, με τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας να είναι υψηλά και για τα δύο φύλα (7%-13%), την μέση ηλικία πρώτου γάμου των γυναικών σχετικά μεγάλη για τα δεδομένα της εποχής (26 και άνω στην περίοδο του

Μεσοπολέμου) και την ηλικιακή διαφορά των συζύγων σχετικά μικρή (Gavalas, 2008). Οι Κυκλάδες την ίδια περίοδο εμφανίζουν κάποια χαρακτηριστικά του Μεσογειακού προτύπου γάμου (χαμηλή ηλικία των γυναικών κατά τον πρώτο γάμο και ηλικιακή διαφορά των συζύγων σχετικά μεγάλη), αλλά το πρότυπο γάμου τους δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί Μεσογειακό εφόσον τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας των γυναικών υπερέβαιναν το 6% (ibid). Τα Νησιά Αιγαίου, από την άλλη (δηλαδή η σημερινή Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου), την περίοδο του Μεσοπολέμου επιδείκνυαν μεγάλη ηλικία πρώτου γάμου και για τα δύο φύλα (η οποία κυμαινόταν γύρω στα 25 με 25,5 έτη για τις γυναίκες και 28,5 με 29 για τους άνδρες) και ποσοστά μόνιμης αγαμίας σχετικά μικρά για τις γυναίκες (4,5%-5%) (Gavalas, 2008, Γαβαλάς, 2019). Αυτά τα χαρακτηριστικά δεν προσιδιάζουν σε κανένα πρότυπο γάμου από την τυπολογία του Laslett. Για τις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας δεν υπάρχουν λεπτομερείς μελέτες, όπως και δεν υπάρχουν μελέτες για το αν υπήρχε διαφοροποίηση στο πρότυπο γάμου των γηγενών Ελλήνων και σε αυτό των προσφύγων που ήρθαν στη χώρα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Αυτό το κενό της βιβλιογραφίας φιλοδοξεί να καλύψει το παρόν πόνημα.

3.Μέθοδοι και δεδομένα

Οι μεταβλητές που διερευνώνται όταν μελετάμε το πρότυπο γάμου από δημογραφικής άποψης είναι, όπως προαναφέρθηκε, τρεις: 1) Η ηλικία των συζύγων κατά τον πρώτο γάμο. 2) Η ηλικιακή διαφορά μεταξύ των συζύγων και 3) Το ποσοστό ανδρών και γυναικών που μένουν οριστικά άγαμοι.

Και τα τρία αυτά χαρακτηριστικά μπορούν να διερευνηθούν από τις απογραφές πληθυσμού, εφόσον οι τελευταίες παρέχουν τον πληθυσμό κατά φύλο, ηλικία, και οικογενειακή κατάσταση κατά φύλο και ηλικία. Οι Ελληνικές απογραφές παρέχουν την οικογενειακή κατάσταση του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία από το 1879 (αν και η απογραφή του 1879 αναφέρει την οικογενειακή κατάσταση μόνο σε επίπεδο Επικράτειας), αλλά δυστυχώς τα πλήρη αποτελέσματα των απογραφών του 1889, 1896 και 1940 δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ για διαφορετικούς λόγους κάθε φορά. Η απογραφή του 1920 (η πρώτη απογραφή του Μεσοπολέμου) χαρακτηρίζεται από σοβαρή συσσώρευση ηλικιών (age-hearing) στις ηλικίες άνω των 40 για τους άνδρες. Είναι πιθανό ότι οι νεαροί άνδρες προσπαθούσαν να αποφύγουν την στρατολόγηση, δεδομένου ότι το 1920 η Ελλάδα στρατολογούσε κάθε διαθέσιμο νέο άνδρα για την εκστρατεία στη Μικρά Ασία, η οποία άρχισε το 1919 (Σιάμπρος, 1973:57. Γαβαλάς, 2015: 41-42). Ως εκ τούτου, τα δεδομένα της απογραφής του 1920 δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τον υπολογισμό των τριών δεικτών που περιγράφουν το πρότυπο γάμου. Μένει λοιπόν η απογραφή του 1928, η οποία, αν και χαρακτηρίζεται και αυτή από συσσώρευση ανδρών στις ηλικίες 45-59, είναι λιγότερο «στρεβλή» από αυτήν του 1920 (Γαβαλάς, 2015).

Ο υπολογισμός της μέσης ηλικίας κατά τον πρώτο γάμο από απογραφικά δεδομένα γίνεται με τη μέθοδο του Hajnal, η οποία είναι γνωστή ως Singulate Mean Age at Marriage (SMAM) (Hajnal, 1953). Ο υπολογισμός του SMAM βασίζεται στην αρχή ότι η ηλικία κατά τον πρώτο γάμο αντιστοιχεί στο μέσο αριθμό ανθρωπο-ετών (ή αλλιώς βιωμένων ετών) που έζησαν σε κατάσταση αγαμίας αυτοί που τελικά σύναψαν γάμο. Ο δείκτης αυτός βασίζεται στην υπόθεση ότι δεν συνάπτονται πρώτοι γάμοι μετά το 50ο έτος της ηλικίας και ότι το ποσοστό των οριστικά αγάμων μειώνεται με την ηλικία (στην πραγματικότητα η τελευταία συνθήκη ισχύει σε μια κοόρτη γέννησης αλλά όχι απαραίτητα στα απογραφικά δεδομένα τα οποία αναφέρονται σε ένα ημερολογιακό έτος και «αιχμαλωτίζουν» διαφορετικές κοόρτες γέννησης). Το μειονέκτημα αυτού του δείκτη είναι ότι περιγράφει τη γαμήλια εμπειρία μιας υποθετικής (συνθετικής) κοόρτης. Το SMAM που αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη χρονιά δεν θα είναι απαραίτητα ίδιο με την μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο όπως αυτή προκύπτει από τις ληξιαρχικές καταγραφές, εκτός κι αν αυτή η ηλικία έχει παραμείνει σταθερή κατά τα προηγούμενα 35 χρόνια. Παρόλα αυτά, η καταγραφή του SMAM σε διαδοχικές δεκαετίες αντανakλά τις πραγματικές τάσεις στην ηλικία γάμου, μολονότι δεν δίνει την ηλικία γάμου με μεγάλη ακρίβεια. Το ποσοστό των οριστικά αγάμων υπολογίζεται επίσης από τα δεδομένα των απογραφών. Η ηλικιακή διαφορά των συζύγων υπολογίζεται ως η μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των ανδρών μείον τη μέση

ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των γυναικών (SMAM ανδρών μείον SMAM γυναικών). Γίνεται κατανοητό ότι η μέση ηλικία γάμου και τα ποσοστά οριστικά αγάμων έχουν υπολογιστεί για κάθε φύλο ξεχωριστά γιατί συνήθως (και σίγουρα στους πληθυσμούς που εξετάζουμε) η ηλικία γάμου είναι μεγαλύτερη για τους άνδρες.

Ο δείκτης ισόβιας αγαμίας, δηλαδή το ποσοστό των οριστικά αγάμων στην ηλικία των 50, είναι εύκολα υπολογίσιμος από τα δεδομένα των απογραφών. Η απογραφή του 1928 παρέχει τον πληθυσμό κατά οικογενειακή κατάσταση σε 5-ετείς ομάδες ηλικιών. Ο τύπος του δείκτη είναι:

$$\text{Δείκτης ισόβιας αγαμίας} = \frac{\frac{P_{45-49}^C + P_{50-54}^C}{P_{45-49} + P_{50-54}}} \cdot 100$$

Όπου: P^C ο πληθυσμός των αγάμων στις ηλικίες του δείκτη.

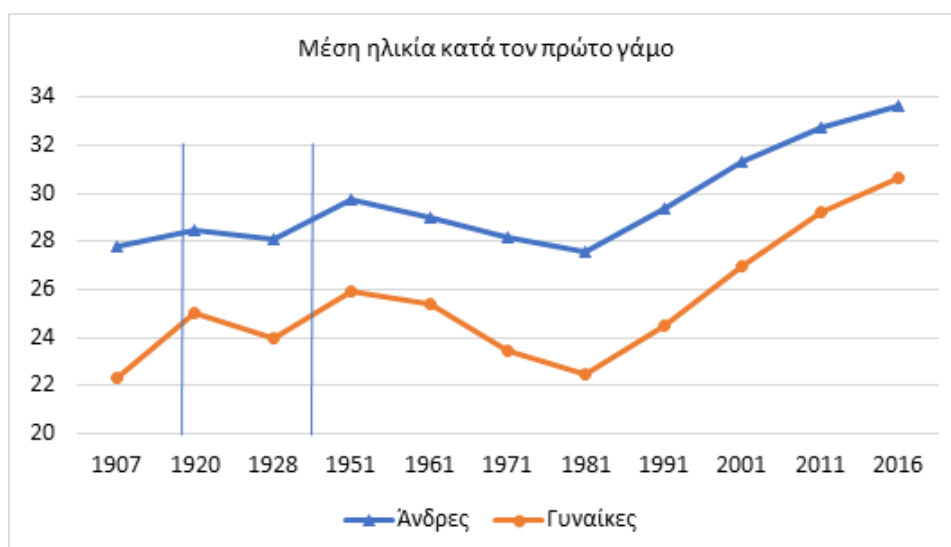
P ο γενικός πληθυσμός στις ηλικίες του δείκτη.

4.Αποτελέσματα

4.1 Ηλικία κατά τον πρώτο γάμο (γενικός πληθυσμός)

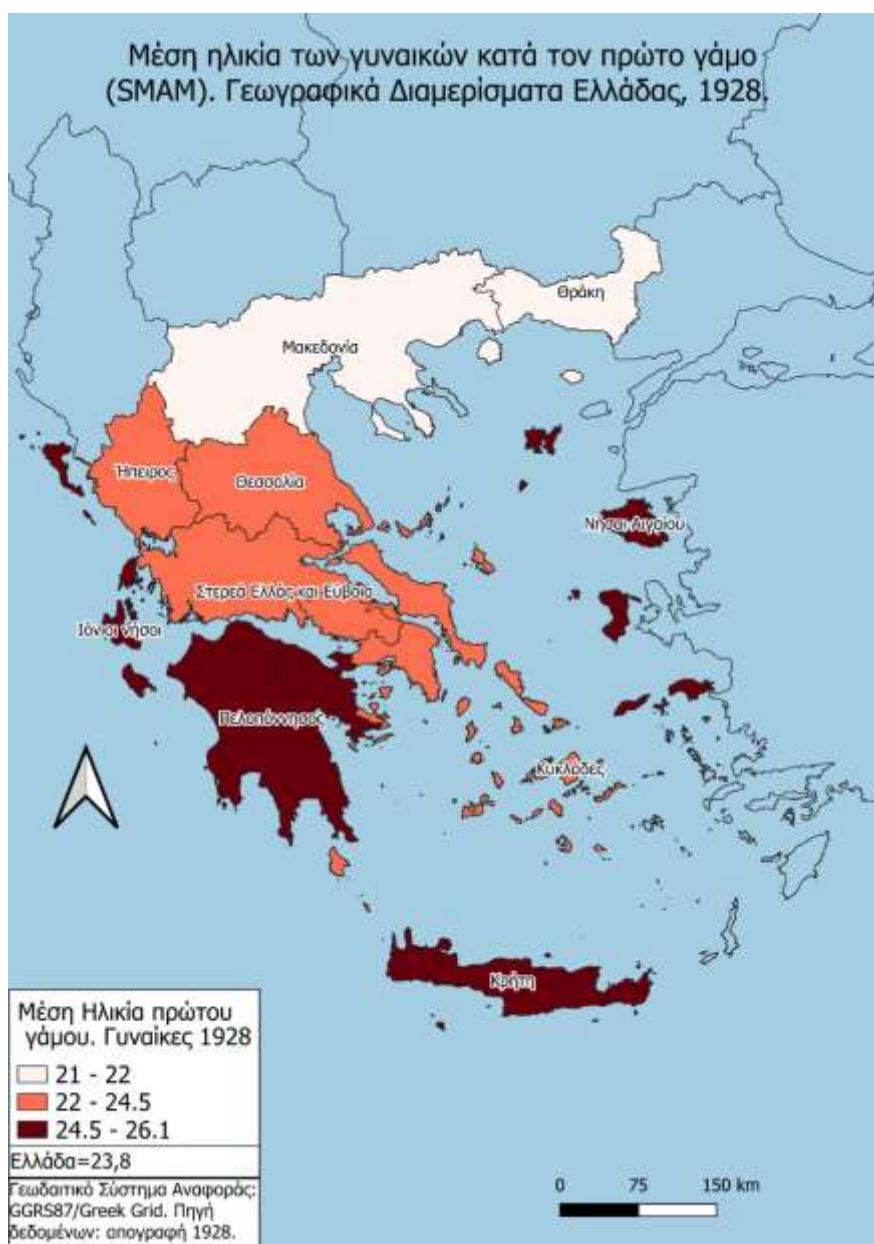
Στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα δύο χρονολογίες (1920 και 1951) παρουσιάζουν εξαιρετικά υψηλές ηλικίες γάμου τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Αύξηση στην ηλικία γάμου παρατηρείται γενικά μετά από περιόδους πολέμου και εξηγείται από το γεγονός ότι πολλοί γάμοι που είχαν αναβληθεί στη διάρκεια του πολέμου έλαβαν χώρα αμέσως μετά, όταν οι συνθήκες το επέτρεψαν. Ως εκ τούτου, η αυξημένη ηλικία γάμου που παρατηρείται γύρω στο 1920 (σχήμα 1) μπορεί να οφείλεται στα ταραγμένα χρόνια 1912-1922, που για την Ελλάδα αντιπροσωπεύουν μία τουλάχιστον δεκαετία συνεχών πολέμων. Η αύξηση της ηλικίας γάμου γύρω στο 1950 πιθανόν να προκλήθηκε από γάμους που αναβλήθηκαν στα “σκληρά” χρόνια 1940-49, όταν και πάλι επικρατούσαν πολεμικές συνθήκες στην Ελλάδα σε όλη τη διάρκεια εκείνης της δεκαετίας. Μία μείωση στην ηλικία κατά τον πρώτο γάμο από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 μέχρι τα τέλη αυτής του 1970 συμπίπτει με μία παρόμοια τάση στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (Coleman, 1980).

Σχήμα 1. Μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των γυναικών. Ελλάδα, 1907-2016. Πηγή: Ελληνικές απογραφές για την περίοδο 1907-2011 (ίδια επεξεργασία) και δεδομένα από φυσική κίνηση του πληθυσμού για το 2016.

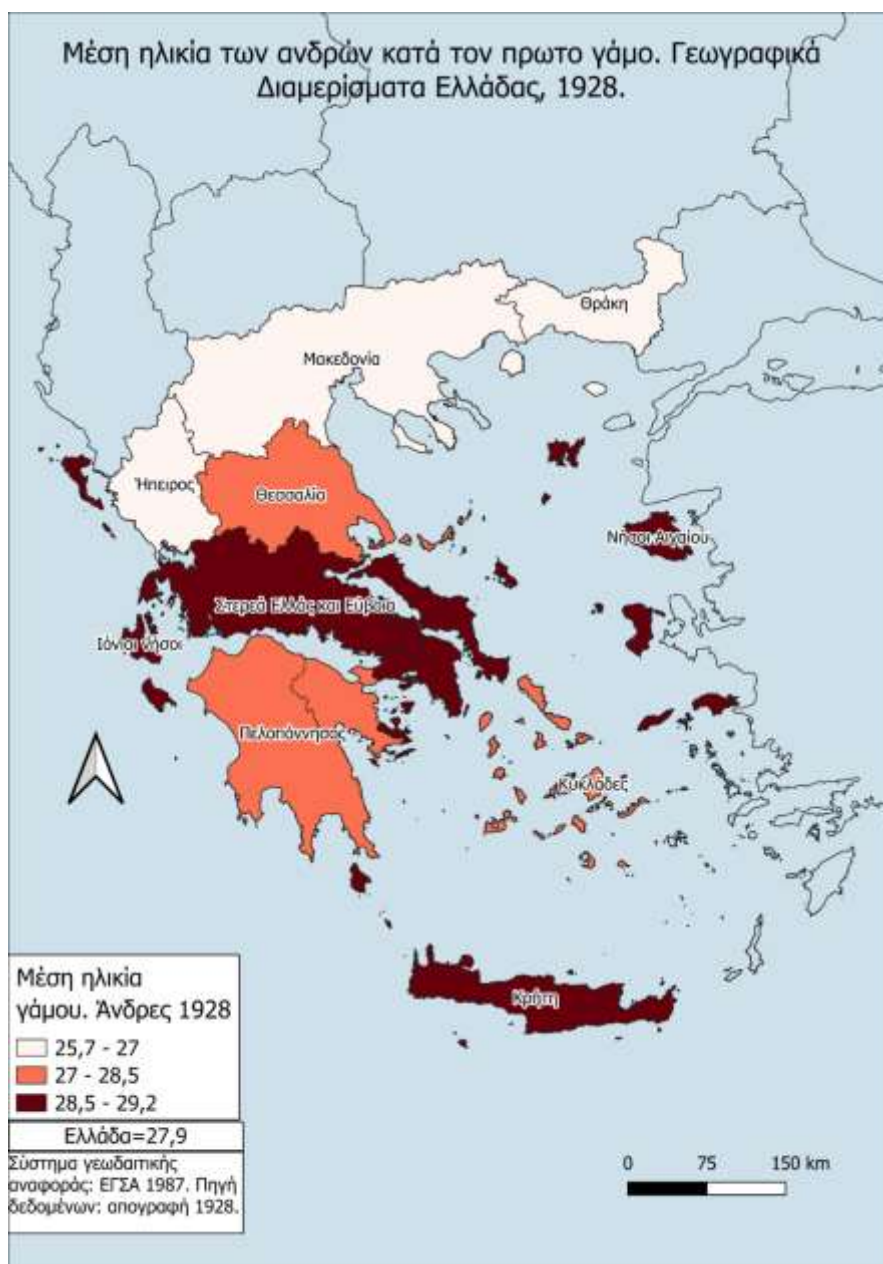

Όσον αφορά τις χωρικές διαφοροποιήσεις της ηλικίας γάμου στην περίοδο του μεσοπολέμου, αυτές φαίνονται στα σχήματα (χάρτες) 2 και 3 σε επίπεδο Γεωγραφικού Διαμερίσματος και στα σχήματα 4 και 5 σε επίπεδο νομού. Στη Βόρεια Ελλάδα η ηλικία γάμου ήταν μικρότερη από τον Εθνικό Μέσο Όρο και για τα δύο φύλα. Μία ανύπαντρη γυναίκα αναμενόταν να παντρευτεί πριν τα 22 της χρόνια, ενώ ένας άγαμος άντρας αναμενόταν να συνάψει γάμο πριν τα 27 του. Αυτές ήταν οι μέσες ηλικίες γάμου στη Θράκη και τη Μακεδονία (και στην Ήπειρο, όσον αφορά τους άντρες). Ηλικίες που προσιδιάζουν στο Ανατολικό πρότυπο γάμου, αν και η ηλικιακή διαφορά των συζύγων ήταν αρκετά μεγάλη για το Ανατολικό πρότυπο, λόγω της σχετικά μεγάλης ηλικίας γάμου των ανδρών. Συγκριτικά, στα υπόλοιπα Βαλκάνια, οι άντρες εισέρχονταν στον έγγαμο βίο γύρω στα 23 (στη Σερβία), με 24,5 (Βουλγαρία, Ρουμανία) στις αρχές του 20ου αιώνα, και η ηλικιακή διαφορά των συζύγων δεν ξεπερνούσε τα 3-4 έτη (June, 1974:232. Botev, 1990).

Σχήμα 2. Μέση ηλικία γυναικών κατά τον πρώτο γάμο (SMAM). Γεωγραφικά διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

Σχήμα 3. Μέση ηλικία ανδρών κατά τον πρώτο γάμο (SMAM). Γεωγραφικά διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

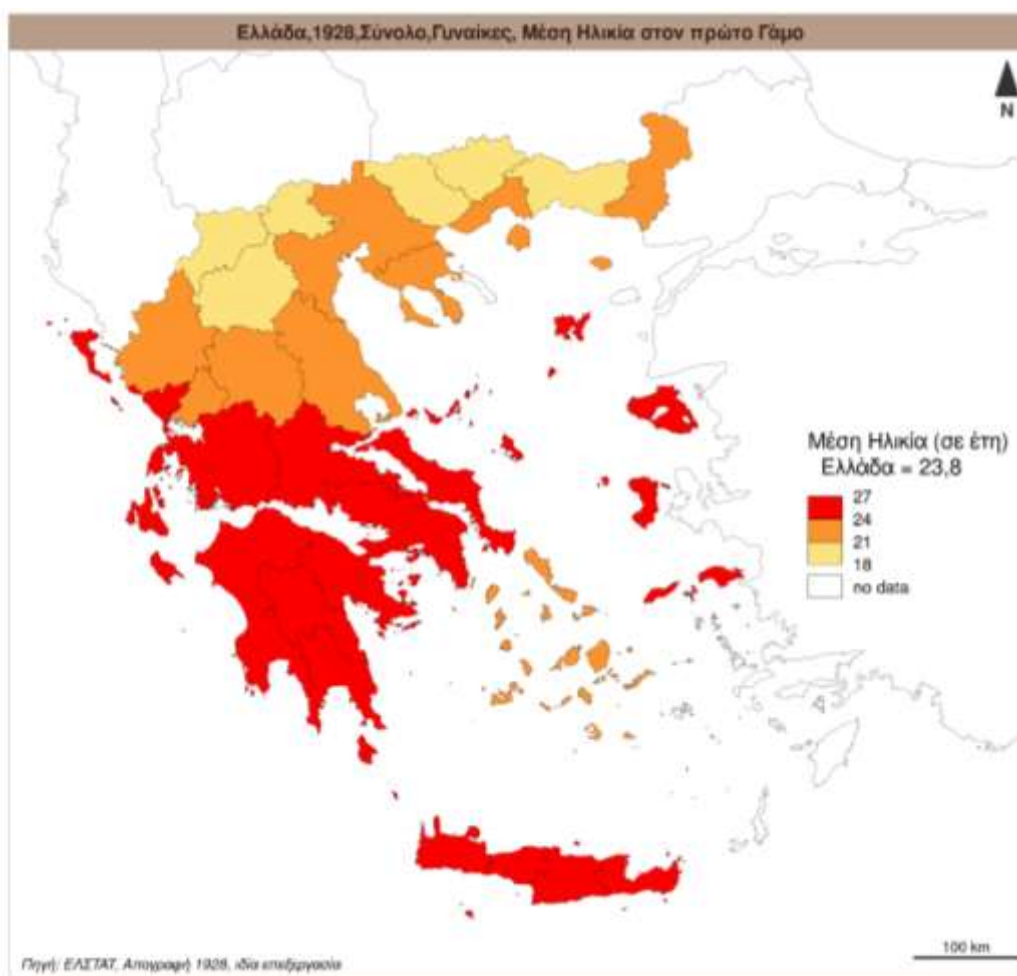
Η Ελλάδα νοτίως της Μακεδονίας αποκλίνει ακόμα περισσότερο από το Ανατολικό πρότυπο γάμου την περίοδο του Μεσοπολέμου. Οι γυναίκες έδιναν γαμήλιους όρκους για πρώτη φορά στα 23 έτη κατά μέσο όρο σε Ήπειρο, Θεσσαλία και Κυκλάδες, ενώ στα νοτιότερα γεωγραφικά διαμερίσματα (Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο και Κρήτη), αλλά και στα νησιά του Βορείου Αιγαίου η μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των γυναικών ήταν μεγαλύτερη από 24 έτη.

Σε επίπεδο νομού η διαφοροποίηση ανάμεσα σε βόρεια και νότια Ελλάδα, όσον αφορά τις γυναίκες, είναι ακόμα πιο εμφανής (σχήμα 4)., Στους περισσότερους νομούς της Θράκης και της Μακεδονίας η μέση ηλικία γάμου των γυναικών ήταν 20-21 έτη. Εξαίρεση αποτελούσαν οι νομοί Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκης και Καβάλας με ηλικίες γάμου 22-23 έτη. Για τους νομούς Θεσσαλονίκης και Καβάλας θα μπορούσαμε να αποδώσουμε την απόκλιση προς τα πάνω στην ηλικία γάμου των γυναικών, στο γεγονός ότι και οι δύο αυτοί νομοί ήταν σε μεγάλο βαθμό αστικοποιημένοι, με την έννοια της οικονομικής αστικοποίησης: μεγάλο μέρος του πληθυσμού απασχολείτο στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα της οικονομίας. Εάν, μάλιστα, εξετάσουμε την ηλικία γάμου σε επίπεδο επαρχίας,

ώστε να αποκλείσουμε τον αγροτικό πληθυσμό των δύο αυτών νομών και να επικεντρωθούμε όσο το δυνατόν περισσότερο στον αστικό πληθυσμό, διαπιστώνουμε ότι η ηλικία πρώτου γάμου των γυναικών ήταν ακόμα μεγαλύτερη: 23,2 έτη για την επαρχία Θεσσαλονίκης και 22,4 για την επαρχία Καβάλας (οι αντίστοιχες ηλικίες για τις γειτονικές επαρχίες Λαγκαδά και Νέστου ήταν 20,7 και 20,9). Όπως υψηλότερα ήταν και τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας στους αστικούς πληθυσμούς (5.4% των γυναικών στην επαρχία Θεσσαλονίκης έμεναν οριστικά άγαμες, έναντι 1,7% στην επαρχία Λαγκαδά¹) Αυτή η συσχέτιση μεταξύ αστικοποίησης και του «Δυτικού» μοντέλου γάμου έχει τεκμηριωθεί για την προ-μεταβατική Δυτική Ευρώπη (Hartman, 2004) αλλά και για τον Ελλαδικό χώρο για την Αθήνα και την Ερμούπολη της Σύρου όσον αφορά τον 19ο αιώνα (Casia and Bada, 1991. Hionidou, 1999).

Όσο κατεβαίνουμε προς το νότο η μέση ηλικία γάμου των γυναικών αυξάνεται και σε επίπεδο νομού. Εξαιρεση αποτελούν οι Κυκλάδες, οι οποίες, με μέση ηλικία γάμου των γυναικών 23,7 έτη, παρουσιάζουν λίγο μικρότερη ηλικία γάμου από τους νομούς που βρίσκονται στο ίδιο γεωγραφικό πλάτος. Στα νησιά του Βορείου Αιγαίου, αντιθέτως, οι γυναίκες παντρεύονταν σε μέση ηλικία μεγαλύτερη των 25 ετών.

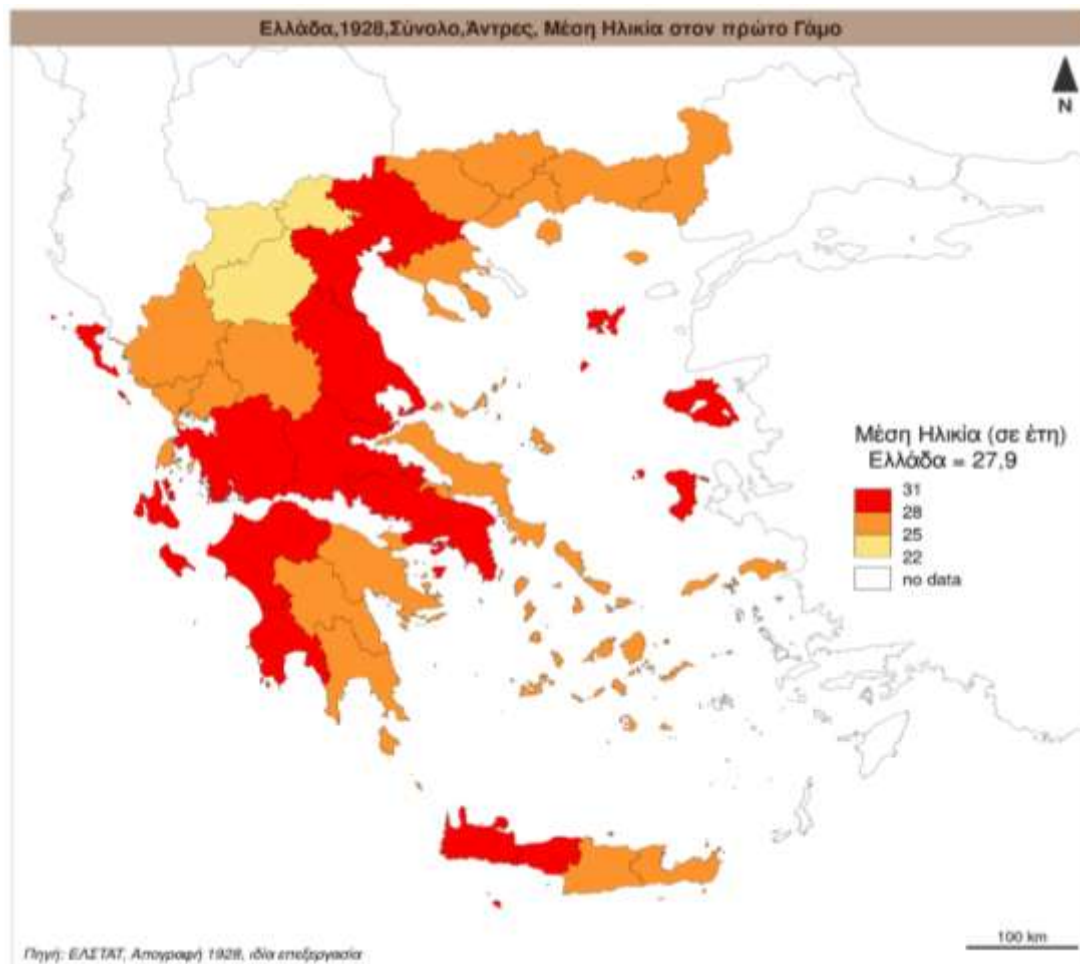
Σχήμα 4. Μέση ηλικία γυναικών κατά τον πρώτο γάμο (SMAM). Νομοί Ελλάδας, 1928.

¹ Όσον αφορά την Αθήνα, η διοικητική διαίρεση εκείνης της εποχής δεν μας βοηθάει να μελετήσουμε τον αστικό πληθυσμό της Αθήνας. Ολόκληρη η Αττική διαιρείται σε δύο επαρχίες: Επαρχία Αττικής και επαρχία Αιγίνης. Η επαρχία Αττικής περιλάμβανε τους αγροτικούς, τότε, πληθυσμούς της Ανατολικής και Δυτικής Αττικής. Η μέση ηλικία πρώτου γάμου των γυναικών (SMAM) ολόκληρης της επαρχίας Αττικής ήταν 24,2 έτη, κατά τι μικρότερη από αυτήν της επαρχίας Αιγίνης (24,5). Τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας των γυναικών ήταν 6.1% και 5.8% για Αττική και Αίγινα αντιστοίχως

Όσον αφορά τους άνδρες οι γεωγραφικές διαφοροποιήσεις στην ηλικία γάμου είναι παρόμοιες με αυτές των γυναικών (σχήμα 5), αλλά διαφέρουν οι ηλικιακές κλάσεις (μεγαλύτερες ηλικίες γάμου για τους άνδρες). Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του νομού Θεσσαλονίκης, που, όπως και στην περίπτωση των γυναικών, αποκλίνει από τους άλλους νομούς της Μακεδονίας: η μέση ηλικία γάμου των ανδρών στο νομό Θεσσαλονίκης ήταν γύρω στα 28 έτη (29,7 έτη αν εξετάσουμε μόνο την επαρχία Θεσσαλονίκης), ενώ στη Μακεδονία ως σύνολο ήταν 26,6.

Σχήμα 5. Μέση ηλικία ανδρών κατά τον πρώτο γάμο (SMAM). Νομοί Ελλάδας, 1928.

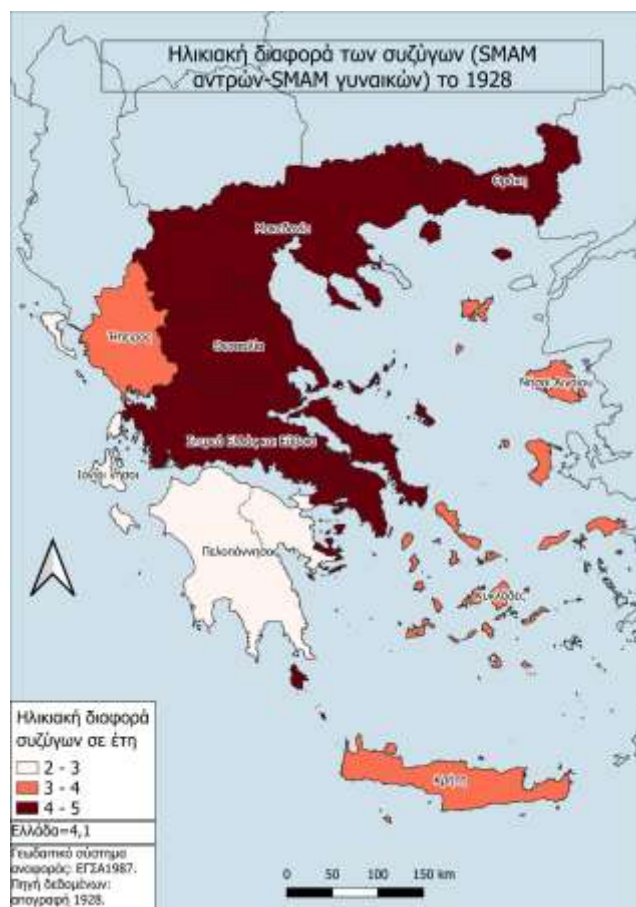

4.2. Ηλικιακή διαφορά των συζύγων (γενικός πληθυσμός)

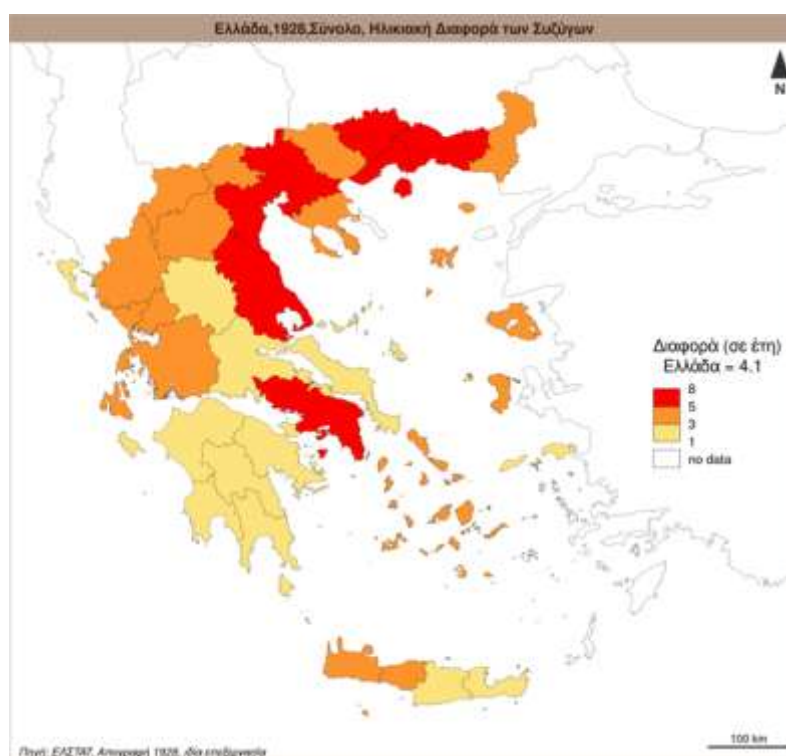
Η ηλικιακή διαφορά των συζύγων στην Ελλάδα το 1928 δεν ξεπερνούσε κατά μέσο όρο τα 5 έτη. Μικρότερη από 4 έτη ήταν στα νησιά του Αιγαίου, στις Κυκλάδες και την Κρήτη και μικρότερη από 3 έτη ήταν στην Πελοπόννησο και στα Ιόνια νησιά. Μεγαλύτερη ήταν η ηλικιακή διαφορά των συζύγων στην Βόρεια Ελλάδα, αλλά και στην Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα (σχήμα 6).

Σε επίπεδο νομού οι ηλικιακές διαφορές των συζύγων παρουσιάζουν μεγαλύτερο εύρος. Γενικότερα οι νομοί της Βόρειας Ελλάδας (αλλά και η Αττική και ο νομός Χίου) επιδεικνυαν διαφορά των συζύγων πάνω από 4,5 χρόνια, ενώ οι μικρότερες ηλικιακές διαφορές παρατηρούνται στους περισσότερους νησιωτικούς νομούς και στην Πελοπόννησο (σχήμα 7).

Σχήμα 6. Ηλικιακή διαφορά των συζύγων κατά τον πρώτο γάμο (SMAM). Γεωγραφικά Διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

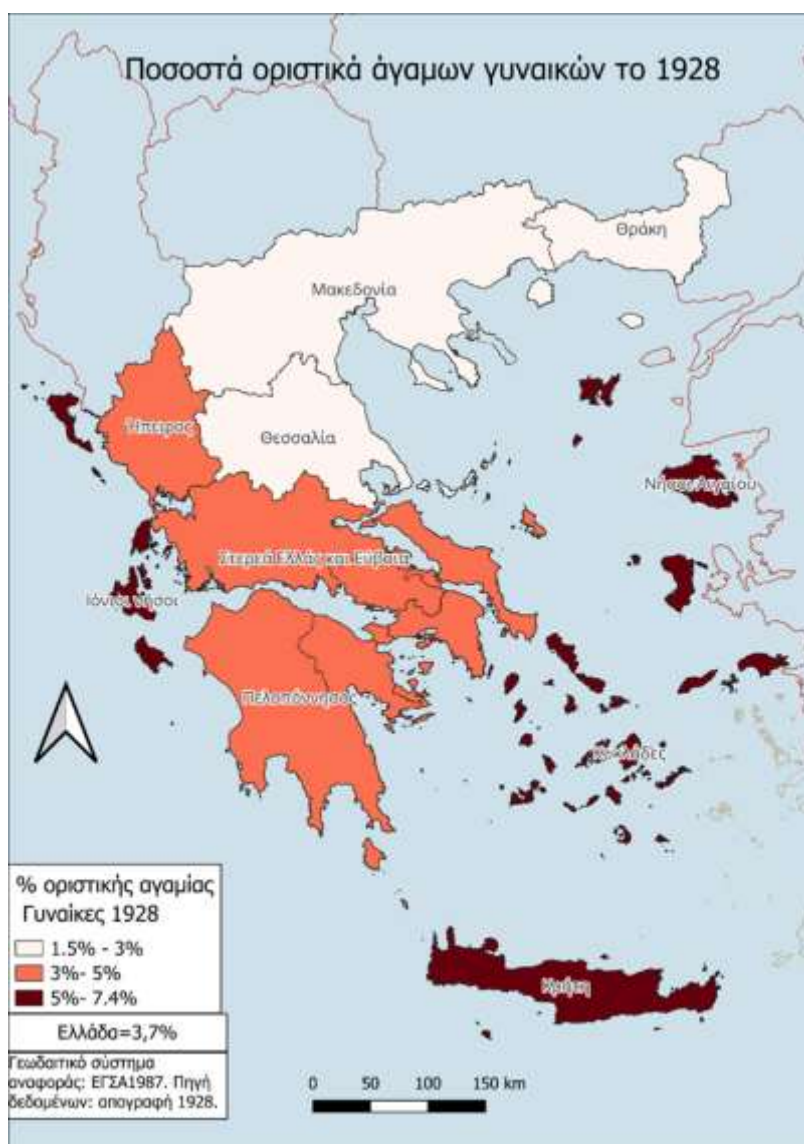
Σχήμα 7. Ηλικιακή διαφορά των συζύγων κατά τον πρώτο γάμο (SMAM). Νομοί Ελλάδας, 1928.

4.3 Μόνιμη αγαμία (γενικός πληθυσμός)

Η ομοιότητα στο πρότυπο γάμου της Μακεδονίας και Θράκης με αυτό των Βαλκάνινων γειτόνων έχει να κάνει και με την καθολικότητα του γάμου των γυναικών. Οι οριστικά άγαμες γυναίκες στη Μακεδονία δεν ξεπερνούσαν το 2,5%, ενώ στη Θράκη μόλις το 1,5% των γυναικών έμεναν οριστικά άγαμες. Στη γειτονική Βουλγαρία την ίδια περίπου εποχή (1920 και 1926) το ποσοστό των άγαμων γυναικών στην ηλικιακή ομάδα 45-49 ήταν 1,1% και παρόμοιο ήταν το ποσοστό και στην Σερβία (Botev, 1990:108). Εξίσου χαμηλά ποσοστά ισόβιας αγαμίας παρουσίαζαν οι γυναίκες την εποχή του Μεσοπολέμου και στη Θεσσαλία, όπου οριστικά ανύπαντρες ήταν μόνο 1,6% των γυναικών. Αντιθέτως, στη νησιωτική Ελλάδα, τα ποσοστά ήταν αρκετά μεγαλύτερα και κυμαίνονταν από 5,1% στην Κρήτη μέχρι 7,4% στα Ιόνια νησιά. Στην υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα επικρατούσε μια ενδιάμεση κατάσταση, όπου ο γάμος ήταν σχεδόν καθολικός αλλά με ποσοστά οριστικά ανύπαντρων γυναικών 3,3% με 4,5% (σχήμα 8).

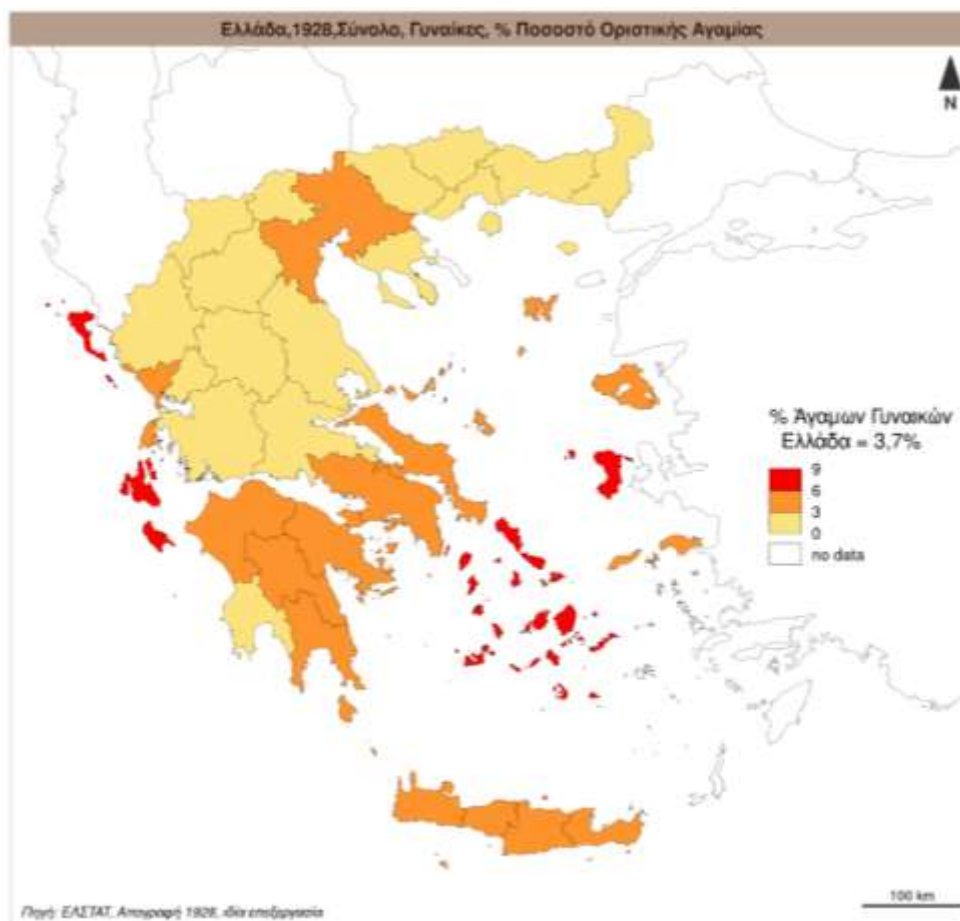
Σχήμα 8. Μόνιμη αγαμία γυναικών. Γεωγραφικά Διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

Και σε επίπεδο νομού επιβεβαιώνεται ότι σε ένα μεγάλο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας ο γάμος ήταν σχεδόν καθολικός για τις γυναίκες (ποσοστό μόνιμης αγαμίας κάτω του 3%), με ιδιαίτερα

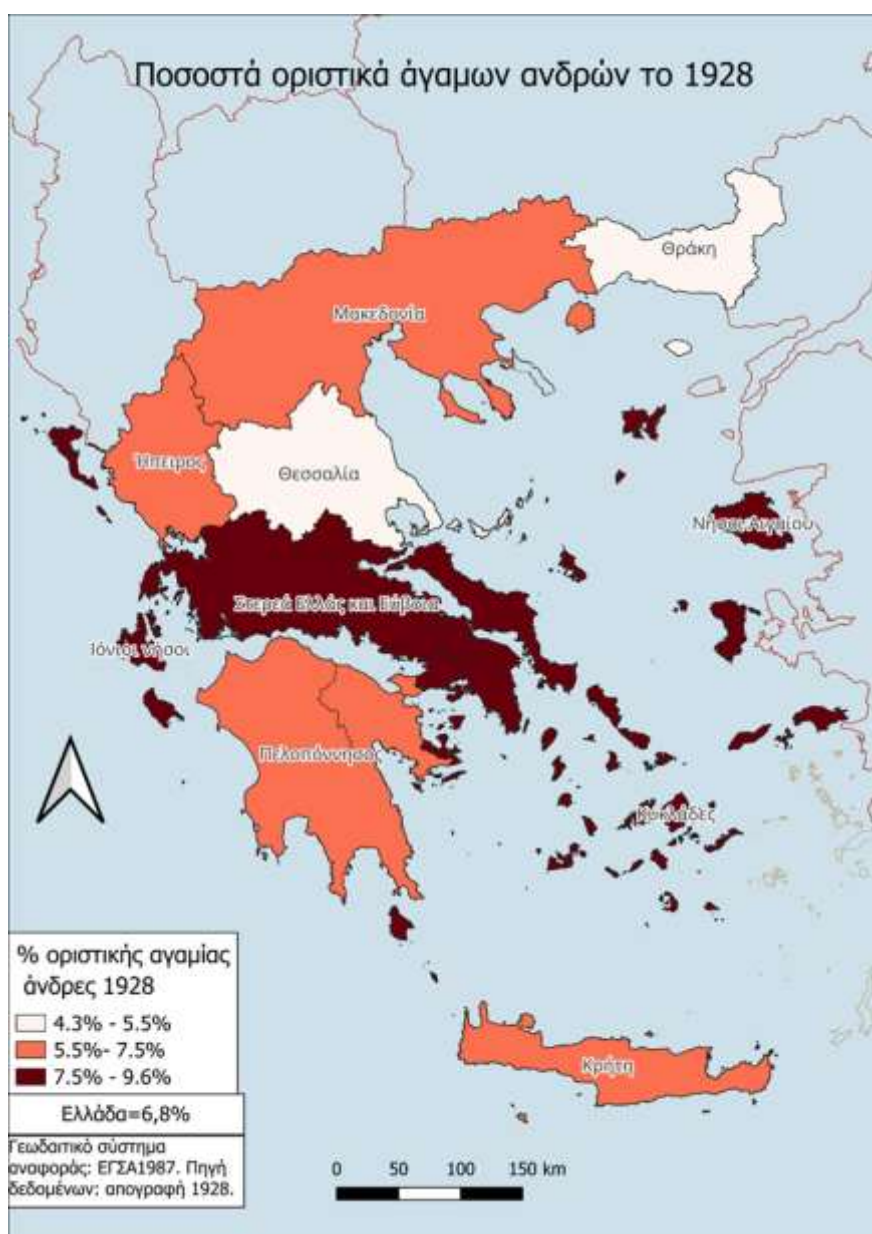
χαμηλά ποσοστά μόνιμης αγαμίας στην Θράκη και τη Μακεδονία (σχήμα 9). Εξαίρεση στην καθολικότητα του γάμου των γυναικών στη Βόρεια Ελλάδα αποτελούσε ο νομός Θεσσαλονίκης (3,9%) και κυρίως η επαρχία Θεσσαλονίκης (5,4%). Η Αττική μαζί με την Εύβοια, την Πελοπόννησο και την Κρήτη επιδείκνυαν μεγαλύτερα ποσοστά μόνιμης αγαμίας, ενώ στις Κυκλάδες και στα Ιόνια τα ποσοστά ήταν ακόμα μεγαλύτερα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Κέρκυρα το 8,3% των γυναικών ήταν άγαμες στα 50 τους έτη. Στον αντίποδα βρισκόταν ο νομός Φλώρινας (σημερινοί νομοί Φλώρινας και Καστοριάς) όπου μόλις το 1,1% των γυναικών ήταν ανύπαντρες.

Σχήμα 9. Μόνιμη αγαμία γυναικών. Νομοί Ελλάδας, 1928.

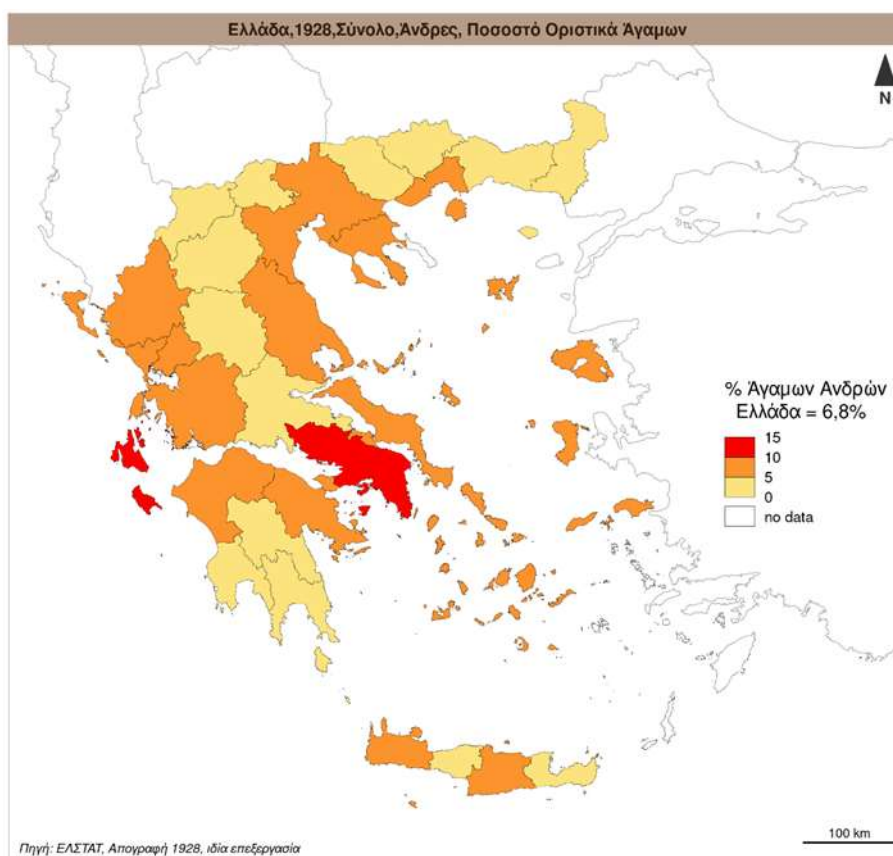
Όσον αφορά τους άνδρες, τα ποσοστά ισόβιας αγαμίας ήταν σαφώς υψηλότερα από αυτά των γυναικών (σχήμα 10). Στην περίπτωση των ανδρών τα υψηλότερα ποσοστά καταγράφηκαν στον νησιωτικό χώρο και τη Στερεά Ελλάδα (7,5%-9,6%), με τα Ιόνια νησιά να πρωτοστατούν (όπως και στην περίπτωση των γυναικών) στα υψηλά ποσοστά μόνιμης αγαμίας. Η Κρήτη με ποσοστό 5,8% αποτελεί εξαίρεση στα υψηλά ποσοστά μόνιμης αγαμίας των ανδρών. Τα χαμηλότερα ποσοστά, όμως, καταγράφηκαν στη Θράκη και τη Θεσσαλία, όπου οι άγαμοι άνδρες στην ηλικία των 50 ετών αποτελούσαν λιγότερο από το 5% των συνομηλίκων τους.

Σχήμα 10. Μόνιμη αγαμία ανδρών. Γεωγραφικά Διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

Το παραπάνω αναφερόμενο γεωγραφικό μοτίβο επιβεβαιώνεται και σε επίπεδο νομού (σχήμα 11). Στην περίπτωση των ανδρών ο νομός με το χαμηλότερο ποσοστό μόνιμης αγαμίας ήταν η Κοζάνη (1,8%) και αυτός με το υψηλότερο ο νομός Αττικο-βοιωτίας (11,2%).

Σχήμα 11. Μόνιμη αγαμία ανδρών. Νομοί Ελλάδας, 1928.

4.4 Γαμήλια συμπεριφορά των προσφύγων

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι πρόσφυγες ακολουθούσαν το πρότυπο γάμου των γηγενών, με μικρές αποκλίσεις. Γενικά, οι γυναίκες που ήρθαν από τη Μικρά Ασία μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, παντρεύονταν σε μικρότερη ηλικία από τις γηγενείς. Στα 24,2 έτη οι γηγενείς και στα 22 οι πρόσφυγες γυναίκες. Σε περιφερειακό επίπεδο όμως υπάρχουν εξαιρέσεις. Σε Ήπειρο, Κυκλάδες και Θράκη η ηλικία πρώτου γάμου των προσφύγων γυναικών ήταν κατά τι μεγαλύτερη από αυτή των γηγενών (σχήμα 12). Η διαφορά αυτή πιθανόν να οφείλεται στο ότι η ηλικία πρώτου γάμου των γηγενών γυναικών σε αυτά τα Γεωγραφικά Διαμερίσματα, και κυρίως στη Θράκη, ήταν αρκετά μικρότερη από τον Εθνικό Μέσο Όρο (20,6 έτη στη Θράκη έναντι 24,2 ετών στην Ελλάδα). Από την άλλη μεριά, οι πρόσφυγες γυναίκες δεν επιδεικνύουν μεγάλες διακυμάνσεις στην ηλικία πρώτου γάμου από το ένα Γεωγραφικό Διαμέρισμα στο άλλο. Η τυπική απόκλιση γύρω από τα 22 έτη, που ήταν η μέση ηλικία πρώτου γάμου (SMAM) για τις πρόσφυγες, ήταν 1,2 έτη, ενώ η τυπική απόκλιση για τις γηγενείς ήταν 1,75 με μέση ηλικία πρώτου γάμου 24,2.

Σχήμα 12. Διαφορά ηλικίας κατά των πρώτο γάμο γηγενών και προσφύγων γυναικών, Γεωγραφικά Διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

Όσον αφορά τους άντρες πρόσφυγες, στα περισσότερα Γεωγραφικά Διαμερίσματα παρουσιάζουν μεγαλύτερη ηλικία κατά τον πρώτο γάμο από τους γηγενείς. Ειδικά στη Θράκη, τα Ιόνια νησιά, την Κρήτη και τις Κυκλάδες, οι πρόσφυγες νυμφεύονταν κατά 1,1 με 2,4 χρόνια μεγαλύτεροι από ό,τι οι γηγενείς. Στα υπόλοιπα Γεωγραφικά Διαμερίσματα οι διαφορές ήταν μικρές (σχήμα 13).

Η καθολικότητα του γάμου χαρακτήριζε σε μεγαλύτερο βαθμό τους άντρες πρόσφυγες από τους γηγενείς, αλλά όχι τις γυναίκες. Τα ποσοστά των άγαμων ανδρών στους πρόσφυγες άνδρες (5,9% πανελλαδικά) ήταν συνήθως μικρότερα από αυτά των γηγενών (7,0%) με εξαίρεση τα Γεωγραφικά Διαμερίσματα της Θράκης, Θεσσαλίας και Ηπείρου, όπου εκεί οι γηγενείς παρουσίαζαν εξαιρετικά μικρά ποσοστά μόνιμης αγαμίας (πίνακας 1). Στις γυναίκες γενικά, η οριστική αγαμία κυμαινόταν σε μικρότερα ποσοστά από ό,τι στους άνδρες. Για τις γηγενείς Ελληνίδες το ποσοστό των οριστικά ανύπαντρων δεν ξεπερνούσε το 3,6% πανελλαδικά, ενώ στον προσφυγικό γυναικείο πληθυσμό ήταν ελάχιστα υψηλότερο (4%).

Σχήμα 13. Διαφορά ηλικίας κατά των πρώτο γάμο γηγενών και προσφύγων ανδρών, Γεωγραφικά Διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

Πίνακας 1. Οριστική αγαμία (ποσοστό αγάμων στην ηλικία των 50) κατά φύλο, Γεωγραφικό Διαμέρισμα και διάκριση γηγενών και προσφύγων. Πηγή: απογραφή πληθυσμού 1928 (ίδια επεξεργασία).

	Γηγενείς		Πρόσφυγες	
	Άγαμοι άνδρες (%)	Άγαμες γυναίκες (%)	Άγαμοι άνδρες (%)	Άγαμες γυναίκες (%)
Θράκη	4,0	0,9	4,8	2,6
Θεσσαλία	4,6	1,5	5,7	3,2
Ήπειρος	5,5	3,2	10,8	6,4
Πελοπόννησος	5,7	3,4	5,2	3,7
Κρήτη	5,8	5,2	5,6	4,5
Μακεδονία	6,8	2,3	4,6	2,9
Νήσοι Αιγαίου	7,7	5,3	7,6	5,8
Κυκλάδες	8,1	6,0	8,7	7,7 ²
Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	9,0	4,1	8,8	5,8
Ιόνιοι νήσοι	9,6	7,4	8,6	5,9
Ελλάδα	7,0	3,6	5,9	4,0

Σημείωση: Ο πίνακας είναι ταξινομημένος σε αύξουσα σειρά ως προς τους γηγενείς άγαμους άνδρες. Για το πώς υπολογίστηκαν τα ποσοστά αγάμων στην ηλικία των 50 γίνεται αναφορά στο «3. Μέθοδοι και Δεδομένα»

² Το ποσοστό 7,7% αναφέρεται στις άγαμες γυναίκες στην ηλικιακή ομάδα 45-49.

5. Αναζήτηση ερμηνείας για τα διαφορετικά πρότυπα γάμου

Είναι εντυπωσιακή η ποικιλομορφία που παρουσίαζε το πρότυπο γάμου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου από το ένα Γεωγραφικό Διαμέρισμα στο άλλο. Ακόμα πιο εντυπωσιακό όμως είναι το γεγονός ότι οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά το 1922 ακολουθούσαν το πρότυπο γάμου του εκάστοτε Γεωγραφικού Διαμερίσματος όπου εγκαταστάθηκαν. Αυτό δεν οφείλεται στο ότι «αφομοίωσαν» το πρότυπο γάμου του τόπου εγκατάστασης και άρχισαν να το ακολουθούν μετά το 1922. Άλλωστε, το ποσοστό μόνιμης αγαμίας δεν είναι κάτι που διαμορφώνεται μέσα σε 5-6 χρόνια, ώστε να αλλάξει από το 1922-23 που ήρθαν οι πρόσφυγες μέχρι το 1928 που καταγράφηκαν από την απογραφή. Το γεγονός ότι το πρότυπο γάμου των προσφύγων ήταν παρόμοιο με αυτό των γηγενών στο εκάστοτε Γεωγραφικό Διαμέρισμα που εγκαταστάθηκαν έχει να κάνει με τον τόπο προέλευσης των προσφύγων. Οι περισσότεροι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στα νησιά του Β.Α. Αιγαίου (Γεωγραφικό Διαμέρισμα «Νήσοι Αιγαίου» εκείνη την εποχή), προέρχονταν από την περιοχή της Σμύρνης και των περιχώρων της. Ήταν κατά τεκμήριο αστοί και το πρότυπο γάμου τους προσιδίαζε σε αυτό των νησιών όπου εγκαταστάθηκαν (οι γυναίκες παντρεύονταν σε σχετικά μεγάλη ηλικία και η γαμηλιότητα δεν ήταν καθολική). Αντίθετα οι εγκατασταθέντες στη Θράκη προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από την Ανατολική Θράκη (Επαρχίες Ανδριανούπολης, Ραιδεστού και Κιρκαλερί) και κατά δεύτερο λόγο από τις επαρχίες Κοτζάελι και Προύσας (Μιχαλόπουλος et al. 2023). Ήταν στην πλειονότητά τους αγροτικοί πληθυσμοί και το πρότυπο γάμου τους ήταν παρόμοιο με αυτό της Δυτικής Θράκης: άρχιζαν τον έγγαμο βίο τους νωρίς και η μόνιμη αγαμία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη για τις γυναίκες.

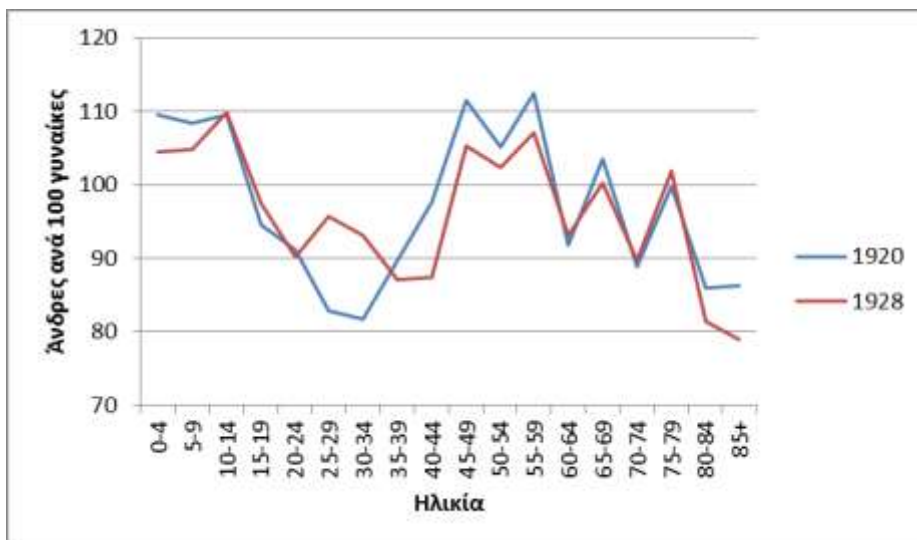
Σε μέρος της Μακεδονίας (Δράμα, Κιλκίς, Σέρρες) ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων ήρθαν από τον Πόντο (Σαμψούντα, Καρς) και κατά δεύτερο λόγο από την επαρχία της Προύσας (ibid). Το πρότυπο γάμου τους προσιδίαζε το «Ανατολικό» στην κατά Laslett τυπολογία (πρώιμος και «καθολικός» γάμος) και ήταν αυτό που ακολουθούσαν και οι γηγενείς στις περιοχές εγκατάστασης οι οποίες αποτελούνταν κατά βάση από αγροτικούς πληθυσμούς.

5.1. Διαθεσιμότητα συζύγων

Η φτωχή ποιότητα των προπολεμικών απογραφών πληθυσμού αποτελεί τροχοπέδη στον υπολογισμό δεικτών διαθεσιμότητας συζύγων. Το σχήμα 14 δείχνει μία δραματικά στρεβλή αναλογία των φύλων κατά ηλικία στις απογραφές του 1920 και 1928. Και στις δύο απογραφές υπάρχει μία πληθώρα αγοριών στις ηλικίες 10-14 και ακολούθως μία έλλειψη ανδρών στις ηλικίες 15-44. Αυτές ήταν οι ηλικίες από τις οποίες στρατολογούνταν οι άνδρες εν καιρώ πολέμου και είναι πολύ πιθανό ότι στην απογραφή του 1928 (όπως και σε αυτή του 1920) η (φαινομενική ή πραγματική) έλλειψη ανδρών σε αυτές τις ηλικίες εξηγείται από το ιστορικό πλαίσιο. Η Ελλάδα τη δεκαετία του 1920 έβγαине από μία περίοδο πολεμικών συγκρούσεων (Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-13, Α' παγκόσμιος πόλεμος 1914-18. Μικρασιατική εκστρατεία 1919-22) και είναι εύλογο ότι πολλοί νέοι άντρες (όσοι είχαν επιζήσει από τους πολέμους) θα προσπαθούσαν να αποφύγουν τη στρατιωτική θητεία από φόβο μήπως σταλούν σε έναν καινούριο πόλεμο (Siampros, 1973:57). Η αποφυγή δήλωσης της ηλικιακής ομάδας 15-44 εξηγεί και την πληθώρα ανδρών στις ηλικιακές ομάδες 10-14 και 45-59.

Ως εκ τούτου η έλλειψη ανδρών στις νυμφεύσιμες ηλικίες, όπως καταγράφηκε από τις δύο μεσοπολεμικές απογραφές (1920-1928), ήταν εν μέρει πραγματική (λόγω πολεμικών απωλειών και μαζικής μετανάστευσης νέων ανδρών) και εν μέρει πλασματική (λόγω αποφυγής δήλωσης στρατευσίμων ηλικιών). Αξιοσημείωτο είναι επίσης, ότι η έλλειψη ανδρών δεν ήταν ίδια σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα (πίνακας 2). Καταγράφεται αρκετά μεγαλύτερη στην νησιωτική Ελλάδα, ενώ είναι μικρότερη στην ηπειρωτική Ελλάδα και ακόμα μικρότερη στο βόρειο μέρος της χώρας. Το ερώτημα που τίθεται είναι: στο βαθμό που η έλλειψη ανδρών ήταν πραγματική, θα μπορούσε να εξηγήσει το μεγαλύτερο ποσοστό ανύπαντρων γυναικών που καταγράφηκε στη νησιωτική Ελλάδα, συγκριτικά με την ηπειρωτική;

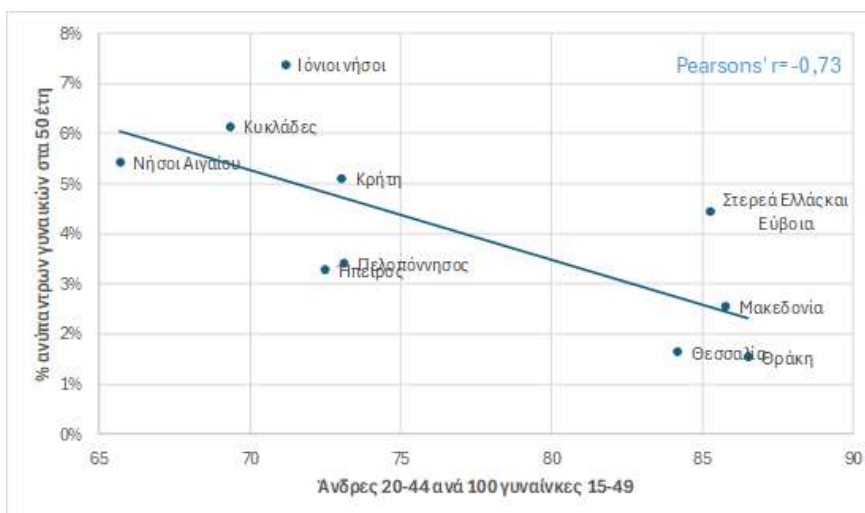
Σχήμα 14. Αναλογία των φύλων κατά ηλικίες: Ελλάδα 1920-1928. Πηγή: Ελληνικές απογραφές (ίδια επεξεργασία).

Πίνακας 2. Δείκτης διαθεσιμότητας συζύγων στις νυμφεύσιμες ηλικίες (άνδρες 20-49 ανά 100 γυναίκες 15-44 ετών) το 1928. Πηγή: απογραφή πληθυσμού 1928 (ίδια επεξεργασία).

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	Γενικός πληθυσμός	Γηγενείς	Πρόσφυγες
Νήσοι Αιγαίου	65,7	68,9	52,8
Στερεά Ελλάς και Εύβοια	85,3	90,6	65,5
Κρήτη	73,0	72,9	74,3
Κυκλάδες	69,3	70,2	48,0
Ήπειρος	72,5	72,8	62,0
Ιόνια νησιά	71,2	71,5	54,1
Μακεδονία	85,8	90,6	79,1
Πελοπόννησος	73,1	73,2	71,1
Θεσσαλία	84,2	85,2	70,2
Θράκη	86,5	88,4	83,2
Ελλάδα	80,2	81,9	73,3

Σχήμα 15. Συσχέτιση μόνιμης αγαμίας γυναικών και διαθεσιμότητας συζύγων. Ελλάδα 1928. Πηγή: απογραφή πληθυσμού 1928 (ίδια επεξεργασία).

Σημείωση: Pearson's $r = -0,727$ $p\text{-value} = 0,017$

Η διακύμανση στη διαθεσιμότητα των συζύγων σχετίζεται με τη διακύμανση που παρατηρείται στο ποσοστά οριστικής αγαμίας των γυναικών από το ένα Γεωγραφικό Διαμέρισμα στο άλλο (σχήμα 15). Ο συντελεστής συσχέτισης του Pearson δείχνει μία δυνατή σχέση με αρνητική κατεύθυνση μεταξύ των δύο μεταβλητών ($r=-0,73$) και είναι στατιστικά σημαντικός ($p\text{-value}=0,02$). Μεγαλύτερες τιμές του δείκτη διαθεσιμότητας συζύγων σχετίζονται με μικρότερα ποσοστά οριστικής αγαμίας. Οπότε, είναι πιθανό η μεγαλύτερη έλλειψη ανδρών στην νησιωτική Ελλάδα, να ευθύνεται εν μέρη για τα υψηλότερα ποσοστά μόνιμης αγαμίας των γυναικών στα νησιά σε σχέση με την ηπειρωτική Ελλάδα. Εξαιρέση αποτελούν η Ήπειρος και η Πελοπόννησος, όπου τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας των γυναικών ήταν χαμηλά (μικρότερα από 3,5%) παρόλο που η έλλειψη ανδρών στις νυμφεύσιμες ηλικίες ήταν αρκετά έντονη (72-73 άνδρες αντιστοιχούσαν σε 100 γυναίκες). Πάντως αξίζει να σημειωθεί ότι στο μοντέλο γραμμικής παλινδρόμησης που «τρέξαμε» με τα δεδομένα του σχήματος 15, λαμβάνοντας ως ανεξάρτητη μεταβλητή τη διαθεσιμότητα συζύγων και ως εξαρτημένη το ποσοστό οριστικής αγαμίας των γυναικών, ο συντελεστής προσδιορισμού R^2 ήταν 0,53. Αυτό σημαίνει ότι ο δείκτης διαθεσιμότητας συζύγων ερμηνεύει μόνο το 53% της διακύμανσης που παρατηρείται στα ποσοστά οριστικής αγαμίας. Το υπόλοιπο 47% (η ανεξηγήνη διακύμανση) οφείλεται σε άλλους παράγοντες οι οποίοι δεν έχουν ενσωματωθεί στο μοντέλο.

Όσον αφορά τους πρόσφυγες, η έλλειψη ανδρών ήταν μεγαλύτερη από αυτή των γηγενών τουλάχιστον στις νυμφεύσιμες ηλικίες 20-49, σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα πλην της Κρήτης (πίνακας 2). Η τραγική έλλειψη ανδρών στις κύριες παραγωγικές ηλικίες ίσως μπορεί να εξηγηθεί από την εσκεμμένη πολιτική εθνοκάθαρσης του Κεμαλικού καθεστώτος, αρχής γενομένης το 1919. Την περίοδο 1921-23, αυτή η πολιτική περιλάμβανε την αποστολή των μη-μουσουλμάνων στρατευσίμων στα διαβόητα τάγματα εργασίας (amele taburlari), από τα οποία ελάχιστοι επιβίωσαν μέχρι το τέλος της θητείας τους (Neyzi, 2003, Φωτιάδης, 2016).

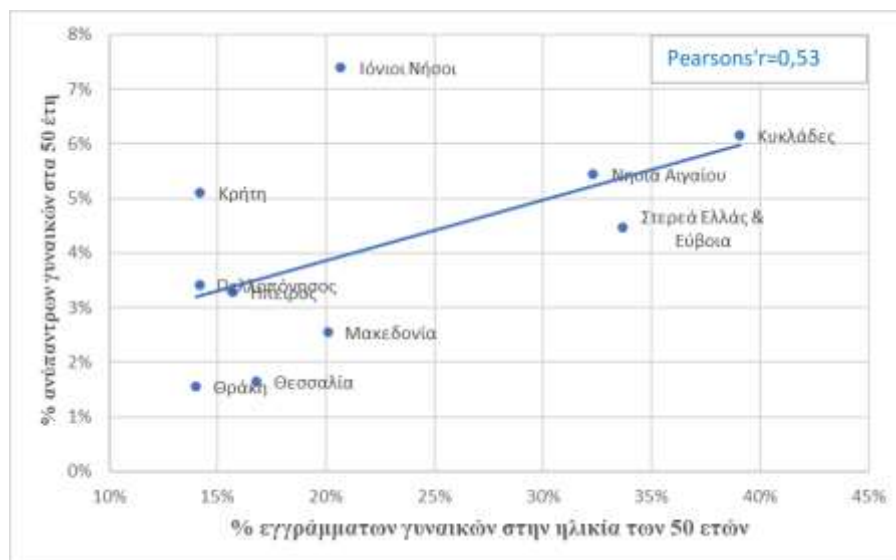
5.2. Το «ευκαίο» του γάμου

Ο γάμος δεν είναι το ίδιο επιθυμητός σε όλες τις κοινωνίες ή σε όλα τα κοινωνικά στρώματα μέσα στην ίδια κοινωνία. Το «ευκαίο» του γάμου είναι δύσκολο να μετρηθεί επειδή καθορίζεται κυρίως από πολιτιστικούς παράγοντες. Είναι παραδεκτό όμως ότι όσο περισσότερες εναλλακτικές επιλογές προσφέρει μια κοινωνία, τόσο λιγότερο υποχρεωτικός γίνεται ο γάμος. Εναλλακτικές επιλογές μπορεί να είναι, για παράδειγμα, η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, η οποία οδηγεί σε οικονομική ανεξαρτησία και επομένως σε λιγότερες κυρώσεις σε περίπτωση αγαμίας. Μία μεταβλητή που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως δείκτης απελευθέρωσης των γυναικών, πέρα από τη συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό, είναι τα ποσοστά εγγράμματων γυναικών. Η ερευνητική υπόθεση είναι ότι το υψηλό μορφωτικό επίπεδο προσφέρει περισσότερες επιλογές στις γυναίκες και τους δίνει άλλες διεξόδους εκτός του γάμου.

Η εν λόγω ερευνητική υπόθεση δεν φαίνεται να επαληθεύεται πλήρως από την ανάλυση που εμπεριέχεται στο σχήμα 16. Στα Γεωγραφικά Διαμερίσματα όπου τα ποσοστά των εγγράμματων γυναικών ήταν σχετικά υψηλά (Κυκλάδες, Νησιά Αιγαίου, Στερεά Ελλάδα και Εύβοια), υπήρχαν όντως περισσότερες γυναίκες (ως ποσοστό του γυναικείου πληθυσμού) που έμεναν οριστικά άγαμες. Εντούτοις, υπάρχουν αρκετές εξαιρέσεις όπως τα Ιόνια νησιά και η Κρήτη, όπου, παρόλο που το ποσοστό των εγγράμματων γυναικών ήταν χαμηλό (20,7% στα Ιόνια νησιά και μόλις 14% στην Κρήτη), η οριστική αγαμία των γυναικών ήταν σε υψηλότερα επίπεδα από άλλα γεωγραφικά Διαμερίσματα. Προφανώς, εξαιτίας αυτών των εξαιρέσεων η συσχέτιση μεταξύ μόνιμης αγαμίας των γυναικών και αλφαριθμητισμού δεν είναι στατιστικά σημαντική σε επίπεδο σημαντικότητας 0,05 και ο συντελεστής προσδιορισμού R^2 είναι μόλις 0,28 (το 28% της διακύμανσης που παρατηρείται στα ποσοστά άγαμων γυναικών από το ένα γεωγραφικό Διαμέρισμα στο άλλο ερμηνεύεται από τη διακύμανση στα ποσοστά

εγγράμματων γυναικών). Παρόλα αυτά ένα p -value με τιμή 0,112 υποδηλώνει ότι είναι αρκετά απίθανο η θετική αυτή συσχέτιση να έχει προκύψει κατά τύχη.

Σχήμα 16. Συσχέτιση μόνιμης αγαμίας γυναικών και αλφαριθμητισμού. Ελλάδα 1928. Πηγή: απογραφή πληθυσμού 1928 (ίδια επεξεργασία).

Σημείωση: Pearson's $r=0,533$ p -value=0,112

5.3 Πολιτιστικοί παράγοντες

Στα Βαλκάνια της προ-μεταβατικής εποχής, και δη από τον 15ο μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα, επικράτησαν δύο κύριες θρησκείες: το Ισλάμ και ο Χριστιανισμός με τη μορφή της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Υποστηρίζεται ότι και οι δύο θρησκείες ευνοούσαν τους εκτεταμένους συγγενικούς δεσμούς και μέσω αυτών των δεσμών έθεταν τον έλεγχο της γαμήλιας συμπεριφοράς στα χέρια των γονέων (June, 1974). Αυτό είναι ιδιαίτερα έντονο στην περίπτωση του Ισλάμ, το οποίο δίνει μεγάλη έμφαση στην προγαμιαία αγνότητα της γυναίκας. Στην ισλαμική κουλτούρα «μια κόρη ή αδελφή που παραβιάζει ή θεωρείται ύποπτη για παραβίαση του σεξουαλικού κώδικα της προγαμιαίας αγνότητας φέρνει ντροπή όχι μόνο στους γονείς και τα αδέρφια, αλλά σε ολόκληρη την εκτεταμένη συγγενική ομάδα» (ibid:238). Επομένως, ο πρόωρος γάμος των παιδιών ήταν προς το συμφέρον της ευρύτερης οικογένειας και κυρίως των γονιών. Η Ορθόδοξη Εκκλησία, από την άλλη πλευρά – αν και υποστηρίζει έναν ισχυρό ηθικό κώδικα όσον αφορά τις προγαμιαίες σχέσεις – δεν δίνει έμφαση στην τιμή και την υπόληψη της οικογένειας, αλλά στη λύτρωση του «πεπτωκότος» ανθρώπου. Από αυτή την άποψη, η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν διαφέρει από την Καθολική, η οποία επίσης τονίζει την αρετή της προγαμιαίας αγνότητας για τις γυναίκες, όχι για την τιμή της οικογένειας αλλά για το ίδιο το άτομο. Επομένως, η Ανατολική Ορθοδοξία δεν θα έπρεπε να ευνοεί τον πρόωρο γάμο ως αυταπόδεικτη αξία.

Ενδέχεται ο μουσουλμανικός τρόπος ζωής να επηρέασε τα Βαλκάνια και μέρη της Ελλάδας σε θέματα γαμήλιας συμπεριφοράς, παρά το γεγονός ότι οι κάτοικοι παρέμειναν χριστιανοί. Αν και δεν υπάρχουν συγκεκριμένα δεδομένα που να υποστηρίζουν αυτό το επιχείρημα, η εξήγηση είναι ότι η διοικητική δομή και η νοοτροπία της Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν αρκετά ευέλικτες ώστε να επιτρέπουν παρεκκλίσεις από ένα συγκεκριμένο πρότυπο και ανοχή στα τοπικά έθιμα. Όπως το έθεσε η June L. Sklar:

«Η Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν οργανωτικά αδύναμη, όντας μια χαλαρή συνομοσπονδία συχνά συγκρουόμενων ανεξάρτητων Εκκλησιών. Και σε αντίθεση με τον Ρωμαιοκαθολικό κλήρο, ο Ορθόδοξος κλήρος στερείται μονοπωλιακής εξουσίας και επιρροής στα θρησκευτικά θέματα, μοιραζόμενος σε μεγάλο βαθμό τις λειτουργίες διαχείρισης και λήψης αποφάσεων με μια μορφωμένη τάξη μη κληρικών.

Δεδομένου ότι η Ανατολική Ορθοδοξία χαρακτηριζόταν από εσωτερικές διαμάχες και έναν κλήρο που ήταν αδύναμος, παρενέβαινε λίγο στην τήρηση των τοπικών εθίμων, συμπεριλαμβανομένης της πρόωρης γαμηλιότητας που ευνοούνταν από αιώνες μουσουλμανικής επιρροής." (Sklar, 1974:238).

Παρόμοια είναι τα συμπεράσματα και από την έρευνα του Ulf Brunnbauer για τη δομή των νοικοκυριών στην Ροδόπη τον 19ο και 20ο αιώνα (Brunnbauer, 2002). Στις περιοχές όπου υπήρχαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι και συγχρωτίζονταν εμπορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά σε καθημερινή βάση τα πρότυπα γάμου είχαν τα εξής κοινά χαρακτηριστικά: καθολικότητα του γάμου, έλεγχος των γονιών ως προς την επιλογή συζύγου των απογόνων τους, και αυστηρό πρωτόκολλο ως προς την σειρά γάμου των απογόνων. Η μόνη ουσιαστική διαφορά ήταν ότι τα μουσουλμανικά νοικοκυριά ήταν πιο πιθανό να είναι σύνθετα (να περιλαμβάνουν δηλαδή υπηρέτες, υπηρέτριες και μαθητευόμενους «παραγιούς» ως μέλη του νοικοκυριού) ενώ τα χριστιανικά ήταν σε μεγαλύτερο βαθμό πυρηνικά νοικοκυριά (Brunnbauer, 2002:327).

Οι περιοχές της χώρας που βίωσαν σε μεγαλύτερο βαθμό την οθωμανική κυριαρχία και κατοχή, δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας και ιδιαίτερα η Βόρεια Ελλάδα η οποία ενσωματώθηκε στην Ελληνική Επικράτεια σταδιακά από το 1913 μέχρι το 1920 (μόλις λίγα χρόνια πριν την απογραφή του 1928), είναι πιθανόν να επηρεάστηκαν από το μουσουλμανικό τρόπο ζωής και σε θέματα γαμήλιας συμπεριφοράς, παρόλο που οι κάτοικοι διατήρησαν τη χριστιανική τους θρησκεία.

Ειδικά στη Μακεδονία και τη Θράκη η παράδοση για έναν πρώιμο γάμο, ανδρών και γυναικών, ευνοούνταν και από ένα σύστημα οικιακής οργάνωσης γνωστό ως *zadruga*, το οποίο ήταν διαδεδομένο στις αγροτικές κοινωνίες των νότιων Βαλκανίων (Σλάβων και Βουλγάρων). Σε αυτό το σύστημα, το οποίο αποτελούνταν από εκτεταμένα νοικοκυριά που μεγεθύνονταν είτε οριζόντια από τις οικογένειες που σχημάτιζαν τα έγγαμα αρσενικά αδέρφια ("fraternal zadruga"), είτε κάθετα ("paternal zadruga"), οι σημαντικές αποφάσεις που αφορούσαν το νοικοκυριό και τη ζωή στη *zadruga* λαμβάνονταν από τους έγγαμους άντρες από κοινού. Σε ένα τέτοιο σύστημα πατροτοπικής εγκατάστασης (η νύφη εγκαθίσταντο στο νοικοκυριό του άντρα αμέσως μετά το γάμο τους) και πατρογαμμικής κληρονομικότητας, ήταν προς το συμφέρον των ανδρών να παντρεύονται σε μικρή ηλικία. Αλλά και για τις γυναίκες στη "*zadruga*" ήταν επιτακτικό να παντρευτούν νωρίς, γιατί μία ανύπαντρη κόρη εθεωρείτο υπηρέτρια για τον πατέρα της, τα έγγαμα αδέρφια της και τις νύφες τους που έμεναν στο ίδιο νοικοκυριό, ειδικά μετά τον θάνατό της μητέρας της (ibid:236).

Σε ένα τελείως διαφορετικό οικιακό περιβάλλον μεγάλωναν οι γυναίκες και οι άνδρες στα νησιά και σε μέρη της Ελλάδας που δεν είχαν σύστημα οικιακής οργάνωσης εκτεταμένων νοικοκυριών και δεν είχαν συγχρωτιστεί με μουσουλμανικούς πληθυσμούς (Ιόνια νησιά, Κυκλάδες, αλλά και μέρη της Ηπείρου και τα νησιά του Βόρειου Αιγαίου σε μεγάλο βαθμό). Πέραν τούτου, νησιωτικότητα στο παρελθόν σήμαινε εν πολλοίς απομόνωση. Στην προπολεμική Ελλάδα, η πρόσβαση στα νησιά του Αιγαίου, και ειδικά στα μικρότερα από αυτά, ήταν δύσκολη εξαιτίας των μη συχνών ακτοπλοϊκών δρομολογίων (τα οποία δεν ήταν σε καθημερινή βάση), των πολύωρων καθυστερήσεων και της αβεβαιότητας του ταξιδιού. Το «δυσπρόσιτο» των νησιών περιόριζε και τη «δεξαμενή» πιθανών συζύγων και μετέτρεπε τα μικρότερα και πιο απομακρυσμένα νησιά σε σχεδόν ενδογαμικές κοινωνίες. Το κανονιστικό πλαίσιο του γάμου γίνονταν ακόμα πιο περιοριστικό σε μικρές κοινωνίες, λόγω του συστήματος συγγένειας, βιολογικής ή φαντασιακής («πνευματικής»). Μέχρι το 1923 ο γάμος μεταξύ δεύτερων ξαδερφιών απαγορευόταν από το κανονικό δίκαιο της Εκκλησίας, ενώ το σύστημα της «κουμπαριάς» επέβαλε περαιτέρω περιορισμούς στην επιλογή συζύγου (Πετρόπουλος, 1955). Είναι κατανοητό λοιπόν ότι μέχρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες η νησιωτικότητα (που σήμαινε όπως είδαμε γεωγραφική απομόνωση, ειδικά για τις γυναίκες) καταδίκαιε ένα κομμάτι του πληθυσμού να παραμείνει άγαμο.

6. Συμπεράσματα

Είδαμε τις γεωγραφικές διαστάσεις της γαμηλιότητας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου μέσα από την διοικητική διαίρεση της χώρας σε Γεωγραφικά Διαμερίσματα και Νομούς. Στη δεκαετία του 1920,

λοιπόν, ένας τυπικός Έλληνας αναμενόταν να νυμφευθεί πριν συμπληρώσει τα 28 του χρόνια και η σύζυγός του θα ήταν 4-5 χρόνια νεότερη. Αν παρέμενε άγαμος (περισσότερο από επιλογή παρά από ανάγκη, καθώς οι γυναίκες αποτελούσαν την πλειονότητα στις νυμφεύσιμες ηλικίες) θα ανήκε στο 6,8% των οριστικά άγαμων ανδρών που υπήρχαν στην Ελλάδα εκείνη την εποχή. Από την άλλη μεριά μία Ελληνίδα ήταν πιο πιθανό να παντρευτεί, αφού το ποσοστό μόνιμης αγαμίας των γυναικών δεν ξεπερνούσε το 3,7% πανελλαδικά. Αυτό το πρότυπο γάμου δεν μπορεί να ταξινομηθεί σε καμία από τις κατηγορίες που πρότεινε ο Laslett. Δεν ήταν ούτε το Ανατολικό/Βαλκανικό, ούτε το τυπικό Μεσογειακό πρότυπο γάμου. Η ηλικία γάμου και για τα δύο φύλα ήταν σχετικά υψηλή με τα Βαλκανικά μέτρα, και η οριστική αγαμία πιο διαδεδομένη από ό,τι στις όμορες Βαλκανικές χώρες.

Είναι γνωστό (Hionidou, 1993, Gavalas, 2008, Γαβαλάς, 2019) ότι το Ελληνικό πρότυπο γάμου στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα αποτελεί μια ενδιάμεση περίπτωση ανάμεσα στο Δυτικό και το Ανατολικό/Βαλκανικό πρότυπο. Οι περιφερειακές διαφορές όμως που παρατηρούνταν από το ένα γεωγραφικό διαμέρισμα στο άλλο ήταν τόσο μεγάλες, ώστε θα νόμιζε κανείς ότι πρόκειται για διαφορετικές χώρες και όχι για περιφέρειες της ίδιας χώρας. Είναι αξιοσημείωτη η διαφορά στην ηλικία πρώτου γάμου ανάμεσα στη Βόρεια και τη Νότια Ελλάδα. Στη Μακεδονία και τη Θράκη, η ηλικία γάμου των γυναικών (21-22 έτη) προσιδίδιαζε περισσότερο με αυτή των όμορων Βαλκανικών κρατών (Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία) και λιγότερο με αυτή της υπόλοιπης Ελλάδας (23-26 έτη). Επίσης, οι γυναίκες σε Μακεδονία και Θράκη παντρεύονταν σχεδόν όλες (ποσοστό οριστικής αγαμίας συνήθως μικρότερο από 2%). Η καθολικότητα του γάμου των γυναικών μάλιστα είχε επικρατήσει και στη Θεσσαλία, όπου οι ανύπαντρες γυναίκες στην ηλικία των 50 ετών αποτελούσαν μόλις το 1,5% του γυναικείου πληθυσμού, ποσοστό μικρότερο από αυτό της Γιουγκοσλαβίας.

Διαφορετικό ήταν το πρότυπο γάμου στην υπόλοιπη Ελλάδα, με τη μεγαλύτερη διαφοροποίηση να παρατηρείται στους νησιωτικούς πληθυσμούς. Στα νησιά τα ποσοστά αγαμίας ανδρών και γυναικών ήταν μεγαλύτερα από τον Εθνικό Μέσο Όρο και το ίδιο ίσχυε και για τις ηλικίες γάμου. Οι Κυκλάδες αποτελούν εξαίρεση ως προς τις ηλικίες γάμου, οι οποίες ήταν κοντά στον Εθνικό Μέσο Όρο (ΕΜΟ). Η Πελοπόννησος, η Ήπειρος και η Στερεά Ελλάδα αποτελούν ενδιάμεσες περιπτώσεις όπου η γαμλιότητα δεν ήταν τόσο καθολική όσο στα βόρεια Διαμερίσματα της χώρας και η ηλικίες γάμου ήταν μεγάλες για τα Βαλκανικά δεδομένα, ιδίως στην Στερεά Ελλάδα. Η ανάλυση κατά νομούς έδειξε ότι μειωμένη γαμλιότητα (υψηλά ποσοστά μόνιμης αγαμίας και υψηλότερες από το ΕΜΟ ηλικίες γάμου) καταγράφονταν στους νομούς Αττικής, αλλά και Θεσσαλονίκης. Πιθανότατα ο αστικός πληθυσμός να απέκλινε από το παραδοσιακό πρότυπο γάμο εκείνης της εποχής.

Οι προσφυγικοί πληθυσμοί που ήρθαν με την ανταλλαγή πληθυσμών του 1923 από τη Μικρά Ασία, ακολουθούσαν το πρότυπο γάμου των γηγενών, με μικρές αποκλίσεις. Σε γενικές γραμμές οι γυναίκες από τη Μικρά Ασία παντρεύονταν σε μικρότερη ηλικία από τις γηγενείς.

Οι λόγοι πίσω από αυτή την ποικιλομορφία της γαμήλιας συμπεριφοράς ήταν τόσο πολιτιστικοί όσο και δημογραφικοί και μακρό-οικονομικοί. Μία σύγκριση της αναλογίας των φύλων στις ηλικίες γάμου έδειξε ότι η μόνιμη αγαμία των γυναικών ήταν υψηλότερη σε περιοχές όπου η έλλειψη ανδρών ήταν εντονότερη (κυρίως στην νησιωτική Ελλάδα). Η έλλειψη ανδρών βέβαια μπορεί να εξηγεί τα υψηλότερα ποσοστά ανύπαντρων γυναικών στην νησιωτική Ελλάδα αλλά δεν εξηγεί τα υψηλά ποσοστά άγαμων ανδρών (πάνω από 7,5%), τα οποία παρατηρούνταν επίσης στην νησιωτική, αλλά και στην Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια.

Σε μία προσπάθεια να μετρήσουμε το "ευκαίον" του γάμου χρησιμοποιήσαμε τα ποσοστά εγγράμματων γυναικών ως δείκτη της χειραφέτησης των γυναικών, η οποία μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνη τόσο για την υψηλή ηλικία γάμου όσο και τα υψηλά ποσοστά ανύπαντρων γυναικών. Σε αυτήν την περίπτωση δεν φαίνεται να υπάρχει ισχυρή συσχέτιση μεταξύ των δύο μεταβλητών (αλφαριθμητισμού των γυναικών και γαμήλιας συμπεριφοράς τους), αν και σε επίπεδο Γεωγραφικού Διαμερίσματος υψηλότερα ποσοστά εγγράμματων γυναικών προϋδεάζουν για μεγαλύτερη επικράτηση της μόνιμης αγαμίας, χωρίς αυτό να επιβεβαιώνεται πάντα.

Εν κατακλείδι, η "διαθεσιμότητα συζύγων" και ο αλφαριθμητισμός των γυναικών ερμηνεύουν, ως ένα βαθμό, τη διαφορά στα επίπεδα ισόβιας αγαμίας στους πληθυσμούς που εξετάσαμε. Δεν αποτελούν όμως ικανές συνθήκες από μόνες τους για να εξηγήσουν τη διαφορετική γαμήλια συμπεριφορά που καταγράφηκε σε διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας. Πιθανότατα θα πρέπει να ανατρέξουμε σε άλλους παράγοντες, ιστορικό-πολιτιστικούς και γεωγραφικούς που διαμόρφωσαν την πολυτυπία των προτύπων γάμου εντός της Ελλάδας. Η διαφορετική ιστορική πορεία των περιοχών της χώρας, οι οποίες προσαρτήθηκαν σταδιακά στην Ελληνική Επικράτεια σε χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του ενός αιώνα (από το 1830 μέχρι το 1947), η διαφορετική οικογεωγραφία τους, οι τρόποι οικιακής οργάνωσης και οικονομίας, η πατροτοπική ή νεοτοπική εγκατάσταση, η νησιωτικότητα και η παράδοση (γραφτοί και άγραφοι νόμοι που αφορούν το σχηματισμό της οικογένειας) φαίνεται ότι προσφέρουν πιο πειστικές εξηγήσεις στην ποικιλομορφία των προτύπων γάμου της Ελλάδας, και δη της Ελλάδας του Μεσοπολέμου.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τον συνάδελφο Παύλο Μπαλτά για την επεξεργασία και δημιουργία χαρτών σε επίπεδο Νομού.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Γαβαλάς, Β. (2015). *Ο Κόσμος που Κερδίσαμε. Πληθυσμιακή Γεωγραφία της Σύγχρονης Ελλάδας*. Μυτιλήνη: Reprographics.
- Γαβαλάς, Β. (2019). *Ο πληθυσμός των νησιών του Αρχιπελάγους: 1920-2020 ένας αιώνας δημογραφικής και κοινωνικής εξέλιξης των αιγιακών κοινωνιών*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Δίσιγμα.
- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. (1928). *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920*. Αθήνα: Εθνικό τυπογραφείο.
- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. (1933). *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15^{ης} – 16^{ης} Μαΐου 1928. Τόμος 1*. Αθήνα: Εθνικό τυπογραφείο.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. (1980). *The population of Greece in the second half of the 20th century*. Αθήνα: ΕΣΥΕ.
- ΕΛΣΤΑΤ. *Απογραφές πληθυσμού και στατιστικές της φυσικής κίνησης του πληθυσμού*. Ψηφιακή βιβλιοθήκη Διαθέσιμο στο: <http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE> (πρόσβαση στις 26 Φεβρουαρίου 2024).
- Μιχαλόπουλος, Μ., Μπένος, Μ., Καραγιάννης, Σ., Murard, E., Παπαϊωάννου, Η., & Sakalli, S.O. (2023). *Το αποτύπωμα των προσφύγων της Ανατολίας*. Διαθέσιμο στο : <https://anatolia-imprints.gr/> (πρόσβαση στις 26 Φεβρουαρίου 2024).
- Πετρόπουλος, Γ. (1955). *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*. Αθήνα: Εκδ. Το Νομικόν.
- Σιάμπος, Γ. (1973). *Δημογραφική εξέλιξις της νεότερας Ελλάδος (1821-1985)*. Αθήνα: Τζανεττής.
- Φωτιάδης, Κ. (2016). *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*. Αθήνα: Σταμούλης.

Ξενόγλωσση

- Botev, N. (1990). "Nuptiality in the course of the demographic transition: the experience of the Balkan countries." *Population Studies*, 44, 107-126.
- Brunnbauer, U. (2002). Families and mountains in the Balkans: Christian and Muslim household

- structures in the Rhodopes, 19th–20th century. *The History of the Family*, 7(3), 327-350.
- Cassia, P. S., & Bada, C. (1992). *The making of the modern Greek family: marriage and exchange in nineteenth-century Athens* (Vol. 77). Cambridge University Press.
- Gavalas, V. S. (2008). "Marriage patterns in Greece during the twentieth century". *Continuity and Change*, 23(3), 509-529.
- Hajnal, J. (1953). "Age at marriage and proportion marrying". *Population Studies*, 7, 111-136.
- Hajnal, J. (1965) "European marriage patterns in perspective". In Glass D. V. and D.E.C. Eversley D.E.C. (eds.) *Population in History. Essays in Historical Demography*. London: Edward Arnold.
- Harman, M. (2004). *The Household and the Making of History: A Subversive View of the Western Past*. New York: Cambridge University Press.
- Hionidou, V. (1993). *The demography of a Greek island, Mykonos 1859-1959. A family reconstitution study*. Ph.D. Thesis, Department of Geography, University of Liverpool.
- Hionidou, V. (1999). "Nineteenth-century urban Greek households: the case of Hermoupolis, 1861–1879". *Continuity and Change*, 14(3), 403-427.
- June, S.L. (1974). "The role of marriage behavior during demographic transition: the case of Eastern Europe around 1900". *Population Studies*, 28(2), 231–247.
- Laslett, P. (1983). "Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared". In R. Wall (ed.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Neyzi, L. (2003). "Trauma, Narrative and Silence: The military journal of a Jewish 'soldier' in Turkey during the Greco-Turkish war". *Turcica*, 35, 291-313.
- Rapp, W. J. (1924) "The colonizing of half a million Greek refugees", *The current history magazine*, 20(3), 408-414.
- Siampos, G. S. (1980) "The Greek migration in the 20th century", In: Siampos, G. (ed.), *Recent population change calling for policy action*. Athens: NSSG. 234-257.

Γαβαλάς Βασίλειος
Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
email: bgav@geo.aegean.gr

Οι μεταβολές του μοντέλου απασχόλησης μετά την επίδραση του COVID-19 υπό το πρίσμα των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών: Η περίπτωση των Χανίων

Δαρκαδάκη Μαρία

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης,
Βόλος

Τσιάπα Μαρία

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Βόλος

Περίληψη

Το παρόν άρθρο εξετάζει τον μετασχηματισμό των μορφών εργασίας στη μετα-COVID εποχή, με έμφαση στην ανάδυση της υβριδικής εργασίας ως μόνιμου στοιχείου του σύγχρονου εργασιακού τοπίου. Βασισμένη σε δεδομένα από την πόλη των Χανίων, μια περιοχή που υπέστη σημαντικές επιδημιολογικές και οικονομικές επιπτώσεις από την πανδημία, η ανάλυση εστιάζει στην κατανόηση της δυναμικής που διαμορφώνει τις νέες εργασιακές πρακτικές. Σκοπός του άρθρου είναι η ανάλυση των τρόπων με τους οποίους η πανδημία προκάλεσε διαρθρωτικές αλλαγές στον τρόπο οργάνωσης της εργασίας, καθώς και η εξέταση των κοινωνικοοικονομικών παραγόντων που επηρεάζουν τη διαφοροποίηση στην υιοθέτηση του υβριδικού μοντέλου εργασίας. Παράλληλα, διερευνάται η σχέση μεταξύ των νέων μορφών εργασίας και της αντιλαμβανόμενης παραγωγικότητας, όπως αυτή εκφράζεται από τους ίδιους τους εργαζόμενους. Παρά την επέκταση της υβριδικής εργασίας σε πολλές νέες κατηγορίες εργαζομένων, η υιοθέτησή της παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις που καθορίζονται από μια σειρά κοινωνικοοικονομικών παραγόντων, όπως το καθεστώς απασχόλησης και ο κλάδος δραστηριότητας, καθώς και από ατομικά χαρακτηριστικά, όπως τα προσόντα ή το φύλο. Επιπρόσθετα, μέσα από την εξέταση της εσωτερικής κατανομής του υβριδικού μοντέλου αναδεικνύεται επίσης η σημασία άλλων καθοριστικών παραγόντων, όπως η εισοδηματική και η οικογενειακή κατάσταση των εργαζομένων. Όσον αφορά την παραγωγικότητα, τα ευρήματα του άρθρου δείχνουν ότι η υιοθέτηση του υβριδικού μοντέλου συνδέεται με θετική αποτίμηση της εργασιακής απόδοσης από την πλευρά των εργαζομένων, γεγονός που υποδηλώνει τις δυνατότητές του όχι μόνο ως εργαλείο ευελιξίας, αλλά και ως μέσο ενίσχυσης της αποτελεσματικότητας. Το άρθρο, αναδεικνύοντας τόσο τις ευκαιρίες όσο και τις προκλήσεις που συνοδεύουν τη μετάβαση προς υβριδικά μοντέλα εργασίας, τονίζει την αναγκαιότητα διαμόρφωσης κατάλληλων πολιτικών που θα συμβάλουν στην καλύτερη κατανόηση και στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας αυτών των νέων εργασιακών πρακτικών.

Λέξεις κλειδιά

Υβριδική εργασία, COVID-19, Κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες, Παραγωγικότητα, Χανιά.

Transformations in the employment pattern following the impact of COVID-19 through the lens of socioeconomic characteristics: The case of Chania

Abstract

This study examines the transformation of work patterns in the post-COVID era, focusing on the emergence of hybrid work as a permanent feature of the contemporary employment landscape. Drawing on data from the city of Chania, a region significantly impacted by the pandemic in both epidemiological and economic terms, the analysis aims to understand the dynamics shaping new working practices. The objective is to investigate how the pandemic has driven structural changes in the organization of work and to explore the socioeconomic factors influencing the differentiated adoption of hybrid work models. Additionally, the study examines the relationship between these emerging forms of employment and perceived productivity, as expressed by the workers themselves. Despite the expansion of hybrid work across many new employee categories, its adoption varies significantly depending on several socioeconomic factors, including employment status and sector of activity, as well as individual characteristics such as qualifications or gender. Moreover, an examination of the internal distribution of hybrid work usage highlights other crucial factors such as the income level and family status of workers. With regard to productivity, the findings of the study indicate that the adoption of the hybrid work model is associated with a positive assessment of job performance by employees, suggesting its potential not only as a tool for flexibility but also as a means of enhancing efficiency. The article identifies both the opportunities and challenges associated with the transition toward hybrid working models and emphasizes the necessity of formulating appropriate policies to enhance understanding and improve the effectiveness of these new employment practices.

Keywords

Hybrid work, COVID-19, Socioeconomic factors, Productivity, Chania.

1. Εισαγωγή

Η πανδημία COVID-19 έχει αφήσει ένα ανεξίτηλο αποτύπωμα στον κόσμο της εργασίας, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι ο «μετα-COVID εργασιακός χώρος» διαφοροποιείται ουσιαστικά από το προγενέστερο καθεστώς (Cooke et al., 2021), ενώ τα νέα πρότυπα και πλαίσια οργάνωσης της εργασίας που διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο της κρίσης τείνουν πλέον να αποκτούν σταθερό και μόνιμο χαρακτήρα (Davis et al., 2020, Marc, 2022). Σε αυτό το πλαίσιο, η εξ αποστάσεως εργασία και κυρίως η υβριδική μορφή έχει αναδειχθεί σε μία κυρίαρχη εναλλακτική επιλογή για έναν σημαντικό αριθμό επαγγελματιών, αναδιαμορφώνοντας δομικά το παραδοσιακό μοντέλο εργασίας.

Η υβριδική εργασία, ως συνδυασμός φυσικής παρουσίας και απομακρυσμένης απασχόλησης, επιχειρεί να εναρμονίσει τα πλεονεκτήματα του να βρίσκεται κανείς στο γραφείο (π.χ. άμεση συνεργασία, πρόσβαση σε υποδομές) με τα αντίστοιχα της εργασίας από το σπίτι (όπως η εξοικονόμηση χρόνου μετακίνησης και η καλύτερη ισορροπία επαγγελματικής και προσωπικής ζωής). Όπως σημειώνει ο Bloom (2021), το υβριδικό μοντέλο συνιστά το «μέλλον της εργασίας», ενώ τα ευρήματα της μελέτης των Hensher et al. (2023b) και Hensher (2024) αναδεικνύουν τα πολλαπλά οφέλη που απορρέουν από την υιοθέτησή του, ιδίως για εργαζόμενους των οποίων τα καθήκοντα δεν απαιτούν συνεχή δια ζώσης παρουσία. Το μοντέλο αυτό φαίνεται να έχει κερδίσει την εμπιστοσύνη τόσο των εργαζομένων όσο και των εργοδοτών, ενισχύοντας την ανθεκτικότητα των οργανισμών και διευρύνοντας τις δυνατότητες διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού σε περιβάλλοντα αβεβαιότητας (Dowling, 2022). Η υβριδική εργασία παρουσιάζεται πλέον όχι ως προσωρινή λύση, αλλά ως μια νέα σταθερά, που αντανάκλα τη μετεξέλιξη του σύγχρονου εργασιακού τοπίου (McPhail, 2024). Στις ΗΠΑ οι εταιρείες ορίζουν κατά μέσο όρο 2,56 ημέρες στο γραφείο την εβδομάδα, ενώ η συζήτηση για τους τρόπους εργασίας μπαίνει σε μια νέα φάση, καθώς οι εταιρείες εξετάζουν τρόπους για να ενισχύσουν την παραγωγικότητα και την απόδοση των υβριδικών πολιτικών (Καλτσάς 2023).

Ωστόσο, η υιοθέτηση και εφαρμογή του νέου αυτού μοντέλου δεν είναι καθολική, καθώς διαφοροποιείται σημαντικά βάσει κοινωνικοοικονομικών παραγόντων και ανισοτήτων (Karitsinis, 2025). Η φύση των εργασιακών υποχρεώσεων (αν απαιτούν φυσική παρουσία ή όχι) σε συνδυασμό με τις ατομικές προτιμήσεις, δεξιότητες, το μορφωτικό επίπεδο και άλλες δημογραφικές μεταβλητές, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη δυνατότητα συμμετοχής στο υβριδικό μοντέλο. Αυτή η πολυπαραγοντική φύση του φαινομένου υπογραμμίζει την ανάγκη για προσεκτική μελέτη και στοχευμένες πολιτικές, ώστε να διασφαλιστεί η ισότιμη πρόσβαση σε μορφές ευέλικτης απασχόλησης για όλους τους εργαζόμενους.

Η διεθνής βιβλιογραφία έχει αναδείξει τους μετασχηματισμούς που υπέστησαν οι μορφές εργασίας τα τελευταία χρόνια, με ιδιαίτερη έμφαση στη σταδιακή παγίωση της υβριδικής εργασίας ως κεντρικού στοιχείου του σύγχρονου εργασιακού τοπίου (Bloom et al 2023, Iorgansen et al 2024, Klaser et al 2023). Παρ' όλα αυτά, η αξιολόγηση του νέου αυτού μοντέλου μέσα από το πρίσμα του εργασιακού περιβάλλοντος, των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων και των ατομικών χαρακτηριστικών των εργαζομένων παραμένει περιορισμένη, ιδίως σε ό,τι αφορά τον ελληνικό χώρο και χωρίς να εστιάζει σε ένα συγκεκριμένο επαγγελματικό χώρο. Επιπλέον, παρατηρείται σημαντικό ερευνητικό κενό ως προς τη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ υβριδικής εργασίας και παραγωγικότητας, παράμετρος κρίσιμη για την κατανόηση της λειτουργικότητας και της βιωσιμότητας του μοντέλου (Williams and Shaw, 2025).

Το παρόν ερευνητικό άρθρο επιδιώκει να συμβάλει στην κάλυψη αυτού του κενού, αναλύοντας τις μεταβολές που σημειώθηκαν στις μορφές εργασίας — δια ζώσης, εξ αποστάσεως και υβριδικής — όπως αυτές διαμορφώθηκαν υπό την επίδραση της πανδημίας COVID-19 στην περίπτωση της πόλης των Χανίων. Στόχος είναι ο εμπλουτισμός της υφιστάμενης βιβλιογραφίας και της κατανόησης του φαινομένου σε τρία επίπεδα: Πρώτον, η διερεύνηση του μετασχηματισμού των μορφών εργασίας στην μετά-COVID περίοδο· δεύτερον, η αποτύπωση των διαφοροποιήσεων που προκύπτουν βάσει κοινωνικοοικονομικών παραμέτρων· και τρίτον, η ανάλυση της επίδρασης των νέων μορφών εργασίας στην παραγωγικότητα, όπως αυτή προσλαμβάνεται και αξιολογείται από τους ίδιους τους εργαζομένους. Η επιλογή της πόλης των Χανίων βασίστηκε στο γεγονός ότι η περιφέρεια στην οποία ανήκει παρουσίασε συγκεντρωτικά το

υψηλότερο επίπεδο κρουσμάτων COVID-19 ανά κάτοικο κατά την περίοδο 2020-2023 στην Ελλάδα, και αφετέρου στο ότι η περιφερειακή ενότητα των Χανίων συγκαταλέγεται μεταξύ των δέκα περιοχών με τη μεγαλύτερη οικονομική ύφεση κατά την περίοδο 2019-2020. Ως εκ τούτου, η συγκεκριμένη περιοχή μελέτης συνιστά μια ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική περίπτωση όσον αφορά το αποτύπωμα των επιδράσεων της πανδημίας COVID-19.

2. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

2.1 Η εξ' αποστάσεως και υβριδική μορφή της εργασίας

Η έρευνα γύρω από την πρακτική της εξ αποστάσεως εργασίας ξεκίνησε για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1970, με τον όρο «εργασία από το σπίτι» (working from home), ο οποίος περιέγραφε την εργασία που εκτελείται από την οικία του εργαζομένου αντί για τον κεντρικό φυσικό χώρο εργασίας (Coenen & Kok, 2014). Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς εξελίχθηκαν οι τεχνολογίες επικοινωνίας και πληροφορικής, εμφανίστηκαν και άλλοι συναφείς όροι, όπως «τηλεργασία», «ηλεκτρονική εργασία (e-working)», οι οποίοι συχνά χρησιμοποιούνται εναλλακτικά για να περιγράψουν παρόμοιες μορφές εξ αποστάσεως εργασίας (Marlow et al., 2017, Groen et al., 2018). Σημαντικότερο, ωστόσο, είναι ότι η εξ αποστάσεως εργασία έχει αναγνωριστεί ως μια πρακτική που προσφέρει ουσιαστική ευελιξία τόσο στους εργοδότες όσο και στους εργαζομένους, αποτελώντας μια κατάσταση αμοιβαίου οφέλους («win-win») για αμφότερες τις πλευρές (Whyman et al., 2015, Wheatley, 2017).

Μετά την πανδημία COVID-19, ο χώρος της εργασίας υπέστη ριζικό μετασχηματισμό, με την υιοθέτηση του υβριδικού μοντέλου εργασίας να παγιώνεται ως ένα είδος «νέας κανονικότητας» (Ro, 2020). Η υβριδική εργασία, η οποία συνδυάζει την εργασία με φυσική παρουσία στον χώρο εργασίας και την εργασία από απόσταση, έχει κερδίσει έδαφος χάρη στα πολλαπλά πλεονεκτήματα που προσφέρει. Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγονται η αύξηση της αποδοτικότητας, η ενίσχυση της εργασιακής ευελιξίας, η μείωση του κόστους λειτουργίας και μετακίνησης, καθώς και η βελτίωση της ποιότητας ζωής των εργαζομένων (Bloom, 2023, Maruyama et al. 2009).

Σύγχρονες έρευνες αναδεικνύουν ότι το υβριδικό μοντέλο αποτελεί συνειδητή προτίμηση των εργαζομένων, καθώς σχετίζεται θετικά με την εργασιακή ικανοποίηση και τη μείωση της πρόθεσης αποχώρησης από τον οργανισμό. Η επιθυμία αυτή να διατηρηθεί η δυνατότητα εργασίας από το σπίτι σε τακτική βάση, αποδεικνύει την αλλαγή στάσης απέναντι στις παραδοσιακές μορφές εργασίας (Colley & Williamson, 2020).

2.2 Κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις της εφαρμογής του νέου μοντέλου εργασίας

Η εφαρμογή του νέου μοντέλου εργασίας παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάλογα με διάφορους κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες. Αρχικά, η δυνατότητα υιοθέτησης της εξ αποστάσεως εργασίας εξαρτάται κυρίως από τη φύση των καθηκόντων που περιλαμβάνει κάθε επάγγελμα, και συγκεκριμένα από το αν αυτά απαιτούν ή όχι τη φυσική παρουσία των εργαζομένων (Lund et al., 2020). Συνεπώς, η υιοθέτηση των «νέων κανονικών» πρακτικών, όπως η τηλεργασία και η εργασία από το σπίτι, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί σε όλες τις θέσεις εργασίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα επαγγελμάτων που απαιτούν υποχρεωτικά φυσική παρουσία είναι η γεωργία, η μεταποίηση, η συναρμολόγηση, καθώς και οι υπηρεσίες προς καταναλωτές και επιχειρήσεις, όπως η εστίαση, οι ξενοδοχειακές υπηρεσίες και οι μεταφορές (Dingel & Neiman, 2020 ILO, 2020). Αντιθέτως, οι εργαζόμενοι σε θέσεις γραφείου (white-collar), καθώς και όσοι απασχολούνται σε εργασίες πνευματικού και γνωσιακού περιεχομένου, διαθέτουν μεγαλύτερη ευελιξία και περισσότερες ευκαιρίες να υιοθετήσουν την εξ αποστάσεως εργασία (Vyas, 2022).

Αξίζει να σημειωθεί ότι πριν από την πανδημία COVID-19, η τηλεργασία ήταν περιορισμένη σε συγκεκριμένες θέσεις και καθήκοντα, κυρίως διευθυντικά και διοικητικά (τα οποία αντιπροσώπευαν μόλις το 7% των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα στις ΗΠΑ). Ωστόσο, μετά την πανδημική κρίση, παρατηρήθηκε

αξιοσημείωτη διεύρυνση των θέσεων που εφαρμόζουν ευέλικτα ή υβριδικά μοντέλα εργασίας, συμπεριλαμβάνοντας και άλλες επαγγελματικές κατηγορίες (Desilver, 2020, Yang, 2023).

Επιπλέον, ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που επηρεάζει την υιοθέτηση της υβριδικής εργασίας είναι το μορφωτικό επίπεδο του εργατικού δυναμικού. Πρόσφατες έρευνες δείχνουν ότι εργαζόμενοι με υψηλότερη εκπαίδευση, και ειδικότερα κάτοχοι πανεπιστημιακών τίτλων, είναι πιο πιθανό να απασχολούνται σε θέσεις που επιτρέπουν το υβριδικό μοντέλο εργασίας (Partington, 2024).

Παράλληλα, το υψηλότερα αμειβόμενο τμήμα του εργατικού δυναμικού συνδέεται συχνά με την υιοθέτηση της υβριδικής απασχόλησης (Vyas, 2022). Αυτό το γεγονός ενδέχεται να σχετίζεται με τη φύση των θέσεων αυτών, οι οποίες συνήθως είναι διευθυντικές ή απαιτούν υψηλή εξειδίκευση και προηγμένες δεξιότητες. Σε αυτές τις θέσεις, είναι απαραίτητες οι ψηφιακές δεξιότητες για την επιτυχή τηλεργασία. Τέτοιες δεξιότητες περιλαμβάνουν την αποτελεσματική χρήση διαδικτυακών εργαλείων επικοινωνίας, όπως οι πλατφόρμες τηλεδιάσκεψης, καθώς και εργαλείων συνεργασίας, όπως η αποθήκευση αρχείων στο cloud και τα συστήματα διαχείρισης έργων (Grzegorzczak, 2021).

Η ηλικία φαίνεται επίσης να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στην ευκολότερη αποδοχή και υιοθέτηση του υβριδικού μοντέλου εργασίας. Μελέτες δείχνουν ότι οι νεότεροι εργαζόμενοι (ηλικίας 18–34 ετών) είχαν κατά 59% υψηλότερη πιθανότητα να εγκαταλείψουν μία θέση εργασίας εάν αυτή δεν πρόσφερε δυνατότητα υβριδικής απασχόλησης, συγκριτικά με τους μεγαλύτερους εργαζομένους (ηλικίας 55–64 ετών) (Dowling, 2022). Αυτό πιθανόν σχετίζεται με τη μεγαλύτερη εξοικείωση των νέων με ψηφιακά συστήματα και τεχνολογίες, καθώς και με την ικανότητά τους για ταχύτερη προσαρμογή σε νέα εργασιακά δεδομένα.

Τέλος, έρευνες καταδεικνύουν ότι οι γυναίκες έχουν κατά 10% υψηλότερες πιθανότητες από τους άνδρες να επιλέξουν ή να προτιμήσουν την υβριδική εργασία (Dowling, 2022). Το στοιχείο αυτό ενδέχεται να οφείλεται στη μεγαλύτερη ανάγκη ευελιξίας που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες, κυρίως λόγω των οικογενειακών υποχρεώσεων τις οποίες καλούνται συχνά να διαχειριστούν.

2.3 Οι επιπτώσεις του νέου μοντέλου εργασίας στην παραγωγικότητα

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό ερευνητικό ζήτημα αφορά τον αντίκτυπο της εξ αποστάσεως και υβριδικής εργασίας στην παραγωγικότητα των εργαζομένων. Οι νέες αυτές μορφές εργασίας συνεπάγονται βαθείς μετασχηματισμούς στην οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, με πολυδιάστατες επιπτώσεις. Από τη μια πλευρά, παρατηρείται τάση για εκτεταμένο ωράριο εργασίας και μειωμένη άμεση κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ συναδέλφων. Από την άλλη πλευρά, ενισχύεται η χωρικο-χρονική ευελιξία, ενώ καταγράφονται υψηλότερα επίπεδα εργασιακής δέσμευσης και βελτιωμένες δυνατότητες απόκτησης νέων δεξιοτήτων (Eurofound, 2020a). Ωστόσο, τα εμπειρικά ευρήματα σχετικά με τον τελικό αντίκτυπο στην παραγωγικότητα παρουσιάζουν σημαντικές διακυμάνσεις.

Από τη μία πλευρά, υπάρχουν μελέτες που υποστηρίζουν ότι η εξ αποστάσεως εργασία συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας, τόσο πριν από την πανδημία COVID-19 (βλ. Bloom et al., 2015, Grant et al., 2013, 2019) όσο και μετά από αυτήν. Συγκεκριμένα, οι Emanuel και Harrington (2021) αναφέρουν αύξηση της παραγωγικότητας κατά 8%, ενώ οι Choudhury et al. (2021) διαπίστωσαν ότι η δυνατότητα εργασίας από οπουδήποτε και οποιαδήποτε στιγμή αυξάνει την παραγωγικότητα κατά 4%. Αντίστοιχα, οι Angelici και Profeta (2020) επιβεβαιώνουν τη θετική επίδραση της ευελιξίας στην παραγωγικότητα, ενώ έρευνα της εταιρείας PwC (2021), που διεξήχθη κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αποκάλυψε ότι σύμφωνα με τα ευρήματα του Δεκεμβρίου 2020, το 83% των εργοδοτών θεώρησαν επιτυχημένη τη μετάβαση στην τηλεργασία για τον οργανισμό τους. Μάλιστα, σύμφωνα με τον McPhail (2024), η προτίμηση των εργαζομένων προς το μοντέλο της τηλεργασίας μπορεί να φτάσει στο σημείο να οδηγήσει σε φαινόμενα «μεγάλης παραίτησης» ή «ήσυχης παραίτησης», εφόσον οι οργανισμοί στους οποίους απασχολούνται δεν υιοθετήσουν μετά την πανδημία τη δυνατότητα υβριδικής εργασίας ή εργασίας από το σπίτι.

Άλλες έρευνες, ωστόσο, υπογραμμίζουν ότι η παραγωγικότητα κατά την εξ αποστάσεως εργασία δεν διαφέρει σημαντικά από εκείνη της διά ζώσης, αλλά η διαφορά που ενδέχεται να υπάρχει επηρεάζεται από παράγοντες όπως το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο των εργαζομένων, ο τομέας της βιομηχανίας και

το είδος απασχόλησης (Etheridge et al., 2020, Hensher, 2024). Παρομοίως, οι Monteiro et al. (2019) προτείνουν ότι η τηλεργασία μπορεί πράγματι να ενισχύσει την παραγωγικότητα των επιχειρήσεων, όμως το αποτέλεσμα αυτό εξαρτάται από τη φύση και τα χαρακτηριστικά της κάθε εργασίας. Ειδικότερα, η τηλεργασία ευνοεί περισσότερο τις δημιουργικές θέσεις εργασίας σε αντίθεση με τις θέσεις που αφορούν επαναλαμβανόμενες και διαδικασίες ρουτίνας.

Από την άλλη πλευρά, η εργασία από το σπίτι προκάλεσε προβλήματα σε ορισμένους εργαζόμενους, επηρεάζοντας αρνητικά την παραγωγικότητά τους. Τέτοια προβλήματα αποτελούν οι συνεχείς διακοπές κατά την εργασία από μέλη της οικογένειας (Gibbs et al., 2021, Mustajab et al., 2020, Parker et al., 2020), αλλά και η υπερβολική αύξηση των δραστηριοτήτων επικοινωνίας και συντονισμού (π.χ. emails, συναντήσεις) (Gibbs et al., 2023). Επιπλέον, για κάποιους εργαζόμενους η παραγωγή ιδεών και η κοινωνική αλληλεπίδραση αποτελούν πλεονεκτήματα της διά ζώσης εργασίας. Ιδιαίτερα για τους νεότερους εργαζόμενους, η διά ζώσης εργασία είναι περισσότερο θετική, καθώς τους δίνει τη δυνατότητα να μάθουν περισσότερα για τη δουλειά τους (BBC News, 2021d, Vassel, 2021, Vyas, 2022).

Αυτό το ερευνητικό άρθρο επιχειρεί να διερευνήσει τον μετασχηματισμό των μορφών εργασίας μετά την κρίση COVID19, οι οποίες διαφοροποιούνται βάσει κοινωνικοοικονομικών παραγόντων, αλλά και τον τρόπο που επηρεάζουν τα επίπεδα παραγωγικότητας βασισμένων στις αντιλήψεις των εργαζομένων.

3. Μεθοδολογική προσέγγιση

Το παρόν άρθρο, αξιοποιώντας πρωτογενή έρευνα και τη χρήση ερωτηματολογίου, εξετάζει τις μεταβολές στα πρότυπα απασχόλησης που προέκυψαν λόγω της πανδημίας COVID-19, καθώς και τη διαφοροποίησή τους βάσει κοινωνικοοικονομικών παραγόντων στην πόλη των Χανίων της Κρήτης.

Τα Χανιά αποτελούν μια μεσαίου μεγέθους πόλη που βρίσκεται στην περιφέρεια Κρήτης, περιοχή η οποία συγκεντρώνει την περίοδο 2020-2023 εμφάνισε το υψηλότερο επίπεδο κρουσμάτων COVID-19 ανά κάτοικο σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας (Πίνακας 1). Επιπλέον κατά την περίοδο 2019-2020 της κορύφωσης της πανδημίας η περιφερειακή ενότητα των Χανίων έχει την ένατη χειρότερη επίδοση μεταβολής του ΑΕΠ/κεφ ανάμεσα στο σύνολο των 51 περιφερειακών ενότητων, και μια μέτρια πορεία συνολικά κατά την περίοδο 2019-2022 (Πίνακας Α1 στο Παράρτημα).

Η επιλογή της συγκεκριμένης πόλης ως πεδίου μελέτης βασίστηκε στην ανάγκη εξέτασης των επιπτώσεων της πανδημίας σε ένα περιβάλλον που ενσωματώνει την εξαιρετικά υψηλή πανδημική έκθεση, αλλά και τις σημαντικές οικονομικές διακυμάνσεις, οι οποίες βασίστηκαν στην υψηλή εξάρτησή τους από τον τουριστικό τομέα. Με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά, μελετάται η μετά-πανδημική εργασιακή πραγματικότητα στην πόλη των Χανίων υπό το πρίσμα μιας σειράς κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων.

Πίνακας 1. Αριθμός δηλούμενων κρουσμάτων λοίμωξης από τον ιό SARS-CoV-2 ανά περιφέρεια ανά 10.000 κατοίκους, συγκεντρωτικά στοιχεία περιόδου 2020-2023 (κατά φθίνουσα σειρά). Πηγή: Ιδία επεξεργασία από ΕΛΣΤΑΤ (2025).

Περιφέρεια	Αριθμός κρουσμάτων ανά 10.000 κατοίκους
Κρήτης	5.727
Αττικής	5.434
Ιονίων Νήσων	5.174
Ηπείρου	5.050
Νοτίου Αιγαίου	5.031
Πελοποννήσου	4.879
Δυτικής Ελλάδος	4.745
Θεσσαλίας	4.744
Κεντρικής Μακεδονίας	4.674
Δυτικής Μακεδονίας	4.511
Βορείου Αιγαίου	4.462
Στερεάς Ελλάδος	4.335
Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	4.144

Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν κατά τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο του 2022, μια περίοδο κατά την οποία είχε επέλθει σε μεγάλο βαθμό η επαναφορά στην κανονικότητα, έπειτα από την κορύφωση της κρίσης της πανδημίας COVID-19 και την άρση των περιοριστικών μέτρων. Το γεγονός αυτό επέτρεψε στους συμμετέχοντες να αξιολογήσουν με μεγαλύτερη σαφήνεια και αντικειμενικότητα τις αλλαγές που προέκυψαν στην απασχόληση και τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, προσφέροντας πιο αξιόπιστα αποτελέσματα στην έρευνα.

Αρχικά προηγήθηκε ένας προκαταρκτικός έλεγχος όσον αφορά την καταλληλότητα του ερωτηματολογίου μέσω της συγκέντρωσης κάποιων απαντήσεων ώστε να διασφαλιστεί τόσο η κατανόηση της δομής του όσο και η εξασφάλιση αξιόπιστων αποτελεσμάτων.

Από τα 190 ερωτηματολόγια που συμπληρώθηκαν, τα 176 πληρούσαν τα κριτήρια αξιοπιστίας και συνέπειας και χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση. Το μέγεθος του δείγματος που έχει χρησιμοποιηθεί για την ανάλυση αξιολογείται ως ικανοποιητικό, αφού προσδιορίζει σφάλμα εκτίμησης 7,38%¹ (Moore & McCabe, 1998). Αυτό σημαίνει ότι ο αριθμός των ερωτηματολογίων που έχει τελικώς συλλεχθεί και επεξεργαστεί δύναται να οδηγήσει σε ασφαλή αποτελέσματα, καθότι το σφάλμα εκτίμησης είναι χαμηλό και κοντά στο 5%.

Όσον αφορά τη δομή του ερωτηματολογίου, χρησιμοποιήθηκε η στρωματοποιημένη δειγματοληπτική μέθοδος κατά την οποία ο πληθυσμός διαιρείται σε μη επικαλυπτόμενους μεταξύ τους υποπληθυσμούς – τα λεγόμενα στρώματα – και στη συνέχεια επιλέγεται από κάθε στρώμα ένα απλό τυχαίο δείγμα, του οποίου το μέγεθος είναι συνήθως ανάλογο του μεγέθους του στρώματος. Κύριος στόχος της έρευνας ήταν το δείγμα που συμμετείχε σε αυτήν να μην εμφανίζει σοβαρή ανισοβαρή κατανομή φύλου και ηλικιών και να εκπροσωπείται από όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες (Πίνακας 2).

Πίνακας 2. Φύλο, ηλικία και επίπεδο εκπαίδευσης των συνεντευξιαζομένων (N=176).

Κατηγορία	Επιλογές	Ποσοστιαία συμμετοχή (%)
Φύλο	Άνδρας	38,6
	Γυναίκα	61,4
	Άλλο	0,0
	<i>Δείκτης εντροπίας: 0,667 (τέλεια συμμετρία: 0,693)</i>	
Ηλικιακή Ομάδα	< 25	32,4
	25 - 35	15,3
	36 - 45	15,9
	46 - 55	25,6
	56 - 65	10,8
	> 65	0,0
	<i>Δείκτης εντροπίας: 1,533 (τέλεια συμμετρία: 1,609)</i>	
Επίπεδο Εκπαίδευσης	Απουσία απολυτηρίου Δημοτικού, Απολυτήριο Δημοτικού	0,6
	Απολυτήριο (τριτάξιου) Γυμνασίου, Λυκείου/Πτυχίο Επαγγελματικού Λυκείου/Πτυχίο Επαγγελματικής Σχολής	26,7
	Πτυχίο μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ανώτερων επαγγελματικών σχολών, ΑΤΕΙ, ΑΣΠΑΙΤΕ και ισότιμων σχολών	24,9
	Πτυχίο Πανεπιστημίου και ισότιμων σχολών, Μεταπτυχιακό/Διδακτορικό τίτλο σπουδών	47,8
	<i>Δείκτης εντροπίας: 1,082 (τέλεια συμμετρία: 1,386)</i>	

Ειδικότερα, βάσει του δείκτη εντροπίας H' του Shannon (1948), ο οποίος αποτυπώνει τον βαθμό ομοιομορφίας στην κατανομή παρατηρήσεων μεταξύ διακριτών κατηγοριών², διαπιστώνεται σχετική

¹ Με βάση τη στατιστική ανάλυση το περιθώριο σφάλματος για ένα δείγμα εκτιμάται από τον τύπο: $\text{περιθώριο σφάλματος} = z * \sqrt{\hat{p} * (1 - \hat{p}) / n}$, όπου z είναι η z -τιμή της τυποποιημένης κανονικής κατανομής (1,96 με 95% διάστημα εμπιστοσύνης), n ο αριθμός των ερωτηματολογίων (176) και $\hat{p}$ το ποσοστό του πληθυσμού (λαμβάνεται 0,5 όπου σε αυτήν την τιμή το περιθώριο σφάλματος μεγιστοποιείται).

² Ο δείκτης εντροπίας υπολογίζεται από τον τύπο: $H' = - \sum_{i=1}^S p_i \ln(p_i)$, όπου S ο αριθμός των κατηγοριών και p_i η συμμετοχή της κατηγορίας i .

συμμετρία στις κατηγορίες του φύλου και της ηλικιακής ομάδας, καθώς οι τιμές του δείκτη προσεγγίζουν εκείνες που αντιστοιχούν σε συνθήκες τέλει κατανομής. Αντιθέτως, ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης, παρατηρείται εντονότερη ασυμμετρία, η οποία ερμηνεύεται εύλογα από τη χαμηλή εκπροσώπηση ατόμων με πολύ περιορισμένα εκπαιδευτικά προσόντα, ένα εύρημα που υποδηλώνει την απουσία σημαντικού αριθμού συμμετεχόντων με χαμηλό μορφωτικό υπόβαθρο στο δείγμα αλλά και στην περιοχή γενικότερα.

Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει ερωτήσεις κλειστού τύπου, οι οποίες διερευνούν το μοντέλο απασχόλησης με τρεις επιλογές, το δια ζώσης, το υβριδικό και το εξ αποστάσεως, διαχωρίζοντας τις χρονικές περιόδους πριν και μετά την πανδημία COVID-19. Οι ερωτήσεις καλύπτουν τόσο το πλαίσιο απασχόλησης των εργαζομένων (καθεστώς εργασίας, ωράριο, κλάδος απασχόλησης, χρονοαπόσταση από τον τόπο εργασίας), όσο και τα ατομικά τους χαρακτηριστικά (ατομικό ετήσιο εισόδημα, επίπεδο εκπαίδευσης, φύλο, ηλικία και οικογενειακή κατάσταση).

Η ανάλυση περιλαμβάνει, πρώτον, περιγραφική παρουσίαση της συμμετοχής του πληθυσμιακού δείγματος στο υβριδικό μοντέλο εργασίας, με στόχο τον εντοπισμό μεταβολών στο πρότυπο απασχόλησης. Δεύτερον, αξιοποιούνται πίνακες συνάφειας για τη διασταύρωση μεταβλητών, προκειμένου να εντοπιστούν πιθανές διαφοροποιήσεις στο πρότυπο απασχόλησης βάσει κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών, οι οποίες δεν είναι ορατές μέσω της απλής περιγραφικής προσέγγισης (Βασιλειάδης κ.α., 2017).

4. Περιγραφική ανάλυση

Η συμμετοχή στην εξ αποστάσεως εργασία στην Ελλάδα εκτιμάται ότι βρίσκεται σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα, τόσο πριν όσο και μετά την πανδημία. Σύμφωνα με την περιοδική έκθεση της Eurostat (2021) για τις ευρωπαϊκές περιφέρειες, η μεταβολή στο ποσοστό των ατόμων που εργάζονταν συνήθως από το σπίτι κατά την περίοδο 2019-2020 ήταν από τις χαμηλότερες στην Ευρώπη. Αντίστοιχα, η συμμετοχή των εργαζομένων στην τηλεδιάσκεψη, τόσο το 2019 όσο και το 2022, τοποθετεί όλες τις ελληνικές περιφέρειες στη χαμηλότερη κατηγορία (με ποσοστά συμμετοχής κάτω του 10%), σύμφωνα με σχετική μελέτη του Eurofound και του JRC (2024). Στην ίδια κατηγορία συμμετοχής ανήκουν επίσης ορισμένες περιοχές της Ανατολικής Ευρώπης και του ευρωπαϊκού Νότου.

Η παρούσα ανάλυση εξετάζει τις μεταβολές που σημειώθηκαν στο πρότυπο απασχόλησης εξαιτίας της πανδημίας COVID-19, με έμφαση στη μετάβαση από την αποκλειστικά δια ζώσης εργασία προς πιο ευέλικτες μορφές, όπως η υβριδική εργασία. Κατά την περίοδο αυτή, παρατηρείται αύξηση της συμμετοχής σε υβριδικά σχήματα απασχόλησης και αντίστοιχη μείωση της αποκλειστικά δια ζώσης παρουσίας, όπως αποτυπώνεται στον Πίνακα 3. Συγκεκριμένα, η συμμετοχή στη δια ζώσης εργασία μειώθηκε συνολικά κατά περίπου πέντε ποσοστιαίες μονάδες (από 98,59% σε 94,22%), ενώ η υβριδική εργασία σημείωσε αντίστοιχη άνοδο (από 1,41% σε 5,78%). Ωστόσο, η εξ αποστάσεως εργασία ως αποκλειστική μορφή απασχόλησης εξακολουθεί να απουσιάζει πλήρως, ακόμη και μετά την πανδημία. Τα αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι, παρά τις ριζικές αλλαγές που επέφερε η υγειονομική κρίση στο εργασιακό τοπίο διεθνώς, στο συγκεκριμένο δείγμα η επιστροφή στο παραδοσιακό μοντέλο της φυσικής παρουσίας παρέμεινε κυρίαρχη, ενώ η διεύθυνση των εναλλακτικών, ευέλικτων μορφών εργασίας παραμένει περιορισμένη.

Πίνακας 3. Μεταβολή του προτύπου απασχόλησης βάσει της συμμετοχής σε διαφορετικές μορφές εργασίας πριν και μετά την πανδημία COVID-19 (N=176).

Μορφές εργασίας	Συμμετοχή (%) απασχόλησης πριν τον COVID - 19	Συμμετοχή (%) απασχόλησης μετά τον COVID - 19
Δια ζώσης εργασία	98,59	94,22
Τηλεργασία	0,00	0,00
Υβριδική εργασία	1,41	5,78
Σύνολο	100,00	100,00

5. Ανάλυση των μεταβολών του μοντέλου εργασίας ως προς κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες

Η διερεύνηση των μεταβολών στο μοντέλο εργασίας ατόμων με διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά πραγματοποιείται μέσω της χρήσης διασταυρούμενων πινάκων, οι οποίοι επιτρέπουν τη συσχέτιση κατηγορικών μεταβλητών. Η ανάλυση εστιάζει αφενός στη σύνδεση των αλλαγών στο μοντέλο εργασίας με χαρακτηριστικά της επαγγελματικής δραστηριότητας των ατόμων και αφετέρου με ατομικά τους χαρακτηριστικά. Επιπρόσθετα, εξετάζεται η επίδραση των νέων μορφών εργασίας στην παραγωγικότητα, όπως αυτή βιώνεται και αξιολογείται από τους ίδιους τους εργαζόμενους.

Οι επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 επέφεραν ουσιώδεις μεταβολές, οδηγώντας σε αυξημένη προτίμηση για την υβριδική μορφή εργασίας μεταξύ εργαζομένων με διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά. Στους Πίνακες 4 και 5 παρουσιάζεται η κατανομή της συμμετοχής των ερωτηθέντων σε κάθε υποκατηγορία, ανάμεσα στη δια ζώσης και την υβριδική εργασία, πριν και μετά την πανδημία. Επιπλέον, στο Παράρτημα (Πίνακες A2 και A3) παρατίθεται η κατανομή της συμμετοχής μεταξύ των υποκατηγοριών εντός κάθε μορφής εργασίας, επίσης σε διαχρονική σύγκριση προ και μετά COVID-19.

Ειδικότερα, ως προς το καθεστώς απασχόλησης (Πίνακας 4), στην προ της COVID-19 περίοδο το υβριδικό μοντέλο εφαρμόστηκε σχεδόν αποκλειστικά από ελεύθερους επαγγελματίες, εκ των οποίων το 11,1% εργαζόταν με μικτό καθεστώς. Ωστόσο, μετά την πανδημία, το εν λόγω μοντέλο υιοθετήθηκε σε αξιοσημείωτο βαθμό και από μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα, με ποσοστό 6,5%. Αντιθέτως, σε άλλες κατηγορίες εργαζομένων, όπως δημόσιοι υπάλληλοι, ημερομίσθιοι και βοηθοί σε οικογενειακές επιχειρήσεις, η υβριδική εργασία παραμένει περιορισμένη.

Εξετάζοντας τον κλάδο απασχόλησης των εργαζομένων, παρατηρείται ότι πριν από την κρίση, το υβριδικό μοντέλο εργασίας υιοθετούνταν αποκλειστικά στον τομέα των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων, της ακίνητης περιουσίας και των επαγγελματικών, επιστημονικών και τεχνικών δραστηριοτήτων, με το 18,2% των απασχολούμενων να εργάζονται με μικτό μοντέλο. Μετά την κρίση, το υβριδικό μοντέλο εργασίας επεκτάθηκε και σε άλλους τομείς υπηρεσιών (πλην του εμπορίου, των μεταφορών, της διαμονής και της εστίασης), αποκτώντας πρωταγωνιστικό ρόλο στον τομέα της δημόσιας διοίκησης, της εκπαίδευσης, της υγείας και των τεχνών, οι οποίοι συγκεντρώνουν το 60% του συνόλου των εργαζομένων που απασχολούνται με υβριδικό καθεστώς. Αντίστοιχα, ο τομέας των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων, της ακίνητης περιουσίας και των επαγγελματικών, επιστημονικών και τεχνικών υπηρεσιών αντιστοιχεί πλέον στο 30%, ενώ ο τομέας της πληροφορικής και των επικοινωνιών περιορίζεται στο 10%. Αντιθέτως, ο πρωτογενής και ο δευτερογενής τομέας δεν έχουν υιοθετήσει το υβριδικό μοντέλο, γεγονός που αποδίδεται στη φύση των εργασιών τους, οι οποίες είναι κυρίως χειρωνακτικές και δεν αφορούν την παροχή υπηρεσιών που θα μπορούσαν να υποστηριχθούν εξ αποστάσεως.

Μεταβολές παρατηρήθηκαν και ως προς τον πληθυσμό που απασχολείται με διαφορετικά ωράρια εργασίας. Πριν από την κρίση, το υβριδικό μοντέλο επιλέγονταν αποκλειστικά από εργαζόμενους με το υψηλότερο εβδομαδιαίο ωράριο (άνω των 48 ωρών), εκ των οποίων το 10% χρησιμοποιούσε τη μικτή μορφή. Αντίθετα, μετά την κρίση, το υβριδικό μοντέλο επεκτάθηκε και σε εργαζόμενους με μικρότερο ωράριο, με αποτέλεσμα η συμμετοχή στο μικτό καθεστώς να κατανέμεται πλέον ομοιόμορφα μεταξύ των διαφορετικών κατηγοριών απασχόλησης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χωρική διάσταση της εργασίας και το κατά πόσο αυτή διαφοροποιεί το επιλεγόμενο μοντέλο απασχόλησης. Πριν από την πανδημία COVID-19, το υβριδικό μοντέλο προτιμήθηκε μόνο από εργαζόμενους με μικρή χρονοαπόσταση από τον χώρο εργασίας (λιγότερο από 30 λεπτά), αν και το ποσοστό ήταν ιδιαίτερα χαμηλό (μόλις 1,5%). Στη μεταγενέστερη περίοδο, παρατηρείται επέκταση του υβριδικού μοντέλου και σε εργαζόμενους των οποίων η μετακίνηση προς την εργασία διαρκεί από 31 έως 60 λεπτά, με το 14,3% αυτών να επιλέγει το μικτό καθεστώς. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι, δεδομένου του μικρού μεγέθους της πόλης, είναι αναμενόμενο η πλειονότητα των εργαζομένων να κατατάσσεται στην κατηγορία της μικρής χρονοαπόστασης και από αυτή να αντλείται και η μεγαλύτερη συμμετοχή στο υβριδικό μοντέλο.

Πίνακας 4. Ανάλυση διασταυρούμενων πινάκων μεταξύ του μοντέλου εργασίας και των χαρακτηριστικών της επαγγελματικής δραστηριότητας (οριζόντια ποσοστά ανά υποκατηγορία – άθροισμα 100%).

	Περίοδος πριν τον COVID-19		Περίοδος μετά τον COVID-19	
	Δια ζώσης εργασία	Υβριδική μορφή	Δια ζώσης εργασία	Υβριδική μορφή
A. Καθεστώς απασχόλησης				
Βοηθός σε οικογενειακή επιχείρηση	100,0	0,0	100,0	0,0
Ελεύθερος επαγγελματίας	88,9	11,1	78,3	21,7
Ημερομίσθιος (ελεύθερος επαγγελματίας σε εργοδότη)	100,0	0,0	100,0	0,0
Μισθωτός στο δημόσιο τομέα	100,0	0,0	100,0	0,0
Μισθωτός στον ιδιωτικό τομέα	100,0	0,0	93,5	6,5
B. Κλάδος απασχόλησης				
A	100,0	0,0	100,0	0,0
B, D, E	100,0	0,0	100,0	0,0
C	100,0	0,0	100,0	0,0
F	100,0	0,0	100,0	0,0
G, H	100,0	0,0	100,0	0,0
I	100,0	0,0	100,0	0,0
J	100,0	0,0	50,0	50,0
K, L, M	81,8	18,2	83,3	16,7
N., O., P., Q., R., S.	100,0	0,0	94,3	5,7
Γ. Ωράριο εργασίας				
<30 ώρες	100,0	0,0	84,2	15,8
30-39 ώρες	100,0	0,0	85,7	14,3
40-48 ώρες	100,0	0,0	100,0	0,0
>48 ώρες	90,0	10,0	88,9	11,1
Δ. Χρονοαπόσταση κατοικίας από εργασία				
<1 λεπτό	100,0	0,0	100,0	0,0
1-30 λεπτά	98,5	1,5	94,5	5,5
31-60 λεπτά	100,0	0,0	85,7	14,3
>60 λεπτά	100,0	0,0	100,0	0,0

Σημειώσεις: Τα αποτελέσματα είναι στατιστικά σημαντικά είτε βάσει του ελέγχου Pearson Chi-square σε επίπεδο σημαντικότητας 5%, είτε βάσει του ελέγχου ακριβούς κριτηρίου του Fisher στο ίδιο επίπεδο, στις περιπτώσεις όπου τα αναμενόμενα κενά κελιά υπερβαίνουν το 20%.

Τα ποσοστά συμμετοχής των ερωτηθέντων αθροίζουν σε 100% οριζοντίως εντός κάθε υποκατηγορίας για κάθε περίοδο. Τυχόν αποκλίσεις από το πλήρες άθροισμα οφείλονται στην ύπαρξη μη απαντημένων ερωτήσεων.

Οι κλάδοι είναι: A: Γεωργία, δασοκομία και αλιεία, B, D, E: Ορυχεία και λατομεία – Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού – Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων και διαχείριση αποβλήτων, C: Μεταποίηση, F: Κατασκευές, G, H: Χονδρικό και λιανικό εμπόριο – Μεταφορές και αποθήκευση,

I: Υπηρεσίες παροχής καταλύματος και εστίασης, J: Πληροφόρηση και επικοινωνία, K, L, M: Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες – Διαχείριση ακίνητης περιουσίας – Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, N, O, P, Q, R, S: Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες – Δημόσια διοίκηση και άμυνα – Εκπαίδευση – Υγεία και κοινωνική μέριμνα – Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία – Άλλες υπηρεσίες

Το δεύτερο μέρος της ανάλυσης επικεντρώνεται στη συσχέτιση της υβριδικής μορφής εργασίας με ατομικά χαρακτηριστικά, όπως το ετήσιο ατομικό εισόδημα, το μορφωτικό επίπεδο, το φύλο, η ηλικία και η οικογενειακή κατάσταση (Πίνακας 5). Ειδικότερα, ως προς το εισόδημα, πριν από την πανδημία COVID-19, το υβριδικό μοντέλο εφαρμόζονταν αποκλειστικά σε μία εισοδηματική κατηγορία (15.000–25.000 ευρώ), με ποσοστό συμμετοχής 6,1%. Στην περίοδο μετά την κρίση, η υβριδική εργασία εμφανίζεται σε όλες τις εισοδηματικές ομάδες, γεγονός που καταδεικνύει τη γενίκευση της εν λόγω πρακτικής στο σύνολο του πληθυσμού.

Μεταβολές καταγράφηκαν επίσης στην υιοθέτηση της υβριδικής εργασίας από πληθυσμιακές ομάδες με διαφορετικό μορφωτικό υπόβαθρο. Στην περίοδο μετά την κρίση, παρατηρείται αύξηση της συμμετοχής στο υβριδικό μοντέλο εργασίας σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Η εντονότερη μεταβολή (από 1,2% σε 7,1%) καταγράφεται στους εργαζόμενους με τριτοβάθμια εκπαίδευση, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στη φύση των επαγγελματικών καθηκόντων τους, τα οποία συχνά βασίζονται στη χρήση

τεχνολογιών πληροφορικής, επιτρέπουν μεγαλύτερη αυτονομία, και μπορούν να εκτελούνται εξ αποστάσεως χωρίς ουσιαστική μείωση της αποδοτικότητας. Επιπλέον, οι συγκεκριμένοι εργαζόμενοι τείνουν να απασχολούνται σε τομείς που υιοθέτησαν ταχύτερα ευέλικτες μορφές εργασίας ως απόκριση στις απαιτήσεις της πανδημίας.

Όσον αφορά τη σχέση του φύλου με το υβριδικό μοντέλο απασχόλησης, ενώ πριν από την πανδημία μόνο οι άνδρες δήλωσαν συμμετοχή στο υβριδικό μοντέλο εργασίας, με ποσοστό 2,9%, στη μεταγενέστερη περίοδο οι γυναίκες εμφανίζονται να κατέχουν το μεγαλύτερο μερίδιο μεταξύ των απασχολούμενων με υβριδικό καθεστώς. Συγκεκριμένα, το 70% όσων εργάζονται με μικτό μοντέλο είναι γυναίκες (εκ των οποίων το 6,5% του συνολικού γυναικείου πληθυσμού), ενώ οι άνδρες αντιπροσωπεύουν το 30% (με αντίστοιχο ποσοστό συμμετοχής 4,4%). Το εύρημα αυτό αντανάκλα τις ιδιαίτερες ανάγκες των γυναικών, τις οποίες φαίνεται να εξυπηρετεί αποτελεσματικότερα το υβριδικό μοντέλο, ιδίως ως προς την εξισορρόπηση επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεων.

Το υβριδικό μοντέλο επεκτάθηκε επίσης σε όλες τις ηλικιακές ομάδες σε σύγκριση με την προ-πανδημική περίοδο, παρουσιάζοντας υψηλότερη συμμετοχή στην ηλικιακή ομάδα 36-45 ετών. Αντίθετα, η ηλικιακή ομάδα των 56-65 ετών εμφανίζει μικρότερη συμμετοχή, της τάξεως του 10%. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί τόσο στη σχετικά μειωμένη εξοικείωση με τις τεχνολογίες πληροφορικής, όσο και ενδεχομένως στη μεγαλύτερη παρουσία αυτής της ηλικιακής ομάδας σε διευθυντικές ή ηγετικές θέσεις, οι οποίες συχνά απαιτούν φυσική παρουσία στον χώρο εργασίας.

Η οικογενειακή κατάσταση δεν φαίνεται να αποτελεί παράγοντα σημαντικής διαφοροποίησης στην επιλογή του υβριδικού μοντέλου εργασίας, καθώς παρατηρείται παρόμοια κατανομή μεταξύ όλων των κατηγοριών.

Συνολικά, από όλες τις κοινωνικοοικονομικές κατηγορίες που διερευνήθηκαν μέσω του ερωτηματολογίου, εκείνες στις οποίες το ποσοστό χρήσης του υβριδικού μοντέλου υπερβαίνει το 20% περιλαμβάνουν εργαζόμενους που απασχολούνται ως ελεύθεροι επαγγελματίες, ανήκουν στον τομέα της πληροφορικής και των επικοινωνιών, βρίσκονται στην υψηλότερη εισοδηματική κατηγορία (άνω των 25.000 ευρώ) και έχουν οικογενειακή κατάσταση διαζευγμένου.

Πίνακας 5. Ανάλυση διασταυρούμενων πινάκων μεταξύ του μοντέλου εργασίας και τα ατομικά χαρακτηριστικά των απασχολούμενων (οριζόντια ποσοστά ανά υποκατηγορία – άθροισμα 100%).

	Περίοδος πριν τον COVID-19		Περίοδος μετά τον COVID-19	
	Δια ζώσης εργασία	Υβριδική μορφή	Δια ζώσης εργασία	Υβριδική μορφή
A. Ετήσιο ατομικό εισόδημα				
< 10.000 ευρώ	60,2	0,0	90,5	5,4
10.000 – 15.000 ευρώ	100,0	0,0	96,8	3,2
15.001 – 25.000 ευρώ	90,9	6,1	93,3	6,7
> 25.000 ευρώ	100,0	0,0	77,8	22,2
B. Επίπεδο εκπαίδευσης				
Απουσία απολυτηρίου Δημοτικού, Απολυτήριο Δημοτικού	100,0	0,0	100,0	0,0
Απολυτήριο (τριτάξιου) Γυμνασίου, Λυκείου/Πτυχίο Επαγγελματικού Λυκείου/Πτυχίο Επαγγελματικής Σχολής	76,6	0,0	97,9	2,1
Πτυχίο μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ανώτερων επαγγελματικών σχολών, ΑΤΕΙ, ΑΣΠΑΙΤΕ και ισότιμων σχολών	79,5	2,3	90,9	6,8
Πτυχίο Πανεπιστημίου και ισότιμων σχολών, Μεταπτυχιακό/Διδακτορικό τίτλο σπουδών	81,0	1,2	90,5	7,1
Γ. Φύλο				
Άνδρας	82,4	2,9	92,6	4,4
Γυναίκα	77,8	0,0	92,6	6,5
Δ. Ηλικία				
<25	47,4	0,0	93,0	3,5
25-35	88,9	0,0	88,9	7,4

36-45	96,4	3,6	89,3	10,7
46-55	97,8	0,0	95,6	4,4
56-65	94,7	5,3	94,7	5,3
Ε. Οικογενειακή κατάσταση				
Άγαμος/η	61,5	0,0	93,6	3,8
Έγγαμος/η, σε συμβίωση	92,9	2,4	94,0	4,8
Διαζευγμένος/η, σε διάσταση	100,0	0,0	76,9	23,1
Χήρος/α	100,0	0,0	100,0	0,0

Σημειώσεις: Τα αποτελέσματα είναι στατιστικά σημαντικά είτε βάσει του ελέγχου Pearson Chi-square σε επίπεδο σημαντικότητας 5%, είτε βάσει του ελέγχου ακριβούς κριτηρίου του Fisher στο ίδιο επίπεδο, στις περιπτώσεις όπου τα αναμενόμενα κενά κελιά υπερβαίνουν το 20%.

Τα ποσοστά συμμετοχής των ερωτηθέντων αθροίζουν σε 100% οριζοντίως εντός κάθε υποκατηγορίας για κάθε περίοδο. Τυχόν αποκλίσεις από το πλήρες άθροισμα οφείλονται στην ύπαρξη μη απαντημένων ερωτήσεων.

6. Το νέο εργασιακό πρότυπο και οι επιπτώσεις του στην παραγωγικότητα

Ένα κρίσιμο ερευνητικό ζήτημα που διερευνά το παρόν άρθρο αφορά τον αντίκτυπο του νέου εργασιακού προτύπου στα επίπεδα παραγωγικότητας, όπως αυτή αξιολογείται υποκειμενικά από τους ίδιους τους εργαζόμενους. Τα εμπειρικά δεδομένα αποκαλύπτουν μια σύνθετη εικόνα ως προς τη σχέση μεταξύ μορφής εργασίας και αντιλαμβανόμενης παραγωγικότητας (Πίνακας 6).

Ειδικότερα, οι εργαζόμενοι που συνεχίζουν να εργάζονται αποκλειστικά με φυσική παρουσία εμφανίζουν σε μεγάλο ποσοστό αρνητική αποτίμηση της παραγωγικότητάς τους: το 52,1% δηλώνει ότι διαφωνεί ή διαφωνεί απόλυτα με την άποψη ότι η παραγωγικότητά τους βελτιώθηκε μετά την πανδημία, με το 41,7% να εκφράζει πλήρη διαφωνία. Αντιθέτως, μόλις το 20,2% υιοθετεί θετική στάση (συμφωνώ ή συμφωνώ απόλυτα), ενώ ένα σημαντικό ποσοστό (27,6%) τηρεί ουδέτερη θέση.

Στην περίπτωση των εργαζομένων σε υβριδικό καθεστώς, η εικόνα είναι λιγότερο αρνητική και συγκριτικά πιο ευνοϊκή. Αν και το 50% εκφράζει διαφωνία ως προς τη βελτίωση της παραγωγικότητας, ένα σημαντικό ποσοστό (40%) δηλώνει ότι παρατηρεί θετική μεταβολή, με 20% να συμφωνεί απόλυτα. Επιπλέον, μόλις το 10% των υβριδικών εργαζομένων δηλώνει πλήρη διαφωνία, ποσοστό σημαντικά χαμηλότερο σε σύγκριση με τους εργαζόμενους αποκλειστικά με φυσική παρουσία.

Τα ευρήματα υποδηλώνουν ότι, παρότι το υβριδικό μοντέλο δεν οδηγεί οικουμενικά σε αύξηση της παραγωγικότητας, φαίνεται να δημιουργεί ευνοϊκότερες συνθήκες για την εκδήλωση θετικών εμπειριών από τους εργαζόμενους. Η ευελιξία, η δυνατότητα προσαρμογής του ωραρίου, η εξισορρόπηση επαγγελματικής και προσωπικής ζωής, καθώς και η ενίσχυση του αισθήματος αυτονομίας, ενδέχεται να λειτουργούν ως ενισχυτικοί παράγοντες σε συγκεκριμένα επαγγέλματα και ατομικά προφίλ. Αντίθετα, το παραδοσιακό μοντέλο της αποκλειστικής φυσικής παρουσίας, εν μέσω μεταπανδημικών συνθηκών, φαίνεται να σχετίζεται συχνότερα με αρνητική αποτίμηση της παραγωγικότητας.

Πίνακας 6. Ανάλυση διασταυρούμενων πινάκων μεταξύ του μοντέλου εργασίας και των επιπέδων βελτίωσης της παραγωγικότητας κατά την περίοδο μετά τον COVID-19.

Απαντήσεις ως προς τη βελτίωση της παραγωγικότητας	Δια ζώσης εργασία	Υβριδική μορφή
1. Διαφωνώ απόλυτα	41,7	10,0
2. Διαφωνώ	10,4	40,0
3. Ούτε διαφωνώ/ούτε συμφωνώ	27,6	10,0
4. Συμφωνώ	10,4	20,0
5. Συμφωνώ απόλυτα	9,8	20,0
Σύνολο	100,0	100,0

7. Συμπεράσματα

Το εργασιακό μοντέλο αποτελεί έναν δυναμικό και μεταβαλλόμενο θεσμό, ο οποίος διαμορφώνεται υπό την επίδραση κοινωνικών, τεχνολογικών και οικονομικών παραμέτρων. Η εξέλιξή του είναι διαχρονική,

αντανακλώντας τις εκάστοτε ανάγκες, προκλήσεις και επιδιώξεις της εκάστοτε εποχής. Η κρίση της πανδημίας COVID-19 λειτούργησε ως επιταχυντής αυτής της εξέλιξης, επιφέροντας ριζικές αλλαγές στο τοπίο της εργασίας, ορισμένες εκ των οποίων απέκτησαν σταθερό και διαρκή χαρακτήρα, επιβεβαιώνοντας ότι οι καταστάσεις έκτακτης ανάγκης συχνά θεωρούνται καταλύτες αλλαγής (Vyas, 2022).

Το παρόν άρθρο εξετάζει τις μεταβολές που σημειώθηκαν στις μορφές παροχής εργασίας — διαζώσης, εξ αποστάσεως και υβριδικής — μέσα από τρεις βασικούς άξονες. Πρώτον, διερευνά τον μετασχηματισμό των εργασιακών πρακτικών μετά την πανδημική κρίση. Δεύτερον, αναλύει τη διαφοροποίησή τους βάσει κοινωνικοοικονομικών παραγόντων. Τρίτον, μελετά τον τρόπο με τον οποίο οι αλλαγές αυτές επηρεάζουν την παραγωγικότητα, όπως αυτή προσλαμβάνεται και αξιολογείται από τους ίδιους τους εργαζομένους.

Η υιοθέτηση του υβριδικού μοντέλου εργασίας δεν είναι ομοιογενής, αλλά διαφοροποιείται σημαντικά ανάλογα με μια σειρά κοινωνικοοικονομικών παραγόντων. Το πλαίσιο του εργασιακού χώρου επιδρά καθοριστικά στον βαθμό αποδοχής και εφαρμογής των σχετικών αλλαγών. Αρχικά, το άρθρο καταδεικνύει τη διεύρυνση της υβριδικής μορφής απασχόλησης, η οποία πλέον δεν αποτελεί αποκλειστικό χαρακτηριστικό των ελεύθερων επαγγελματιών, όπως συνέβαινε κατά κύριο λόγο πριν από την πανδημική κρίση, αλλά επεκτείνεται και σε άλλες κατηγορίες εργαζομένων, όπως υπαλλήλους του ιδιωτικού τομέα. Παράλληλη διεύρυνση παρατηρείται και σε κλαδικό επίπεδο, με την υβριδική εργασία να αποκτά αυξημένη παρουσία σε τομείς παροχής υπηρεσιών, καθώς και σε κλάδους όπως η δημόσια διοίκηση, η εκπαίδευση, η υγεία και οι τέχνες. Αντιθέτως, αναμενόμενα, οι κλάδοι που περιλαμβάνουν άμεση εξυπηρέτηση κοινού ή προϋποθέτουν χειρωνακτική εργασία (όπως ο αγροτικός τομέας, η βιομηχανία, το εμπόριο, οι μεταφορές, η διαμονή και η εστίαση) εμφανίζουν περιορισμένη ή μηδενική υιοθέτηση του εν λόγω μοντέλου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η επέκταση της υβριδικής εργασίας σε εργαζόμενους με διαφορετικά επίπεδα εβδομαδιαίας απασχόλησης. Πριν από την πανδημική κρίση, το υβριδικό μοντέλο εμφανιζόταν κυρίως μεταξύ των εργαζομένων που δήλωναν τα υψηλότερα επίπεδα εργασιακού φόρτου (άνω των 48 ωρών εβδομαδιαίως). Μεταγενέστερα, ωστόσο, παρατηρείται σημαντική διεύρυνση της χρήσης του και σε άτομα με μικρότερη διάρκεια απασχόλησης, γεγονός που υποδηλώνει τη γενικότερη θεσμοθέτηση και κανονικοποίηση της υβριδικής μορφής ως εργαλείο οργάνωσης της εργασίας.

Παράλληλα, η υιοθέτηση του υβριδικού μοντέλου φαίνεται να συσχετίζεται με ορισμένα ατομικά χαρακτηριστικά. Υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής παρατηρούνται σε εργαζόμενους με τριτοβάθμια εκπαίδευση, γεγονός που συνδέεται με την αυξημένη ανάγκη εξειδίκευσης και προσαρμοστικότητας, καθώς και σε γυναίκες, οι οποίες συχνά επιλέγουν το εν λόγω μοντέλο ως μέσο για την καλύτερη εξισορρόπηση επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεων.

Πέρα από τη σχετική υπεροχή των εν λόγω ομάδων σε σύγκριση με άλλες, εξίσου σημαντική είναι και η εσωτερική κατανομή της χρήσης του υβριδικού μοντέλου εντός κάθε επιμέρους κατηγορίας. Ενδεικτικά, ποσοστό άνω του 20% των εργαζομένων που δραστηριοποιούνται ως ελεύθεροι επαγγελματίες, απασχολούνται στον τομέα της πληροφορικής και των επικοινωνιών, ανήκουν στην υψηλότερη εισοδηματική κατηγορία (άνω των 25.000 ευρώ ετησίως) ή έχουν οικογενειακή κατάσταση διαζευγμένου, δηλώνουν ότι εργάζονται με υβριδικό καθεστώς.

Τέλος, η υιοθέτηση της υβριδικής εργασίας φαίνεται να συνδέεται με υψηλότερα επίπεδα αντιλαμβανόμενης παραγωγικότητας, καθώς οι εργαζόμενοι που εντάσσονται σε υβριδικά σχήματα αναφέρουν, σε μεγαλύτερα ποσοστά σε σύγκριση με όσους εργάζονται αποκλειστικά με φυσική παρουσία, ότι η αποδοτικότητά τους έχει βελτιωθεί. Το εύρημα αυτό, αν και ενδεικτικό, χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, προκειμένου να διακριβωθεί κατά πόσο η παρατηρούμενη βελτίωση αποδίδεται πράγματι στο εργασιακό μοντέλο ή εάν επηρεάζεται αποκλειστικά από άλλους παράγοντες.

Συνολικά, το νέο εργασιακό μοντέλο, με επίκεντρο την εντατικοποίηση της υβριδικής μορφής απασχόλησης, επιχειρεί να ανταποκριθεί στις μεταβαλλόμενες ανάγκες τόσο της αγοράς όσο και των εργαζομένων που διαθέτουν τα μέσα και τις προϋποθέσεις για την αξιοποίησή του. Η υβριδική εργασία προσφέρει αυξημένη ευελιξία, κυρίως σε εργαζόμενους με υψηλότερα προσόντα ή σε θέσεις με σύνθετες απαιτήσεις, διευκολύνοντας την προσαρμογή σε ένα δυναμικό και πολυεπίπεδο εργασιακό περιβάλλον. Επιπλέον, τα ευρήματα αυτού του άρθρου καταδεικνύουν ότι το υβριδικό μοντέλο συνδέεται με βελτίωση

της αντιλαμβανόμενης παραγωγικότητας, καθώς οι εργαζόμενοι που το εφαρμόζουν δηλώνουν, σε σημαντικά υψηλότερα ποσοστά συγκριτικά με όσους εργάζονται αποκλειστικά με φυσική παρουσία, ότι η αποδοτικότητα τους έχει ενισχυθεί. Η διαπίστωση αυτή ενισχύει την αναγνώριση του υβριδικού μοντέλου όχι μόνο ως εργαλείο ευελιξίας, αλλά και ως αποτελεσματικής πρακτικής με θετικό αντίκτυπο στην εργασιακή επίδοση. Παρ' όλα αυτά, κρίσιμες προκλήσεις εξακολουθούν να υφίστανται ως προς την ισόρροπη πρόσβαση και εφαρμογή του σε διαφορετικούς επαγγελματικούς και κοινωνικούς πληθυσμούς. Η ανάγκη για συνεχιζόμενη διερεύνηση και στοχευμένες παρεμβάσεις παραμένει, προκειμένου να διασφαλιστεί η βιωσιμότητα, η αποδοτικότητα και η καθολικότητα του υβριδικού προτύπου στο σύγχρονο εργασιακό τοπίο.

Παρά τη συμβολή του άρθρου στην κατανόηση των μεταβολών στο πρότυπο εργασίας που προήλθαν ύστερα από την πανδημία covid-19, υπάρχουν ορισμένοι περιορισμοί που πρέπει να επισημανθούν. Πρώτον, η ανάλυση περιορίστηκε σε έναν συγκεκριμένο χρονικό ορίζοντα και γεωγραφικό πλαίσιο, χωρίς τη δυνατότητα διαχρονικής σύγκρισης ή επέκτασης σε άλλες πόλεις. Δεύτερον, οι ερωτήσεις εστίασαν σε συγκεκριμένα πεδία ενδιαφέροντος, γεγονός που συνεπάγεται ότι υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που μπορεί να επηρέασαν το πρότυπο απασχόλησης. Τρίτον, η χρήση κυρίως κλειστών ερωτήσεων, αν και κατάλληλη για στατιστική ανάλυση, δεν επιτρέπει την εις βάθος διερεύνηση περαιτέρω διαστάσεων των μεταβολών. Επιπλέον, η ανάλυση μπορεί να επεκταθεί και σε περαιτέρω υπο-κατηγορίες (πχ πως επηρεάστηκε η παραγωγικότητα στο υβριδικό μοντέλο εργασίας μεταξύ των δύο φύλων).

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας αναδεικνύουν σημαντικές προεκτάσεις για την άσκηση σύγχρονων εργασιακών και χωρικών πολιτικών. Η διαπίστωση διαφορών στην αντιλαμβανόμενη παραγωγικότητα με βάση το υβριδικό μοντέλο εργασίας —οι οποίες δύνανται να σχετίζονται με τη μορφή απασχόλησης, το φύλο ή άλλα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά— καταδεικνύει ότι ο σχεδιασμός των πολιτικών στον εργασιακό χώρο οφείλει να λαμβάνει υπόψη αυτές τις ξεχωριστές ιδιαιτερότητες και ανάγκες και να προσαρμόζεται ανάλογα σε κάθε περιβάλλον. Παράλληλα, απαιτείται η υλοποίηση προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης και αναβάθμισης δεξιοτήτων, που να ενισχύουν την εξοικείωση με τα τεχνολογικά εργαλεία και τις απαιτήσεις του υβριδικού μοντέλου εργασίας. Τέτοιες παρεμβάσεις μπορούν να διευκολύνουν επαγγελματικές ομάδες ή τομείς όπου η υβριδική εργασία παραμένει περιορισμένη, συμβάλλοντας έτσι στη μείωση των ανισοτήτων πρόσβασης σε ευέλικτες μορφές απασχόλησης.

Αντίστοιχα, οι πολιτικές στήριξης των μεταβαλλόμενων μορφών απασχόλησης θα πρέπει να ενσωματώνουν χωρικές παραμέτρους. Οι αστικές περιοχές, με τις διαφοροποιήσεις ως προς την κλίμακα, την παραγωγική δομή και τον βαθμό τεχνολογικής ενσωμάτωσης, απαιτούν εξειδικευμένες παρεμβάσεις που να προάγουν σύγχρονα υβριδικά πρότυπα εργασίας, εστιάζοντας παράλληλα στην ενίσχυση της παραγωγικότητας. Συνολικά, πολιτικές που λαμβάνουν υπόψη τις εργασιακές και χωρικές ιδιαιτερότητες μπορούν να αποτελέσουν θεμέλιο για ένα δικαιότερο και πιο παραγωγικό εργασιακό περιβάλλον.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Καλτσάς, Β. (2023). «Τηλεργασία: Πόλεμος εταιρειών και εργαζομένων για την υβριδική εργασία». *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 10/9/2023.

Ξενόγλωσση

Bloom, N. (2021). "Hybrid is the future of work". *Policy Brief*, Institute for Economic Policy Research (SIEPR), June.

Bloom, N., Han, P. και Liang, J. (2023). "How hybrid working from home works out". *NBER working paper*, No 30292.

- Bloom, N., Liang, J., Roberts, J. και Ying, Z. J. (2015). "Does working from home work? Evidence from a Chinese experiment". *The Quarterly Journal of Economics*, 130(1), 165–218.
- Coenen, M. και Kok, R.A.W. (2014). "Workplace flexibility and new product development performance: the role of telework and flexible work schedules". *European Management Journal*, 32, 564–576.
- Colley, L. και Williamson, C.D.S. (2020). *Working during the pandemic: from resistance to revolution?* UNSW Canberra Public Service Research Group and CQUniversity.
- Davis, J., Aliaga-Díaz, R. A., Westaway, P., Wang, Q., Patterson, A. J., DiCiurcio, K., Gray, A., Lemco, J. και Hirt, J. M. (2020). *Vanguard economic and market outlook for 2021: Approaching the dawn*. Vanguard, USA.
- Desilver, D. (2020). "Before the coronavirus, telework was an optional benefit, mostly for the affluent few". *Pew Research Center*, 20 March.
- Dingel, J. I. και Neiman, B. (2020). "How many jobs can be done at home?". *Journal of Public Economics*, 189, 104235.
- Etheridge, B., Tang, L. και Wang, Y. (2020). "Worker productivity during lockdown and working from home: evidence from self-reports". *Covid Economics*, 52, 118–151.
- Eurofound και JRC (2024). *Regional employment change and the geography of telework in Europe*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Grant, C. A., Wallace, L. M., Spurgeon, P. C., Tramontano, C. και Charalampous, M. (2019). "Construction and initial validation of the E-Work Life Scale to measure remote e-working". *Employee Relations*, 41(1), 16–33.
- Grant, C., Wallace, L. και Spurgeon, P. (2013). "An exploration of the psychological factors affecting remote e-worker's job effectiveness, well-being and work-life balance". *Employee Relations*, 35(5), 527–546.
- Groen, B.A.C., Van Triest, S.P., Coers, M. και Wtenweerde, N. (2018). "Managing flexible work arrangements: teleworking and output controls". *European Management Journal*, 36(6), 727–735.
- ILO (2020). *An employer's guide on working from home in response to the outbreak of COVID-19*. International Labour Organization.
- Iogansen, X., Malik, J.K., Lee, Y. και Circella, G. (2024). "Change in work arrangement during the COVID-19 pandemic: A large shift to remote and hybrid work". *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 25, 100969.
- Kapitsinis, N. (2025). "Spatialities of remote work across the EU regions in the context of the Covid-19 pandemic: Regional change, factors, interlinkages". *Applied Geography*, 176, 103531.
- Klaser, K., Cuel, R. και Casari, P. (2023). "The future of hybrid work in Italy: A survey-based Socio-Technical-System analysis". *Journal of Innovation & Knowledge*, 8(4), 1–14.
- Lund, S., Madgavkar, A., Manyika, J. και Smit, S. (2020). *What's next for remote work: An analysis of 2,000 tasks, 800 jobs, and nine countries*. McKinsey & Company, 23 November.
- Marlow, S.L., Lacerenza, C.N. και Salas, E. (2017). "Communication in virtual teams: a conceptual framework and research agenda". *Human Resource Management Review*, 27(4), 575–589.
- Maruyama, T., Hopkinson, P.G. και James, P.W. (2009). "A multivariate analysis of work-life balance outcomes from a large-scale telework programme". *New Technology, Work and Employment*, 24(1), 76–88.
- Emanuel, N. και Harrington, E. (2024). "Working Remotely? Selection, Treatment, and the Market for Remote Work". *American Economic Journal: Applied Economics*, 16(4), 528–559.
- Partington, R. (2024). "Hybrid working much more likely if staff have a degree, says ONS". *The Guardian*, 11 November.
- PwC (2021). *It's time to reimagine where and how work will get done*. PwC's US Remote Work Survey.
- Ro, C. (2020). "Companies are looking to the post-Covid future. For many, the vision is a model that combines remote work and office time". *BBC Worklife*, 31 August.
- Shannon, C. E. (1948). "A Mathematical Theory of Communication". *The Bell System Technical Journal*, 27(3), 379–423.
- Vyas, L. (2022). "'New normal' at work in a post-COVID world: work-life balance and labor markets". *Policy and Society*, 41(1), 155–167.

- Wheatley, D. (2017). "Employee satisfaction and use of flexible working arrangements". *Work, Employment and Society*, 31(4), 567–585.
- Whyman, P. B., Baimbridge, M. J., Buraimo, B. A. και Petrescu, A. I. (2015). "Workplace flexibility practices and corporate performance: evidence from the British private sector". *British Journal of Management*, 26, 347–364.
- Williams, S. και Shaw, N. (2025). "Hybrid working – Benefits and challenges for productivity and performance". *International Journal of Productivity and Performance Management*, 74(1), 163–179.
- Yang, E., Kim, Y. and Hong, S. (2023). "Does working from home work? Experience of working from home and the value of hybrid workplace post-COVID-19". *Journal of Corporate Real Estate*, 25(1), 50–76.

Παράρτημα

Πίνακας Α1. Ετήσιος ρυθμός μεταβολής (%) του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στις περιφερειακές ενότητες (αύξουσα σειρά μεταβολής 2019-2020). Πηγή: Ιδία επεξεργασία από ΕΛΣΤΑΤ (2025).

Περιφερειακή ενότητα	2019-2020	2019-2022
Ζάκυνθος	-22,93	-1,48
Κάλυμνος, Κάρπαθος, Κως, Ρόδος	-21,78	-1,51
Άνδρος, Θήρα, Κέα, Μήλος, Μύκονος, Νάξος, Πάρος, Σύρος, Τήνος	-21,32	-1,09
Ιθάκη, Κεφαλλονία	-19,79	0,81
Κέρκυρα	-18,58	-1,66
Λευκάδα	-18,52	0,72
Ρέθυμνο	-17,26	0,43
Χαλκιδική	-16,16	1,16
Χανιά	-15,46	1,50
Κοζάνη	-15,19	-1,01
Ικαρία, Σάμος	-14,46	-1,54
Ηράκλειο	-13,84	1,53
Λέσβος, Λήμνος	-12,09	-1,12
Θεσπρωτία	-10,97	-0,09
Θάσος, Καβάλα	-10,87	0,59
Λασιθί	-10,37	2,00
Πρέβεζα	-9,64	1,18
Μεσσηνία	-9,51	0,85
Ηλεία	-9,46	1,79
Πιερία	-9,27	1,59
Λακωνία	-9,19	1,25
Δράμα	-9,00	0,83
Τρίκαλα	-8,92	0,08
Φλώρινα	-8,91	1,49
Χίος	-8,86	0,20
Θεσσαλονίκη	-8,06	1,83
Ξάνθη	-8,06	1,93
Άρτα	-7,98	0,07
Αττική	-7,93	1,45
Ευρυτανία	-7,77	0,43
Αρκαδία	-7,66	4,81
Μαγνησία	-7,32	1,99
Ιωάννινα	-7,31	0,62
Καρδίτσα	-7,25	0,82
Αιτωλοακαρνανία	-7,12	2,59
Αχαΐα	-6,80	1,56
Κορινθία	-6,47	4,66
Αργολίδα	-6,14	2,05
Φωκίδα	-6,13	3,24
Κιλκίς	-6,05	2,73

Έβρος	-6,05	1,17
Φθιώτιδα	-5,62	2,10
Καστοριά	-5,59	0,31
Ημαθία	-4,96	3,56
Λάρισα	-4,96	1,44
Σέρρες	-4,66	3,21
Εύβοια	-3,20	4,40
Ροδόπη	-2,26	3,86
Πέλλα	-1,06	5,11
Βοιωτία	0,37	4,23
Γρεβενά	0,83	2,17

Πίνακας Α2. Ανάλυση διασταυρούμενων πινάκων σύνδεσης του μοντέλου εργασίας με τα χαρακτηριστικά της επαγγελματικής δραστηριότητας (κάθετα ποσοστά σε κάθε μοντέλο εργασίας – άθροισμα 100%).

	Περίοδος πριν τον COVID-19		Περίοδος μετά τον COVID-19	
	Δια ζώσης εργασία	Υβριδική μορφή	Δια ζώσης εργασία	Υβριδική μορφή
A. Καθεστώς εργασίας				
Βοηθός σε οικογενειακή επιχείρηση	1,4	0,0	0,6	0,0
Ελεύθερος επαγγελματίας	11,4	100,0	11,0	50,0
Ημερομίσθιος (ελεύθερος επαγγελματίας σε εργοδότη)	2,1	0,0	1,2	0,0
Μισθωτός στο δημόσιο τομέα	47,1	0,0	42,9	0,0
Μισθωτός στον ιδιωτικό τομέα	37,9	0,0	44,2	50,0
B. Κλάδος απασχόλησης				
A	0,7	0,0	0,6	0,0
B, D, E	2,1	0,0	1,8	0,0
C	1,4	0,0	1,8	0,0
F	3,6	0,0	3,1	0,0
G, H	13,6	0,0	12,3	0,0
I	8,6	0,0	9,8	0,0
J	0,0	0,0	0,6	10,0
K, L, M	6,4	100,0	9,2	30,0
N., O., P., Q., R., S.	63,6	0,0	60,7	60,0
Γ. Ωράριο εργασίας				
<30 ώρες	10,7	9,8	9,8	30,0
30-39 ώρες	16,4	14,7	14,7	40,0
40-48 ώρες	60,0	60,7	60,7	0,0
>48 ώρες	12,9	14,7	14,7	30,0
Δ. Χρονοαπόσταση κατοικίας από εργασία				
<1 λεπτό	0,7	0,0	0,6	0,0
1-30 λεπτά	93,6	100,0	95,1	90,0
31-60 λεπτά	5,7	0,0	3,7	10,0
>60 λεπτά	0,0	0,0	0,6	0,0

Σημειώσεις: Τα αποτελέσματα είναι στατιστικά σημαντικά είτε βάσει του ελέγχου Pearson Chi-square σε επίπεδο σημαντικότητας 5%, είτε βάσει του ελέγχου ακριβούς κριτηρίου του Fisher στο ίδιο επίπεδο, στις περιπτώσεις όπου τα αναμενόμενα κενά κελιά υπερβαίνουν το 20%.

Τα ποσοστά συμμετοχής των ερωτηθέντων αθροίζουν σε 100% καθέτως σε κάθε μοντέλο εργασίας για κάθε περίοδο. Τυχόν αποκλίσεις από το πλήρες άθροισμα οφείλονται στην ύπαρξη μη απαντημένων ερωτήσεων.

Οι κλάδοι είναι: A: Γεωργία, δασοκομία και αλιεία, B, D, E: Ορυχεία και λατομεία – Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού – Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων και διαχείριση αποβλήτων, C: Μεταποίηση, F: Κατασκευές, G, H: Χονδρικό και λιανικό εμπόριο – Μεταφορές και αποθήκευση,

I: Υπηρεσίες παροχής καταλύματος και εστίασης, J: Πληροφόρηση και επικοινωνία, K, L, M: Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες – Διαχείριση ακίνητης περιουσίας – Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, N, O, P, Q, R, S: Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες – Δημόσια διοίκηση και άμυνα – Εκπαίδευση – Υγεία και κοινωνική μέριμνα – Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία – Άλλες υπηρεσίες

Πίνακας Α3. Ανάλυση διασταυρούμενων πινάκων σύνδεσης του μοντέλου εργασίας με τα ατομικά χαρακτηριστικά των απασχολούμενων (κάθετα ποσοστά σε κάθε μοντέλο εργασίας – άθροισμα 100%).

	Περίοδος πριν τον COVID-19		Περίοδος μετά τον COVID-19	
	Δια ζώσης εργασία	Υβριδική μορφή	Δια ζώσης εργασία	Υβριδική μορφή
A. Ετήσιο ατομικό εισόδημα				
< 10.000 ευρώ	35,7	0,0	41,1	40,0
10.000 – 15.000 ευρώ	37,9	0,0	37,4	20,0
15.001 – 25.000 ευρώ	21,4	100,0	17,2	20,0
> 25.000 ευρώ	5,0	0,0	4,3	20,0
B. Επίπεδο εκπαίδευσης				
Απουσία απολυτηρίου Δημοτικού, Απολυτήριο Δημοτικού	0,7	0,0	28,2	10,0
Απολυτήριο (τριτάξιου) Γυμνασίου/ Λυκείου/Πτυχίο Επαγγελματικού Λυκείου/Πτυχίο Επαγγελματικής Σχολής	25,7	0,0	0,6	0,0
Πτυχίο μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ανώτερων επαγγελματικών σχολών, ΑΤΕΙ, ΑΣΠΑΙΤΕ και ισότιμων σχολών	25,0	50,0	24,5	30,0
Πτυχίο Πανεπιστημίου και ισότιμων σχολών, Μεταπτυχιακό/Διδακτορικό τίτλο σπουδών	48,6	50,0	46,6	60,0
Γ. Φύλο				
Άνδρας	40,0	100,0	38,7	30,0
Γυναίκα	60,0	0,0	61,3	70,0
Δ. Ηλικία				
<25	19,3	0,0	32,5	20,0
25-35	17,1	0,0	14,7	20,0
36-45	19,3	50,0	15,3	30,0
46-55	31,4	0,0	26,4	20,0
56-65	12,9	50,0	11,0	10,0
Ε. Οικογενειακή κατάσταση				
Άγαμος/η	34,3	0,0	44,8	30,0
Έγγαμος/η, σε συμβίωση	55,7	100,0	48,5	40,0
Διαζευγμένος/η, σε διάσταση	9,3	0,0	6,1	30,0
Χήρος/α	0,7	0,0	0,6	0,0

Σημειώσεις: Τα αποτελέσματα είναι στατιστικά σημαντικά είτε βάσει του ελέγχου Pearson Chi-square σε επίπεδο σημαντικότητας 5%, είτε βάσει του ελέγχου ακριβούς κριτηρίου του Fisher στο ίδιο επίπεδο, στις περιπτώσεις όπου τα αναμενόμενα κενά κελιά υπερβαίνουν το 20%.

Τα ποσοστά συμμετοχής των ερωτηθέντων αθροίζουν σε 100% καθέτως σε κάθε μοντέλο εργασίας για κάθε περίοδο. Τυχόν αποκλίσεις από το πλήρες άθροισμα οφείλονται στην ύπαρξη μη απαντημένων ερωτήσεων.

Δαρκαδάκη Μαρία

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος

email: marydarkadaki1@gmail.com

Τσιάπα Μαρία

Τμήμα Οικονομικών Επιστημών

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος

email: mtsiapa@uth.gr

ORCID: 0000-0001-5852-8156

Λignes de faille de l'unité : ajustement économique et politiques spatiales de l'intégration européenne

Maravegias Napoleon

Université Nationale et Capodistrienne d'Athènes

Gourgiotis Anestis

Université de Thessalie

Doukas Yannis E.

Université Nationale et Capodistrienne d'Athènes

Vardopoulos Ioannis

Université Nationale et Capodistrienne d'Athènes

Résumé

Cette étude propose une relecture critique de la réponse de l'Union Européenne à la crise financière mondiale et à ses prolongements, en mettant en lumière les asymétries profondes en matière de capacité fiscale, de culture politique et de développement territorial, qui ont fissuré le projet d'une Europe intégrée. Elle soutient que la crise de la zone euro ne fut pas un simple épisode économique, mais une révélation systémique, exposant la fragilité d'une union monétaire privée de solidarité budgétaire et de légitimité démocratique. Adoptant une approche comparée et spatio-temporelle, l'analyse met en évidence l'émergence de cercles concentriques de divergence entre régions «centrales», «périphériques» et «éloignées», façonnés par des charges d'ajustement inégalement réparties, des conditionnalités structurelles rigides et une résilience institutionnelle différenciée. L'étude montre comment les stratégies de gestion de crise, fondées sur l'austérité, les prêts conditionnels et le pilotage technocratique, ont accentué les fractures socio-économiques, sapé la confiance envers la gouvernance européenne et alimenté une poussée populiste et europhobe. Mais au-delà du constat critique, ce travail affirme une thèse forte : le spatial est éminemment politique. La cohésion territoriale et la planification ne sont pas de simples instruments techniques, mais des leviers essentiels de redistribution, de reconnaissance et de rééquilibrage au sein d'une Union fragmentée. Face aux chocs exogènes contemporains, de la reprise post-pandémique aux bouleversements géopolitiques, l'étude plaide pour une refondation de l'intégration européenne autour d'un paradigme de responsabilité partagée, de justice spatiale, de courage institutionnel et de durabilité. Il ne s'agit pas d'abandonner l'Union, mais de l'achever : politiquement, territorialement et éthiquement.

Mots-clés

Indicateurs macroéconomiques, Convergence économique, Paysage économique mondial, Crise économique, Analyse spatiotemporelle, Durabilité

Fault Lines of Unity: Economic Adjustment and the Spatial Politics of European Integration

Abstract

This study undertakes a critical reconstruction of the European Union's response to the global financial crisis and its aftermath, tracing how deep-seated asymmetries in fiscal capacity, political culture, and spatial development fractured the vision of an integrated Europe. It argues that the eurozone crisis was not merely an economic event, but a systemic revelation, exposing the fragility of a monetary union unmoored from fiscal solidarity and democratic legitimacy. Through a comparative and spatiotemporal approach, the current research examines how concentric patterns of divergence emerged between 'central', 'peripheral', and 'remote' regions, shaped by uneven adjustment burdens, structural reform conditionalities, and the geography of institutional resilience. The work shows how crisis management strategies, centered on austerity, conditional lending, and technocratic oversight, deepened socio-economic cleavages, undermined trust in European governance, and unleashed a wave of populist and anti-integrationist reactions. Yet beyond critique, this work insists on the spatial as political: territorial cohesion and planning are not technocratic instruments but levers of redistribution, recognition, and rebalancing within a fragmented union. In the wake of new exogenous shocks, from pandemic recovery to geopolitical rupture, the study makes a compelling case for reimagining European integration through a paradigm of shared responsibility, spatial justice, institutional courage, and sustainability. What emerges is not a call to abandon the Union, but to complete it: politically, territorially, and ethically.

Keywords

Macroeconomic indicators, Economic convergence, Global economic landscape, Economic crisis, Spatiotemporal analysis, Sustainability

1. Introduction : Analyse de la crise économique de l'UE

Dans la décennie suivant le début de la crise économique mondiale, les États membres de l'UE ont rencontré des conséquences diverses (Karanikolos et al., 2013; Salvati, 2020) entraînant leur classement dans des cercles concentriques en fonction de l'évolution de leurs indicateurs macroéconomiques (Lavenex, 2011; Salvati, 2016; Panagiotopoulos et al., 2024). À cet égard, des distinctions peuvent être établies entre les régions centrales, englobant des pays ayant réalisé des performances exceptionnelles ; les régions périphériques, comprenant des pays ayant des performances modérées ; et les régions les plus éloignées, comprenant des pays dont les résultats sont inférieurs à la moyenne (Di Felicianantonio et al., 2018; Doukas, Maravegias and Andreou, 2022) .

De nombreux États membres de l'UE ont été confrontés à des défis pour gérer efficacement la crise économique (Mény, 2014; Doukas et al., 2024) . Avec l'UE et ses institutions affiliées, telles que la Commission Européenne [CE] et la Banque Centrale Européenne [BCE], étant souvent en manque d'expertise pour aborder la situation (Nordström and Teivainen, 2023), les États membres de l'UE en difficulté ont été contraints de rechercher une assistance financière auprès de sources externes, y compris le FMI (Lütz and Kranke, 2014; Petrakos et al., 2022). Cela a marqué le premier soutien du FMI aux pays industrialisés d'Europe occidentale (Puccio, 2013).

Dans le cadre du soutien reçu du FMI, des Programmes d'Ajustement Structurel [PAS], communément appelés «mémoires», ont été convenus par la Grèce, le Portugal, l'Irlande et Chypre. Ces ensembles de réformes économiques ont produit des résultats positifs en ce qui concerne les déficits budgétaires et du compte courant (Alcidi et al., 2016; Zoumpoulidis, Simitsis and Bimpili, 2018). Cependant, ces mesures ont également eu des effets néfastes sur le PIB et l'emploi (Greer, 2014; do Amaral and Lopes, 2016). La durée, les objectifs et les résultats de ces programmes ont varié considérablement d'un pays à l'autre (Rapanos and Kaplanoglou, 2014; Brazys and Regan, 2017; Maris and Maloina, 2021). Ainsi, le degré d'acceptation tant du public que des sphères politiques a varié en fonction des caractéristiques distinctives des systèmes politiques et des cadres économiques de chaque pays, qui se sont développés au cours des décennies précédant la crise (Schimmelfennig, 2014; Armingeon, Guthmann and Weisstanner, 2016).

2. Comprendre la crise économique : Contextes aux États-Unis et dans l'UE

La crise économique mondiale a débuté aux États-Unis sous la forme d'un ralentissement financier avant de se propager à l'échelle mondiale et de se transformer en une récession grave (Martin, 2011; Salvati, 2019). En réaction à cette crise, les principes libéraux traditionnels ont été relégués au second plan, et les États ont assumé un rôle plus important dans la régulation de l'économie de marché libre (Wade, 2010; Hall, Massey and Rustin, 2013). Les États sont apparus comme des acteurs importants dans l'économie de marché libre, assumant le rôle de protection du système par le biais de dépenses, de consommation et d'investissement (Helm, 2011; Levy, 2017) . Cette approche visait à atténuer la récession en s'appuyant largement sur des fonds empruntés à des pays disposant d'une liquidité abondante, tels que les économies émergentes comme la Chine (Gamble, 2009; Cetorelli and Goldberg, 2010). Les banques centrales ont mis en œuvre des réductions significatives des taux d'intérêt et ont activement encouragé la poursuite des prêts par le système bancaire pour stimuler l'activité économique (Barone and Mocetti, 2016; Bonaccorsi di Patti and Sette, 2016). En particulier, après l'élection du parti démocrate en 2008, les États-Unis ont alloué des ressources substantielles pour renforcer l'économie en apportant une assistance à divers secteurs économiques et grandes entreprises (Epstein, 2009; Beland, 2015). Pendant cette période, le président Obama a abordé la possibilité d'une distribution plus équitable des revenus aux États-Unis dans les circonstances prévalentes (Norton and Ariely, 2011; Baek and Gweisah, 2013). Cela impliquait de mettre l'accent sur la perspective d'adopter un nouveau New Deal, après une période prolongée caractérisée par des disparités croissantes (Grunwald, 2012; Tassinari, 2019). Notamment, le déficit budgétaire fédéral pour l'année 2009 s'élevait à 10% du Produit Intérieur Brut [PIB] du pays (Yellen, 1989) .

Simultanément, chaque État membre de l'UE s'est efforcé de faire face à la crise financière avec des approches personnalisées, tout en respectant un cadre commun de réglementations en matière de gestion

fiscale (Oikonomou, Natsios and Kazantzis, 2019; Kraemer and Lehtimäki, 2023). Le défi résidait dans le fait que les nations de la zone euro, confrontés à des niveaux élevés de dette préexistante et à des déficits courants importants, étaient tenues de réduire leurs dépenses, alors même qu'il était impératif de mettre en place des mesures de soulagement fiscal pour faire face à la crise (Zemanek, Belke and Schnabl, 2010; Katsikas, 2020).

Cette situation est survenue car les marchés financiers internationaux manquaient de confiance dans la capacité des pays à rembourser leurs prêts contractés. Cela a conduit à l'imposition de taux d'intérêt plus élevés par rapport aux nations présentant des charges de dette plus faibles (Freedman et al., 2010; Checherita-Westphal and Rother, 2012). Il est clair que si l'adoption d'une monnaie européenne commune protégeait ces nations contre les perturbations des taux de change (de Nardis and Vicarelli, 2003; Tavlas, 2004), elle s'est révélée insuffisante pour relever les défis posés par la crise financière (Shambaugh, 2012; Jones, Kelemen and Meunier, 2016). Il est largement reconnu que l'établissement d'une solidarité fiscale est crucial pour assurer le fonctionnement réussi d'une union monétaire, surtout lorsque les nations membres affichent des niveaux de développement économique variables, est largement reconnue (Levine and Brociner, 1994; Beetsma and Lans Bovenberg, 1998).

Au niveau national, comme en Allemagne, l'anticipation de transferts fiscaux substantiels était nécessaire pour faire face aux disparités de compétitivité, de niveau de développement et de capacité fiscale entre les États. (Checherita-Westphal, Nickel and Rother, 2009; De Rosa and Salvati, 2016). Ces transferts visent à compenser les disparités observées entre les États les plus riches et les plus économiquement défavorisés (Abels, 2023). L'existence d'une solidarité fiscale nécessite un certain niveau d'intégration politique, notamment en termes de politique fiscale partagée (Chalmers and Dellmuth, 2015). Cependant, ce niveau d'intégration est actuellement absent au sein de l'Union européenne (Maravegias, Doukas and Ioannides, 2022).

Une disparité notable émerge entre la notion de solidarité fiscale dans un système de type fédéral et l'absence totale de toute forme de solidarité fiscale (Oates, 1999; Salvati, 2019). Au niveau de la zone euro, l'établissement d'un mécanisme d'assistance fiscale est impératif, intégrant une surveillance rigoureuse pour prévenir tout relâchement injustifié de la politique fiscale parmi les États membres (Iara and Wolff, 2014; Ioannidis, 2016). Les contraintes fiscales énoncées dans le Pacte de stabilité et de croissance, incluant un plafond de déficit budgétaire de 3 % du PIB et une limite de dette publique de 60 % du PIB (Valinakis, Kazakos and Maravegias, 2014), ont posé des défis aux pays membres en raison de disparités dans les taux de productivité, la croissance des salaires, la compétitivité et les politiques fiscales (Katsikas, 2020; Petrakos et al., 2021).

L'Allemagne et la Grèce représentent deux trajectoires économiques divergentes. L'adhésion de l'Allemagne à une politique de revenu et fiscale conservatrice a constamment renforcé sa compétitivité internationale et son solde commercial (Simonazzi, Ginzburg and Nocella, 2013; Dustmann et al., 2014; Gadatsch, Hauzenberger and Stähler, 2016). En revanche, la Grèce a fait face à des défis (Kentikelenis et al., 2014; Karanikolos and Kentikelenis, 2016), avec une performance économique apparemment moins favorable par rapport à celle de l'Allemagne (Maravegias, 2011; Heinrich, 2015). Effectivement, l'économie grecque reste fragile en raison de ses racines historiques. En raison d'une série de circonstances politiques et géographiques, la Grèce n'a pas pu participer à la première vague de développement industriel qui a eu lieu au 19e et au début du 20e siècle. Effectivement, l'économie grecque s'est développée dans un environnement que l'on peut qualifier «d'insulaire», dépourvu de marchés voisins significatifs et essentiellement sans un arrière-pays bénéficiant d'un niveau de développement important. Les frontières septentrionales du pays formaient la limite entre les deux blocs politiques et militaires de l'Europe, isolant géographiquement la Grèce des marchés développés de l'Europe occidentale. Par conséquent, le pays n'a pas été en mesure d'établir des relations économiques substantielles avec ses voisins en raison de son haut degré de périphéricité (Gourgiotis, Kyvelou and Lainas, 2021).

Par ailleurs une explication de cette disparité réside dans la propagation différenciée des normes de consommation entre les pays (Piekut, 2015; Michail, 2020; Doukas and Vardopoulos, 2023). Les Grecs aspirent à atteindre un niveau de rémunération et de consommation semblable à celui des Allemands, malgré une production économique inférieure en Grèce (Maravegias, Farantouris and Aivazoglou, 2011). Cependant, cette poursuite entraîne des défis économiques persistants, notamment une compétitivité réduite, des dépenses

publiques élevées, une évasion fiscale généralisée, d'importants déficits fiscaux et externes, ainsi qu'une dépendance accrue à l'emprunt. (Sakellariopoulos and Maravegias, 2018) . L'écart substantiel entre le PIB de la Grèce et la moyenne de l'UE, tant pendant qu'après la crise économique, met en évidence la gravité de ces défis (Papanikos, 2015; Rontos, Syrmali and Salvati, 2021).

Ainsi, certains événements survenus pendant la crise économique peuvent être expliqués par le raisonnement économique, car ils ont résulté de décisions prises par des pays présentant des niveaux de développement, des traditions et des attitudes divers, qui ont adopté une monnaie commune sans mettre en place un système de compensation fiscale adéquat (Constâncio, 2020) . Après tout, l'établissement de l'union monétaire a été davantage motivé par des considérations politiques que par des considérations strictement économiques (Maravegias, 2016; Doukas, Salvati and Vardopoulos, 2023). Face à la crise fiscale la Grèce et d'autres États membres économiquement défavorisés, comme le Portugal, l'Espagne et l'Irlande, des mesures politiques ont été largement déployées pour prévenir l'effondrement du cadre de l'euro (Itoh, 2011; Betz and Carayannis, 2015), bien qu'il y ait eu des hésitations initiales. (Katsimi and Moutos, 2010; Maravegias, 2012).

Ce processus a nécessité des concessions de la part de la population de ces nations, entraînant des répercussions politiques et sociales remarquables (Ferrara, 2017; Alexopoulos et al., 2020) . Ces sacrifices visaient à atténuer l'écart entre la capacité productive de leurs économies et les niveaux de consommation souhaités par leur population (Monastiriou et al., 2013; Kaplanoglou and Rapanos, 2018). Cette période d'ajustement a offert l'opportunité de mettre en œuvre des réformes économiques, sociétales et politiques essentielles tout en remodelant l'union monétaire de l'UE sur des bases plus solides (Valinakis, Kazakos and Maravegias, 2014; Garefalakis et al., 2017).

3 Dynamiques d'unité de l'Union européenne : "Prudent" *versus* "Foolish" et *vice versa*

Dans ce contexte, il est important de reconnaître un développement significatif depuis le début de la crise : l'examen de l'unité de l'UE et, notamment, la durabilité de son initiative phare (Sateriano, D'Agata and Vardopoulos, 2024), l'union monétaire. Cela découle de l'émergence de deux factions distinctes parmi les pays membres: le groupe "prudent", composé principalement des pays du nord comme l'Allemagne, et le groupe "foolish", largement représenté par les pays du sud comme la Grèce. Avant la crise, des politiques fiscales prudentes ont conduit à une compétitivité accrue et à des excédents commerciaux pour le groupe "sage". En revanche, des politiques contrastées ont entraîné une compétitivité réduite, des exportations plus faibles et des importations plus élevées, principalement en provenance des pays prudents. Cette dynamique a entraîné à d'importants déficits extérieurs et fiscaux, nécessitant des prêts externes pour leur financement.

D'autre part, la caractérisation des individus comme "prudents" ou "foolish" manque de validité sous un examen économique de base. L'introduction de l'euro comme monnaie commune a atténué l'appréciation de la monnaie dans les nations économiquement fortes et la dépréciation dans les nations plus faibles, un phénomène observé avant sa mise en œuvre. De plus, elle a quelque peu atténué la disparité des performances à l'exportation, entre ces groupes. Parallèlement, l'adoption d'une monnaie partagée et la libre circulation des biens et des capitaux entre les États membres ont conduit à une convergence des prix dans toutes les nations participantes. Cependant, en raison de la mobilité limitée de la main-d'œuvre, l'impact sur les niveaux de salaires, qui dépendent des variations de productivité entre les pays individuels, est resté relativement inchangé. En conséquence, les nations du Nord, réputées pour leur prudence, ont bénéficié d'une augmentation de la productivité et de gains plus élevés, tandis que leurs homologues du Sud, souvent considérés comme plus impulsifs, ont fait face à une situation inverse, malgré des coûts de la vie et des habitudes de consommation similaires. En outre, une partie importante de la population des pays du sud a cherché et souvent obtenu des augmentations de salaire dépassant la croissance de la productivité, motivée par des tendances consuméristes.

Dans l'ensemble, le système politique souffrait d'un manque de résilience face à la stratégie électoraliste et à l'expansion du secteur public visant à apaiser les électeurs. Il tolérait également les activités illégales, la corruption et l'évasion fiscale pour maintenir son autorité, échouant ainsi à tirer parti des taux d'intérêt bas et de la stabilité de la monnaie euro pour la réorganisation de la production et la croissance de la

productivité. Dans ce contexte, le problème ne se résume pas à une question de "prudence" pour les nations du Nord et de "folie" pour celles du Sud, mais comme une question de mise en œuvre de politiques appropriées dans les deux scénarios. L'absence de solidarité budgétaire anticipée au sein de l'union monétaire risquait l'effondrement. La décision de l'UE en 2010 d'établir un mécanisme européen de stabilité de 720 milliards d'euros a entraîné une diminution de la pression sur les marchés, des écarts de taux plus bas et une tranquillité restaurée (Bergman, Hutchison and Hougaard Jensen, 2019). L'acceptation par la BCE des obligations gouvernementales sur le marché secondaire a influencé la prise de décision (De Grauwe and Ji, 2013). Cependant, les chercheurs soulignent un endettement excessif persistant et une compétitivité insuffisante dans le sud de l'Europe, plaidant pour une gouvernance économique de la zone euro comme solution à long terme (Grahl, 2011; Bednář, 2018).

4. Gouvernance économique contrastée : tensions entre la recherche de stabilité et la préservation de la souveraineté.

Le concept de 'gouvernance économique' varie d'un pays membre de la zone euro à l'autre, reflétant leurs objectifs divers (Fabbrini, 2016; Garefalakis, Dimitras and Lemonakis, 2017). Les économies fortes comme l'Allemagne ont poussé pour un suivi strict afin de maintenir de faibles déficits et d'améliorer la compétitivité (Knill, Tosun And and Heichel, 2008; Fischer, 2010; Simonazzi, Ginzburg and Nocella, 2013; Czarny and Žmuda, 2018), tandis que les pays moins développés ont cherché des approches plus souples pour stimuler la demande intérieure et réduire les écarts de compétitivité (Valinakis, Kazakos and Maravegias, 2014; Giannellis and Koukouritakis, 2017).

Ces approches donnent des résultats contrastés. La première, axée sur des politiques conservatrices et une restriction des salaires, pénalise fréquemment les économies plus fragiles en creusant les écarts, ce qui entraîne des ralentissements économiques et un taux de chômage élevé. (Lombard, 2000; Naastepad and Storm, 2007). La seconde approche donne la priorité aux intérêts de tous les membres et adopte des politiques économiques assertives visant à bénéficier à l'ensemble des travailleurs de la zone euro, en privilégiant la stabilité à long terme par rapport aux préoccupations immédiates (Maravegias, 2012; Copeland and James, 2014). Bien qu'il y ait eu des progrès significatifs dans l'accord sur les principes de gouvernance économique en 2010, il reste un manque de solidarité fiscale significative au sein de la zone euro (Berger, Dell'Ariccia and Obstfeld, 2019).

Au lieu de cela, l'approche adoptée repose sur des restrictions, des amendes et des mesures d'austérité pour imposer une discipline fiscale de manière uniforme à tous les pays membres (Radice, 2014). Cette réglementation centralisée représente une étape d'intégration significative (Hinarejos, 2012), mais fait face à l'opposition des citoyens, qui la voient comme une renonciation à la souveraineté nationale (Dür and Mateo, 2014). Malgré les divergences, les travailleurs européens ont observé un transfert croissant de responsabilité politique des capitales nationales vers Bruxelles, où les décisions concernant les politiques restrictives sont de plus en plus prises. Ce changement marque une évolution vers une plus grande intégration européenne, bien que des défis et des débats persistants sur la souveraineté et l'application des politiques subsistent (Maravegias, 2016).

5. L'entrée dans la zone euro en dépit de doutes : Prélude à la crise

Pendant les années 1990, avant la crise financière, des pays de l'UE économiquement sous-développés comme la Grèce, le Portugal, l'Irlande et l'Espagne visaient à rejoindre la zone euro. Cependant des doutes subsistaient quant à leur capacité à respecter les critères du traité de Maastricht¹ concernant les taux d'inflation, les déficits fiscaux et les niveaux de dette (Guldager, 1997). Leur inclusion dans la zone euro était politiquement motivée,

¹ Le Traité de Maastricht, signé en 1992, a jeté les bases de l'UE et introduit des éléments clés tels que la création de l'Union économique et monétaire, qui a conduit à l'adoption de l'euro comme monnaie commune entre les États membres participants. Il a établi des exigences relatives aux taux d'inflation, aux déficits budgétaires et aux niveaux d'endettement pour les États membres souhaitant adopter l'euro comme leur monnaie.

mais ils devaient néanmoins travailler pour respecter les critères de convergence (Sinn, 2014) . Malgré la signature du pacte de stabilité et de croissance limitant les déficits à 3 % du PIB, ces nations ont assoupli leurs politiques pour éviter les restrictions (Maravegias, 2006). Cela a conduit à une inflation persistante supérieure à la moyenne de la zone euro, réduisant la compétitivité (Laperche and Uzunidis, 2005; Gerodimos and Karyotis, 2015).

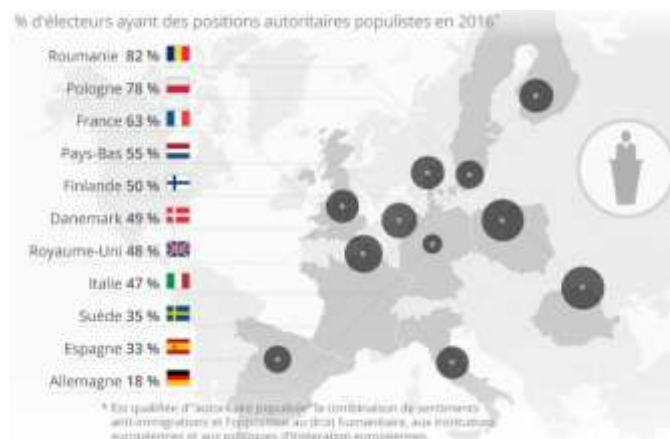
Les pays moins développés ont accumulé des déficits extérieurs en raison de l'augmentation des importations, au bénéfice de pays développés comme les Pays-Bas, l'Allemagne et la France (Gabrisch, 2012). Cette tendance, facilitée par la monnaie unique, n'était pas immédiatement préoccupante en raison de la croissance du PIB et du revenu stimulée par l'emprunt à faible taux d'intérêt (Conti, 2014) . Cependant, les déficits ont explosé en raison du relâchement fiscal et des prêts risqués. La crise financière mondiale et l'oligarchie ont révélé des déficits budgétaires sévères, une bulle spéculative et des paiements extérieurs insoutenables. L'effondrement de la bulle spéculative a exigé une intervention des nations influentes de la zone euro, mais elle a été marquée par un manque de véritable unité, ce qui a entraîné des répercussions persistantes jusqu'à aujourd'hui. Cette période met en lumière les défis de l'intégration européenne alors que l'UE s'agrandit.

L'adhésion à la zone euro a entraîné une perte d'autonomie pour les gouvernements de ces pays, limitant leur capacité à mettre en œuvre des mesures fiscales expansives et entraînant des politiques restreintes et des réductions potentielles de salaires (Devine, 2021). Cependant, la mise en œuvre réelle de telles politiques a été limitée dans toute la zone euro. Les défis découlent des pressions sociales en faveur de dépenses accrues dans divers groupes socio-économiques, combinées à la capacité limitée des systèmes politiques à résister à de telles pressions. Cela étant dit, la crise financière soulève des questions fondamentales sur l'intégration européenne et les défis posés par l'augmentation des adhésions.

6. Défis et controverses de l'intégration Européenne

L'idée d'une Europe unifiée suscite l'enthousiasme parmi les citoyens de l'UE (Sinica, 2022) , mais la méthode d'intégration suscite des inquiétudes. Les citoyens s'inquiètent du chômage (Salvati, Carlucci and Venanzoni, 2017) , des inégalités (Petrakos et al., 2024) , de l'immigration (Ciommi et al., 2022) , des problèmes économiques (D'Agata et al., 2024) et du manque de planification efficace (à la fois spatiale et marine) (Kyvelou and Gourgiotis, 2019), estimant que l'UE n'a pas efficacement abordé ces préoccupations, surtout lors de la crise financière des années 2010 (Salvati, 2016; Charron, 2020; Ringlerova, 2020; Ciommi et al., 2022; Vergioglou and Hegewald, 2023). Ce mécontentement a alimenté la montée du populisme et de la démagogie à travers l'Europe (Figure 1), les dirigeants simplifiant les problèmes complexes et accusant l'intégration européenne de tous les maux (Nelipa and Balinska, 2022). Cependant, l'approche de l'UE, axée sur la gestion économique et technocratique, ne prend pas suffisamment en compte des nations et des individus moins privilégiés, privilégiant souvent la compétitivité économique au détriment du bien-être social (Schimmelfennig, 2014; Wandel, 2016).

Figure 1. Montée du populisme en Europe. % d'électeurs ayant des positions autoritaires populistes en 2016. Source : Statista Research (www.fr.statista.com/infographie/6844).

Le passage de l'économie keynésienne aux politiques néolibérales depuis les années 1980 a exacerbé les inégalités mondiales. De plus, les réglementations influencées par l'Allemagne dans la zone euro ont davantage entravé les politiques sociales dans les pays du sud de l'Europe (Spolander et al., 2014; Stockhammer, 2016). Cependant, la situation n'est pas figée, et les résultats politiques peuvent changer. Alors que la mondialisation influence la compétitivité mondiale, l'exploration d'approches alternatives devient cruciale, évitant la résurgence du nationalisme et des conflits observés dans le passé.

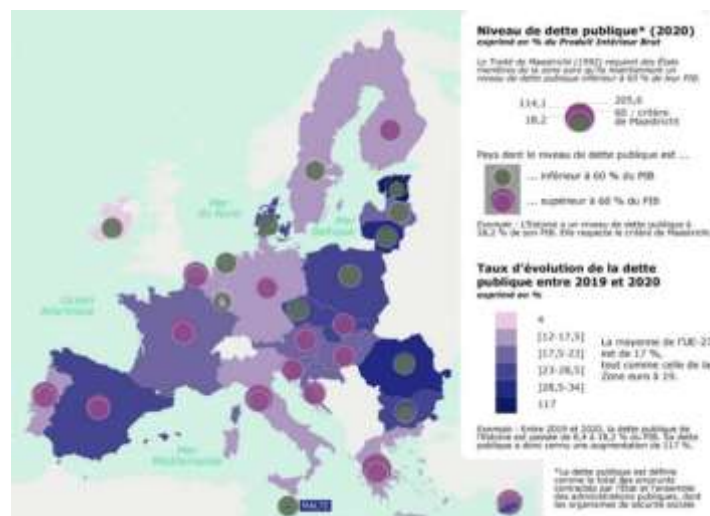
7. Une période turbulente: De la reprise après la pandémie à l'inflation induite par un conflit

La pandémie de COVID-19², débutée en janvier 2020, a ravivé les discussions sur la solidarité et la cohérence au sein de l'UE (Akin Ocak and Erhan, 2021; Ignácz and Langenkamp, 2021). La création du fonds de relance de 750 milliards d'euros souligne l'engagement durable envers l'intégration européenne malgré des circonstances difficile (Guerra, 2021; Luo, 2022).

Les phases transitoires mêlent l'incertitude à l'optimisme. Passant de la pandémie à la reprise, les évaluations économiques restent incomplètes (Papanikos, 2021). À la suite de la crise financière et en réponse aux défis économiques posés par la pandémie, à la fois la Réserve fédérale et la BCE ont mis en œuvre des politiques monétaires expansionnistes visant à stimuler la croissance économique. Notamment, le Programme d'achats d'urgence en réponse à la pandémie de la BCE incluait des obligations émises par des pays notés en dessous de la catégorie d'investissement par les principales agences de notation de crédit, comme la Grèce (Gortsos, 2020).

La pandémie de COVID-19 a déclenché une résurgence de l'inflation à l'échelle mondiale, alimentée par une demande accrue à mesure que les économies rouvraient et que des mesures fiscales et monétaires étaient mises en œuvre (de Soyres, Santacreu and Young, 2022; Soyres, Santacreu and Young, 2022; Cui, 2023). Les ralentissements de la production causés par la pandémie ont également entraîné une hausse des prix de l'énergie et des matières premières, augmentant ainsi les coûts de fabrication et les prix à la consommation dans le monde entier (Kumar et al., 2020; Doukas and Petides, 2021).

Figure 2. L'évolution de la dette publique dans l'Union européenne après le COVID-19. Source : Élaboration et adaptation des auteurs à partir de Charlotte Bezamat-Mantes et Pierre Verluise pour Diploweb.com avec données eurostat déficit/surplus dette et données associées du gouvernement (Avril 2021).

Le conflit entre la Russie et l'Ukraine en 2022 a aggravé les conditions économiques, faisant grimper les niveaux d'inflation à des hauteurs rappelant l'ère de stagflation des années 1970 (Ha, Kose and Ohnsorge, 2022).

² La maladie infectieuse identifiée sous le nom de COVID-19 par l'Organisation mondiale de la santé provient du virus appelé "syndrome respiratoire aigu sévère coronavirus-2" (SARS-CoV-2).

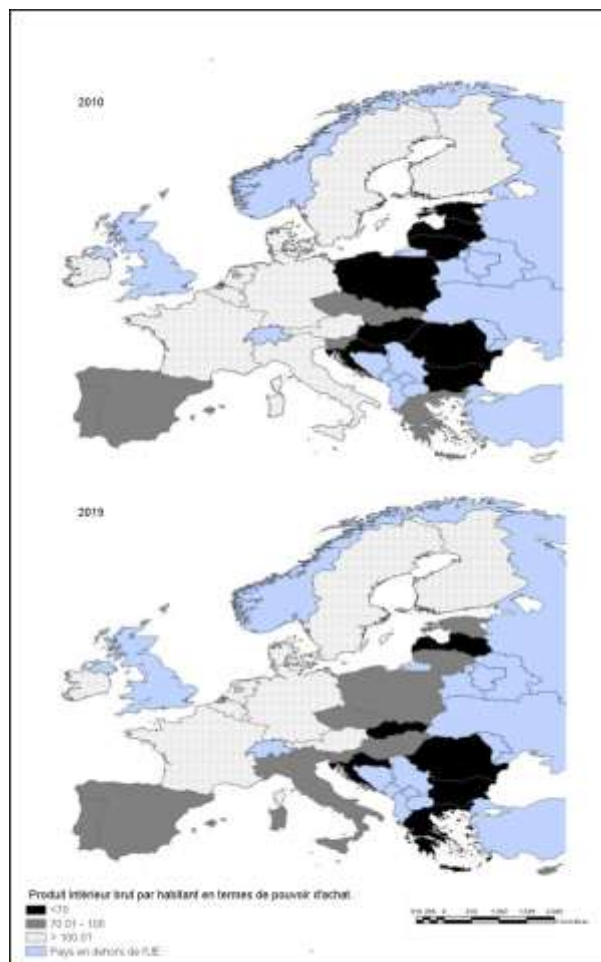
La hausse des prix des produits énergétiques et alimentaires, notamment du pétrole, du gaz naturel, des céréales, de l'huile et des métaux utilisés dans l'industrie, a contribué de manière significative aux pressions inflationnistes (Kalogiannidis et al., 2022; Doukas, 2023; Maurya, Bansal and Mishra, 2023). Cela a causé de la détresse parmi les groupes économiquement défavorisés et a posé des défis politiques pour les gouvernements qui luttent pour gérer efficacement l'inflation (Maurya, Bansal and Mishra, 2023; Sun, 2023).

8. Cartographie de la crise économique : Modèles spatiaux dans l'UE

La Figure 3 illustre le PIB par habitant en unités de pouvoir d'achat (PPA) parmi les États membres de l'UE-27 en 2010, reflétant une division entre les États membres "anciens" et "nouveaux". Ces derniers, principalement des anciens pays de l'Est, venaient de rejoindre l'UE et avaient donc des niveaux de PIB par habitant plus bas, indiquant que leurs économies étaient encore en train de s'ajuster aux normes de l'UE. De plus, des pays comme la Grèce, l'Espagne et le Portugal, bien qu'anciens membres de l'UE, ont eu du mal avec l'intégration dans la zone euro et ont maintenu des niveaux de PIB par habitant plus bas.

En 2019, la plupart des pays d'Europe de l'Est ont montré une amélioration du PIB par habitant, à l'exception de la Bulgarie, de la Roumanie et de la Croatie. Les pays du sud de la Méditerranée, notamment la Grèce, l'Espagne, le Portugal et l'Italie, sont demeurés en dessous de la moyenne de l'UE-27, avec la situation de l'Italie se détériorant (D'Agata, Vardopoulos and Sateriano, 2024). La Grèce, en particulier, a connu une baisse significative du PIB par habitant, seulement surpassée par la Bulgarie. La crise économique et les programmes d'ajustement stricts ont entraîné une baisse des revenus et une augmentation du chômage en Grèce (Kosma et al., 2017; Monastiriotis and Martelli, 2021).

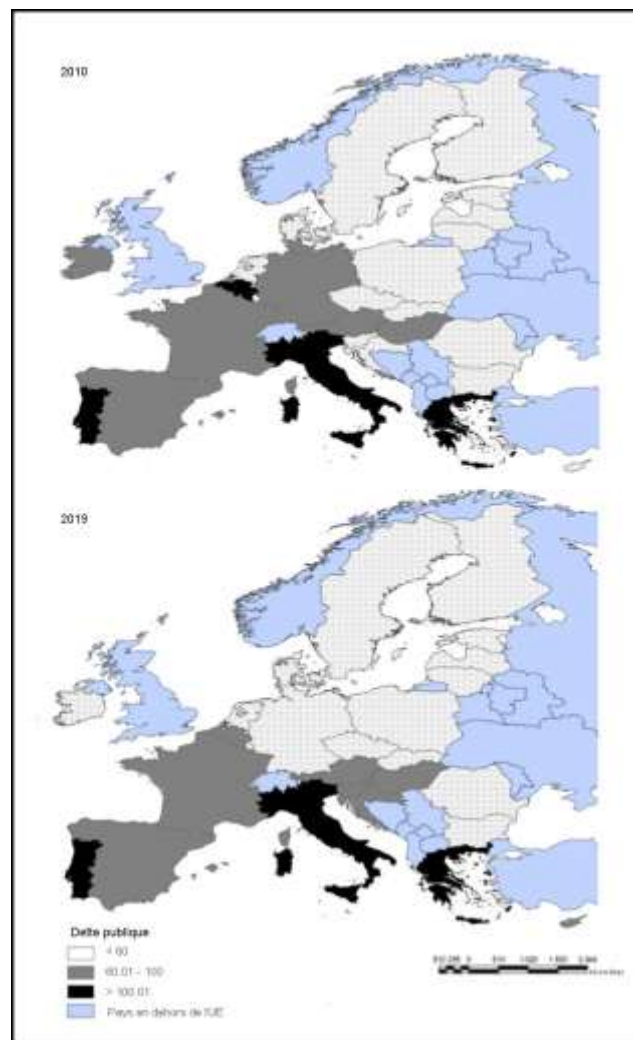
Figure 3. PIB par habitant en unités de pouvoir d'achat [2010 et 2019] Moyenne de l'UE = 100. Source : Élaboration et adaptation des auteurs à partir de données et cartes officielles disponibles publiquement.

La Figure 4 met en évidence les tendances remarquables des niveaux d'endettement parmi les pays de l'UE. En 2010, un groupe distinct de nations, comprenant la Grèce (147,5 %), l'Italie (119,2 %) et le Portugal (110,2 %), avait une dette dépassant 100 % du PIB, tandis que d'autres se situaient autour du seuil de 60 % imposé par le Pacte de stabilité et de croissance.

En 2019, des pays comme la Grèce, l'Italie et le Portugal ont connu une augmentation supplémentaire de leur dette, atteignant respectivement 180,7 %, 134,1 % et 116,6 % du PIB. Pendant ce temps, l'Espagne, la France, la Hongrie et la Slovaquie ont continué à avoir des niveaux d'endettement supérieurs à 60 % du PIB, tandis que l'Allemagne et l'Irlande ont réalisé des progrès significatifs, réduisant leurs ratios dette-PIB en dessous de 60 %.

Figure 4. Dette publique en pourcentage du produit intérieur brut pour les années 2010 et 2019. Source : Élaboration et adaptation des auteurs à partir de données et cartes officielles disponibles publiquement.

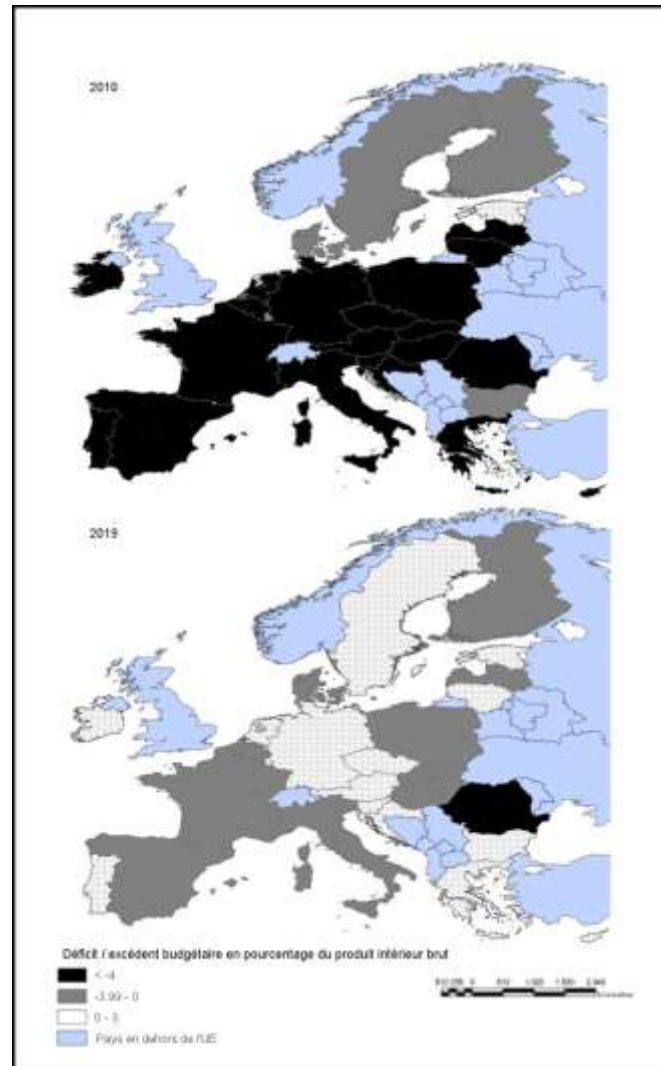

Les données présentées dans la Figure 5 font émerger deux groupes distincts de pays membres de l'UE-27 en 2010. Le premier groupe comprend la plupart des États, à la fois "anciennes" et "nouveaux", présentant des déficits dépassant 4 % du PIB. Le deuxième groupe comprend les pays nordiques, la Finlande et la Bulgarie, avec des déficits inférieurs à 4 % du PIB, et l'Estonie, le seul pays avec un excédent. Cela met en évidence une caractéristique commune de la crise économique vécue par tous les États membres de l'UE - des déficits budgétaires significatifs.

En 2019, suite à la mise en œuvre de réglementations de discipline budgétaire dans tous les pays membres, on observe une amélioration notable, avec une catégorisation en deux groupes. Le premier groupe comprend l'Allemagne, l'Autriche et la République Tchèque, ainsi que la Grèce, l'Irlande et le Portugal, qui ont

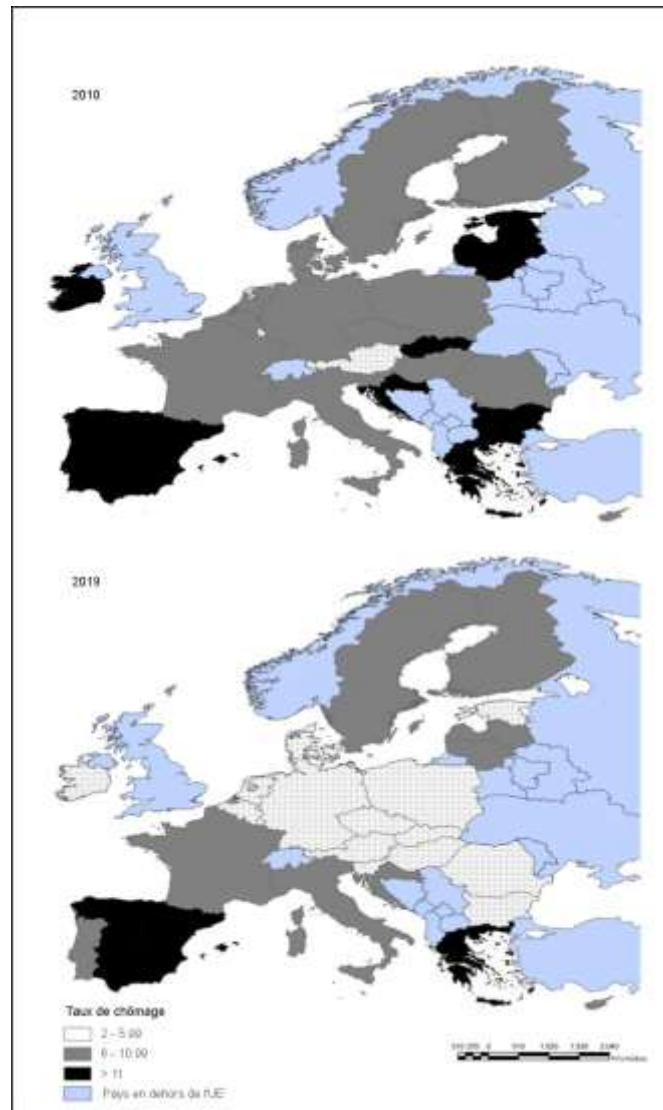
mis en œuvre des programmes d'ajustement se traduisant par des excédents budgétaires. Le deuxième groupe comprend d'autres États membres de l'UE avec des déficits inférieurs à 4 % du PIB. Cependant, la Roumanie maintient Roumanie, toujours un déficit dépassant 4 %.

Figure 5. Déficit / excédent budgétaire en pourcentage du produit intérieur brut pour les années 2010 et 2019. Source : Élaboration et adaptation des auteurs à partir de données et cartes officielles disponibles publiquement.

Dans La figure 6 les données de 2010 indiquent que de nombreux pays de l'UE-27 avaient des taux de chômage compris entre 6 % et 11 %, signalant une détresse économique. Des pays comme le Portugal, l'Espagne, la Grèce, la Bulgarie, l'Irlande et les États baltes présentaient des taux dépassant 11 %. En 2019, après la crise, la plupart des nations ont réussi à abaisser leur taux de chômage en dessous de 6 %. Cependant, certains, dont le Portugal, la France, l'Italie, Chypre, la Suède et la Finlande, ont eu du mal à réduire leurs taux et sont restés dans la fourchette de 6 % à 11 %. La Grèce et l'Espagne, considérés comme les plus mauvais élèves, affichaient toujours des taux élevés de 17,9 % et 14,1 % respectivement.

Figure 6. Taux de chômage pour les années 2010 et 2019. Source : Élaboration et adaptation des auteurs à partir de données et cartes officielles disponibles publiquement.

Au cours de la dernière décennie, les nations européennes ont traversé une tempête économique présentant des niveaux de gravité et de durée différents. Un mélange de progrès et de revers est observé dans ces pays, mettant en évidence des divergences et des convergences significatives.

Les nations centrales de l'UE ont fait preuve d'une plus grande résilience pendant la crise, enregistrant une amélioration de leur performance économique (Vardopoulos et al., 2024a). Des pays comme l'Allemagne, l'Autriche, la République tchèque et les Pays-Bas, ainsi que le Danemark, la Suède et la Finlande, ont notablement amélioré leurs indicateurs macroéconomiques tels que le PIB, les niveaux de dette, les déficits et les taux de chômage. Pendant ce temps, d'autres pays comme la France, l'Espagne, la Belgique, la Pologne et les États baltes ont réalisé certains progrès depuis 2010 mais sont toujours en voie de pleine récupération.

Les pays mettant en œuvre des programmes d'ajustement ont montré des trajectoires distinctes. Par exemple, l'Irlande a réussi à naviguer avec succès dans la crise et reflète désormais les profils économiques des nations centrales de l'UE. Le Portugal et Chypre ont également réalisé des progrès significatifs, tandis que la Grèce continue de faire face à des défis économiques persistants et s'efforce de s'améliorer.

9. Réflexions conclusives

L'UE a rencontré des conséquences diverses dans la décennie suivant la crise économique mondiale, ce qui a entraîné une classification des États membres en régions centrales, périphériques et les plus éloignées en fonction de leur évolution macroéconomique. Alors que certains pays ont fait preuve d'une résilience et d'une reprise remarquables, d'autres ont eu du mal à naviguer dans les défis de la crise, mettant en évidence des disparités significatives au sein de l'UE. Notamment, les programmes d'ajustement, tels que les mémorandums soutenus par le FMI, ont donné des résultats mitigés, avec des améliorations des déficits budgétaires et des comptes courants contrecarrées par des effets négatifs sur le PIB et l'emploi.

La réponse de l'UE à la crise a varié d'un État membre à l'autre, avec des niveaux différents de solidarité fiscale et de gouvernance économique. Alors que certains prônaient un suivi strict et des mesures d'austérité, d'autres recherchaient des approches plus souples pour stimuler la demande intérieure. Cette diversité a conduit à des résultats contrastés, certains pays atteignant la stabilité et la compétitivité, tandis que d'autres ont connu des périodes prolongées de récession économique et des taux de chômage élevés.

La crise financière a également mis en lumière des tensions sous-jacentes au sein de la zone euro, notamment entre les nations économiquement fortes et les plus faibles. L'absence d'un mécanisme complet de solidarité fiscale a fait courir le risque d'effondrement de l'union monétaire, incitant à des interventions telles que la création du Mécanisme européen de stabilité. Cependant, des défis subsistent pour parvenir à une intégration fiscale et pour résoudre les disparités entre les États membres.

En regardant vers l'avenir, la pandémie de COVID-19 et les conflits géopolitiques ont ajouté de nouveaux éléments de complexité au paysage économique européen, exacerbant les pressions inflationnistes et testant davantage la cohésion et la résilience de l'UE. Malgré ces défis, l'UE reste engagée à favoriser l'unité et la solidarité grâce à des initiatives telles que le fonds de relance.

Aujourd'hui, la situation est différente, car nous vivons à une époque de changements importants auxquels les modèles de développement doivent s'adapter. À la suite de la récente crise économique mondiale, la planification spatiale acquiert un rôle important dans le processus de développement (Vardopoulos et al., 2023). Elle a un rôle déterminant à jouer dans la formation du modèle de développement des différents pays, vu que c'est à travers sa dimension territoriale que s'accomplit la stratégie de développement (Doukas et al., 2025). Le fait que la planification spatiale constitue le moyen d'atteindre la meilleure efficacité sociale et économique pour un espace donné et dans un moment donné, met en relief toute son importance (Gourgiotis, 2021; Vardopoulos et al., 2024b).

Dans l'ensemble, la réponse de l'UE à la crise économique souligne l'importance d'une action coordonnée, d'une discipline budgétaire et d'une gouvernance économique inclusive pour garantir la stabilité et la prospérité dans les États membres. Les principales leçons à retenir comprennent la nécessité d'une plus grande solidarité fiscale, d'une gouvernance économique renforcée et d'efforts continus pour résoudre les disparités et promouvoir une croissance durable au sein de l'UE.

References

- Abels, J., (2024). Does the current crisis mark the end of the EU's austerity era? Competing political projects in European fiscal governance. *Comparative European Politics*, 22 (2) . <https://doi.org/10.1057/s41295-023-00346-4>
- Akin Ocak, P. and Erhan, Ç., 2021. A litmus test for the EU: Solidarity principle and challenges by COVID-19 in 2020. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*. <https://doi.org/10.33458/uidergisi.947511>
- Alcidi, C., Belke, A., Giovannini, A. and Gros, D., 2016. Macroeconomic adjustment programmes in the euro area: an overall assessment. *International Economics and Economic Policy*, 13(3), pp.345–358. <https://doi.org/10.1007/s10368-016-0350-6>
- Alexopoulos, G., Apostolakis, A., Zopounidis, C., Garefalakis, A. and Eskantar, M., 2020. Fiscal multipliers under extreme uncertainty: case of Greek tourism economy. In: E. Krassadaki, G. Baourakis, C. Zopounidis and N. Matsatsinis, eds. *Operational research in agriculture and tourism. 7th International Symposium and*

- 29th National Conference on Operational Research, 14-16 June 2018, Chania, Greece. Cham, Switzerland: Springer Nature. ISBN: 9783030387655. pp.83–105. https://doi.org/10.1007/978-3-030-38766-2_5
- do Amaral, J.F. and Lopes, J.C., 2016. Forecasting errors by the Troika in the economic adjustment programme for Portugal. *Cambridge Journal of Economics*, 46. <https://doi.org/10.1093/cje/bew046>
- Armingeon, K., Guthmann, K. and Weisstanner, D., 2016. How the Euro divides the union: the effect of economic adjustment on support for democracy in Europe. *Socio-Economic Review*, 14(1), pp.1–26. <https://doi.org/10.1093/ser/mwv028>
- Baek, J. and Gweisah, G., 2013. Does income inequality harm the environment?: empirical evidence from the United States. *Energy Policy*, 62, pp.1434–1437. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.07.097>
- Barone, G. and Mocetti, S., 2016. The real effects of credit crunch in the great recession: evidence from Italian provinces. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2777975>
- Bednář, M., (2018). Southern countries of the European Union in a debt trap: what options are on the table? *International Journal of Economic Sciences*, 7(2). <https://doi.org/10.20472/ES.2018.7.2.001>
- Beetsma, R.M.W. and Lans Bovenberg, A., 1998. Monetary union without fiscal coordination may discipline policymakers. *Journal of International Economics*, 45(2), pp.239–258. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\[98\]00031-2](https://doi.org/10.1016/S0022-1996[98]00031-2)
- Beland, L.-P., 2015. Political parties and labor-market outcomes: evidence from US states. *American Economic Journal: Applied Economics*, 7(4), pp.198–220. <https://doi.org/10.1257/app.20120387>
- Berger, H., Dell’Ariccia, G. and Obstfeld, M., 2019. Revisiting the economic case for fiscal union in the Euro area. *IMF Economic Review*, 67(3), pp.657–683. <https://doi.org/10.1057/s41308-019-00089-x>
- Bergman, U.M., Hutchison, M.M. and Hougaard Jensen, S.E., 2019. European policy and markets: did policy initiatives stem the sovereign debt crisis in the euro area? *European Journal of Political Economy*, 57, pp.3–21. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2018.06.003>
- Betz, F. and Carayannis, E., 2015. Why “austerity” failed in Greece: testing the validity of macro-economic models. *Modern Economy*, 6(6), pp.672–686. <https://doi.org/10.4236/me.2015.66063>
- Bonaccorsi di Patti, E. and Sette, E., 2016. Did the securitization market freeze affect bank lending during the financial crisis? Evidence from a credit register. *Journal of Financial Intermediation*, 25, pp.54–76. <https://doi.org/10.1016/j.jfi.2015.06.002>
- Brazys, S. and Regan, A., 2017. The politics of capitalist diversity in Europe: explaining Ireland’s divergent recovery from the euro crisis. *Perspectives on Politics*, 15(2), pp.411–427. <https://doi.org/10.1017/S1537592717000093>
- Cetorelli, N. and Goldberg, L.S., 2010. Global banks and international shock transmission: evidence from the crisis. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1607078>
- Chalmers, A.W. and Dellmuth, L.M., 2015. Fiscal redistribution and public support for European integration. *European Union Politics*, 16(3), pp.386–407. <https://doi.org/10.1177/1465116515581201>
- Charron, N., 2020. Do citizens support cohesion policy? Measuring European support for redistribution within the EU and its correlates. *Investigaciones Regionales - Journal of Regional Research*, 46, pp.11–26. <https://doi.org/10.38191/iirr-jorr.20.001>
- Checherita-Westphal, C., Nickel, C. and Rother, P., 2009. The role of fiscal transfers for regional economic convergence in Europe. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1349093>
- Checherita-Westphal, C. and Rother, P., 2012. The impact of high government debt on economic growth and its channels: an empirical investigation for the euro area. *European Economic Review*, 56(7), pp.1392–1405. <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2012.06.007>
- Ciommi, M., Egidi, G., Vardopoulos, I., Chelli, F.M. and Salvati, L., 2022. Toward a ‘Migrant Trap’? Local development, urban sustainability, sociodemographic inequalities, and the economic decline in a Mediterranean metropolis. *Social Sciences*, 12(1), p.26. <https://doi.org/10.3390/socsci12010026>
- Constâncio, V., 2020. The return of fiscal policy and the Euro area fiscal rule. *Comparative Economic Studies*, 62(3), pp.358–372. <https://doi.org/10.1057/s41294-020-00122-3>
- Conti, M., 2014. The introduction of the euro and economic growth: some panel data evidence. *Journal of*

- Applied Economics*, 17(2), pp.199–211. [https://doi.org/10.1016/S1514-0326\(14\)60009-X](https://doi.org/10.1016/S1514-0326(14)60009-X)
- Copeland, P. and James, S., 2014. Policy windows, ambiguity and commission entrepreneurship: explaining the relaunch of the European Union’s economic reform agenda. *Journal of European Public Policy*, 21(1), pp.1–19. <https://doi.org/10.1080/13501763.2013.800789>
- Cui, X., 2023. Inflation measurement in the era of COVID-19. *BCP Business & Management*, 44, pp.180–187. <https://doi.org/10.54691/bcpbm.v44i.4810>
- Czarny, E. and Żmuda, M., 2018. Competitiveness as the ability to adjust: the EU–10 exports structure and its convergence to the German pattern. *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe*, 21(1), pp.119–133. <https://doi.org/10.2478/cer-2018-0007>
- D’Agata, A., Nosova, B., Vardopoulos, I., Rontos, K., Clemente, M., Colombo, C., Sateriano, A. and Salvati, L., 2024. Urban decline, economic crisis and fringe landscapes: the Mediterranean experience. In: A. Sateriano, ed. *Urban crisis: social and economic implications for southern Europe*. Hauppauge, NY, USA: Nova Science. ISBN: 9798891132429. pp.23–55
- D’Agata, A., Vardopoulos, I. and Sateriano, A., 2024. Interdisciplinary insights into sustainable development and socio-environmental change in Mediterranean landscapes. In: A. Sateriano, A. D’Agata and I. Vardopoulos, eds. *Socio-environmental change: the path toward sustainability*. Hauppauge, NY, USA: Nova Science Publishers. ISBN: 9798895301241. pp.1–18
- Devine, D., 2021. Perceived government autonomy, economic evaluations, and political support during the Eurozone crisis. *West European Politics*, 44(2), pp.229–252. <https://doi.org/10.1080/01402382.2019.1675130>
- Doukas, Y.E., 2023. Global food systems under risk: are we facing a permanent crisis? *Region & Periphery*, 15(15). <https://doi.org/10.12681/rp.35014>
- Doukas, Y.E., Maravegias, N. and Andreou, G. eds., 2022. *Η χωρική διάσταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: σύγκλιση ή απόκλιση*; Athens, Greece: Dionicos. ISBN: 9786185665036
- Doukas, Y.E., Maravegias, N., Ioannides, S., Salvati, L. and Vardopoulos, I., 2025. Economic resilience and sustainability in the European Union: a comparative analysis of pre- and posteconomic crisis. In: L. Salvati, ed. *Environmental sustainability and global change*. Cambridge, MA, USA: Elsevier. pp.257–273. <https://doi.org/10.1016/B978-0-443-31596-1.00018-0>
- Doukas, Y.E., Maravegias, N., Salvati, L. and Vardopoulos, I., 2024. Resilienza economica e sostenibilità: indicatori macroeconomici e dinamiche politiche pre- e post-crisi nell’Unione Europea. *Documenti Geografici*, (3), pp.491–525. https://doi.org/10.19246/docugeo2281-7549/202403_24
- Doukas, Y.E. and Petides, P., 2021. The common agricultural policy’s green architecture and the United Nation’s development goal for climate action: policy change and adaptation. *Region & Periphery*, 11(11), pp.107–128. <https://doi.org/10.12681/rp.27247>
- Doukas, Y.E., Salvati, L. and Vardopoulos, I., 2023. Unraveling the European agricultural policy sustainable development trajectory. *Land*, 12(9), p.1749. <https://doi.org/10.3390/land12091749>
- Doukas, Y.E. and Vardopoulos, I., 2023. A pathway to sustainable policy: unraveling the interplay of socio-cultural factors, local contexts, and institutional dynamics in food waste reduction. In: T. Manios, K. Lasaridi, K. Abeliotis and I. Daliakopoulos, eds. *3rd International Conference RETASTE: Rethink Food Resources, Losses, and Waste, 27-29 September 2023, Athens, Greece. Book of Abstracts*. Heraklion, Greece: Hellenic Mediterranean University. ISBN: 9786188477476. pp.275–277
- Dür, A. and Mateo, G., 2014. Public opinion and interest group influence: how citizen groups derailed the Anti-Counterfeiting Trade Agreement. *Journal of European Public Policy*, 21(8), pp.1199–1217. <https://doi.org/10.1080/13501763.2014.900893>
- Dustmann, C., Fitzenberger, B., Schönberg, U. and Spitz-Oener, A., 2014. From sick man of Europe to economic superstar: Germany’s resurgent economy. *Journal of Economic Perspectives*, 28(1), pp.167–188. <https://doi.org/10.1257/jep.28.1.167>
- Epstein, G., 2009. Obama’s economic policy: achievements, problems and prospects. *Revue de la régulation*, (5). <https://doi.org/10.4000/regulation.7459>

- Fabbrini, F., 2016. *Economic governance in Europe*. Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198749134.001.0001>
- Di Felicianantonio, C., Salvati, L., Sarantakou, E. and Rontos, K., 2018. Class diversification, economic growth and urban sprawl: evidences from a pre-crisis European city. *Quality and Quantity*, 52(4), pp.1501–1522.
<https://doi.org/10.1007/s11135-017-0532-5>
- Ferrara, M., 2017. The Stein Rokkan lecture 2016 mission impossible? Reconciling economic and social Europe after the euro crisis and Brexit. *European Journal of Political Research*, 56(1), pp.3–22.
<https://doi.org/10.1111/1475-6765.12185>
- Fischer, C., 2010. An assessment of the trends in international price competitiveness among EMU countries. In: *Dimensions of competitiveness*. The MIT Press. pp.149–180.
<https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262013963.003.0005>
- Freedman, C., Kumhof, M., Laxton, D., Muir, D. and Mursula, S., 2010. Global effects of fiscal stimulus during the crisis. *Journal of Monetary Economics*, 57(5), pp.506–526.
<https://doi.org/10.1016/j.jmoneco.2010.05.003>
- Gabrisch, H., 2012. On the twin deficits hypothesis and the import propensity in transition countries. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2014606>
- Gadatsch, N., Hauzenberger, K. and Stähler, N., 2016. Fiscal policy during the crisis: a look on Germany and the Euro area with GEAR. *Economic Modelling*, 52, pp.997–1016.
<https://doi.org/10.1016/j.econmod.2015.10.038>
- Gamble, A., 2009. British politics and the financial crisis. *British Politics*, 4(4), pp.450–462.
<https://doi.org/10.1057/bp.2009.25>
- Garefalakis, A., Dimitras, A. and Lemonakis, C., 2017. The effect of Corporate Governance Information [CGI] on banks' reporting performance. *Investment Management and Financial Innovations*, 14(2), pp.63–70.
[https://doi.org/10.21511/imfi.14\[2\].2017.06](https://doi.org/10.21511/imfi.14[2].2017.06)
- Garefalakis, A., Lemonakis, C., Alexopoulos, G. and Tabouratzis, E., 2017. History of Greece's debt crisis and the banking policy. In: C. Floros and I. Chatziantoniou, eds. *The Greek debt crisis*. Cham, Switzerland: Springer Nature. ISBN: 9783319591018. pp.177–187. https://doi.org/10.1007/978-3-319-59102-5_7
- Gerodimos, R. and Karyotis, G., 2015. Austerity politics and crisis governance: lessons from Greece. In: R. Gerodimos and G. Karyotis, eds. *The politics of extreme austerity*. London, UK: Palgrave Macmillan UK. ISBN: 9781137369222. pp.259–271. https://doi.org/10.1057/9781137369239_15
- Giannellis, N. and Koukouritakis, M., 2017. Competitiveness divergence in the Eurozone: the need for symmetric adjustment. *Journal of Policy Modeling*, 39(5), pp.942–962.
<https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2017.07.003>
- Gortsos, C. V., 2020. The response of the European Central Bank to the current pandemic crisis: monetary policy and prudential banking supervision decisions. *European Company and Financial Law Review*, 17(3–4), pp.231–256. <https://doi.org/10.1515/ecfr-2020-0017>
- Gourgiotis, A., 2021. La planification spatiale en Grèce: défis, perspectives. In: A. Gourgiotis, G. Tsilimigkas and M. Haidarlis, eds. *Aménagement du territoire et ses défis. Nouvelle pensée spatiale en Grèce et en France*. Athens, Greece: Nomiki Bibliothiki. ISBN: 9789606544460. pp.9–22
- Gourgiotis, A., Kyvelou, S. and Lainas, I., 2021. Industrial location in Greece: fostering green transition and synergies between industrial and spatial planning policies. *Land*, 10(3), p.271.
<https://doi.org/10.3390/land10030271>
- Grahl, J., 2011. Crisis in the Eurozone. *Soundings*, 47(47), pp.143–158.
<https://doi.org/10.3898/136266211795427512>
- De Grauwe, P. and Ji, Y., 2013. From panic-driven austerity to symmetric macroeconomic policies in the eurozone. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 51(S1), pp.31–41.
<https://doi.org/10.1111/jcms.12042>
- Greer, S., 2014. Structural adjustment comes to Europe: lessons for the Eurozone from the conditionality debates. *Global Social Policy*, 14(1), pp.51–71. <https://doi.org/10.1177/1468018113511473>

- Grunwald, M., 2012. *The new New Deal: the hidden story of change in the Obama era*. New York, NY, USA: Simon and Schuster. ISBN: 9781451642322
- Guerra, F., 2021. The European Union's recovery and resilience fund, in the context of the European integration project and its future prospects. *JANUS NET e-journal of International Relation*, 12(2). <https://doi.org/10.26619/1647-7251.12.2.10>
- Guldager, P., 1997. Convergence of the EU Member States towards the EMU requirements, 1986 to 1993. *European Journal of Political Economy*, 13(2), pp.247–259. [https://doi.org/10.1016/S0176-2680\(96\)00038-9](https://doi.org/10.1016/S0176-2680(96)00038-9)
- Ha, J., Kose, M.A. and Ohnsorge, F., 2022. Global stagflation. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4130545>
- Hall, S., Massey, D. and Rustin, M., 2013. After neoliberalism: analysing the present. *Soundings*, 53(53), pp.8–22. <https://doi.org/10.3898/136266213806045656>
- Heinrich, M., 2015. Gute deutsche politik. *PROKLA. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft*, 45(180). <https://doi.org/10.32387/prokla.v45i180.214>
- Helm, D., 2011. The sustainable borders of the state. *Oxford Review of Economic Policy*, 27(4), pp.517–535. <https://doi.org/10.1093/oxrep/grr031>
- Hinarejos, A., 2012. The euro area crisis and constitutional limits to fiscal integration. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, 14, pp.243–268. <https://doi.org/10.5235/152888712805580561>
- Iara, A. and Wolff, G.B., 2014. Rules and risk in the Euro area. *European Journal of Political Economy*, 34, pp.222–236. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2014.02.002>
- Ignácz, Z.S. and Langenkamp, A., 2021. European solidarity patterns during a pandemic. *Culture, Practice & Europeanization*, 6(1), pp.135–157. <https://doi.org/10.5771/2566-7742-2021-1-135>
- Ioannidis, M., 2016. Europe's new transformations: How the EU economic constitution changed during the Eurozone crisis. *Common Market Law Review*, 53, pp.1237–1282. <https://doi.org/10.54648/COLA2016115>
- Itoh, M., 2011. From the subprime to the sovereign crisis: why keynesianism does not work. *World Review of Political Economy*, 3, pp.4–14
- Jones, E., Kelemen, R.D. and Meunier, S., 2016. Failing forward? The Euro crisis and the incomplete nature of European integration. *Comparative Political Studies*, 49(7), pp.1010–1034. <https://doi.org/10.1177/0010414015617966>
- Kalogiannidis, S., Chatzitheodoridis, F., Kalfas, D., Kontsas, S. and Toska, E., 2022. The economic impact of Russia's Ukraine conflict on the EU fuel markets. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 12(6), pp.37–49. <https://doi.org/10.32479/ijeeep.13493>
- Kaplanoglou, G. and Rapanos, V.T., 2018. Evolutions in consumption inequality and poverty in Greece: the impact of the crisis and austerity policies. *Review of Income and Wealth*, 64(1), pp.105–126. <https://doi.org/10.1111/roiw.12287>
- Karanikolos, M. and Kentikelenis, A., 2016. Health inequalities after austerity in Greece. *International Journal for Equity in Health*, 15(1), p.83. <https://doi.org/10.1186/s12939-016-0374-0>
- Karanikolos, M., Mladovsky, P., Cylus, J., Thomson, S., Basu, S., Stuckler, D., Mackenbach, J.P. and McKee, M., 2013. Financial crisis, austerity, and health in Europe. *The Lancet*, 381(9874), pp.1323–1331. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(13\)60102-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(13)60102-6)
- Katsikas, D., 2020. Fiscal governance in the eurozone: from Maastricht to crisis and back again?*. *Region & Periphery*, 9, p.83. <https://doi.org/10.12681/rp.23780>
- Katsimi, M. and Moutos, T., 2010. EMU and the Greek crisis: the political-economy perspective. *European Journal of Political Economy*, 26(4), pp.568–576. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2010.08.002>
- Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M. and Stuckler, D., 2014. Greece's health crisis: from austerity to denialism. *The Lancet*, 383(9918), pp.748–753. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(13\)62291-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(13)62291-6)
- Knill, C., Tosun And, J. and Heichel, S., 2008. Balancing competitiveness and conditionality: environmental

- policy-making in low-regulating countries. *Journal of European Public Policy*, 15(7), pp.1019–1040. <https://doi.org/10.1080/13501760802310512>
- Kosma, T., Papapetrou, E., Pavlou, G., Tsochatzi, C. and Zioutou, P., 2017. Labour market adjustments and reforms in Greece during the crisis: microeconomic evidence from the third wave of the wage dynamics survey. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4192709>
- Kraemer, R. and Lehtimäki, J., 2023. Government debt, European institutions and fiscal rules: a synthetic control approach. *International Tax and Public Finance*. <https://doi.org/10.1007/s10797-023-09791-z>.
- Kumar, A., Luthra, S., Mangla, S.K. and Kazançoğlu, Y., 2020. COVID-19 impact on sustainable production and operations management. *Sustainable Operations and Computers*, 1, pp.1–7. <https://doi.org/10.1016/j.susoc.2020.06.001>
- Kyvelou, S.S. and Gourgiotis, A., 2019. Landscape as connecting link of nature and culture: spatial planning policy implications in Greece. *Urban Science*, 3(3), p.81. <https://doi.org/10.3390/urbansci3030081>
- Laperche, B. and Uzunidis, D. eds., 2005. *John Kenneth Galbraith and the future of economics*. London, UK: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230523708>
- Lavenex, S., 2011. Concentric circles of flexible ‘EUropean’ integration: A typology of EU external governance relations. *Comparative European Politics*, 9(4–5), pp.372–393. <https://doi.org/10.1057/cep.2011.7>
- Levine, P. and Brociner, A., 1994. Fiscal policy coordination and EMU. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 18(3–4), pp.699–729. [https://doi.org/10.1016/0165-1889\(94\)90028-0](https://doi.org/10.1016/0165-1889(94)90028-0)
- Levy, J.D., 2017. The return of the state? France’s response to the financial and economic crisis. *Comparative European Politics*, 15(4), pp.604–627. <https://doi.org/10.1057/cep.2015.36>
- Lombard, M., 2000. Restrictive macroeconomic policies and unemployment in the European Union. *Review of Political Economy*, 12(3), pp.317–332. <https://doi.org/10.1080/09538250050127481>
- Luo, C.-M., 2022. The COVID-19 crisis: the EU recovery fund and its implications for european integration – a paradigm shift. *European Review*, 30(3), pp.374–392. <https://doi.org/10.1017/S106279872100003X>
- Lütz, S. and Kranke, M., 2014. The European rescue of the Washington consensus? EU and IMF lending to central and eastern European countries. *Review of International Political Economy*, 21(2), pp.310–338. <https://doi.org/10.1080/09692290.2012.747104>
- Maravegias, N., 2006. *Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και Ελλάδα. Οικονομία, κοινωνία, πολιτικές*. Athens, Greece: Dionicos. ISBN: 9789606619199
- Maravegias, N. ed., 2011. *Εξευρωπαϊσμός στο μεσογειακό χώρο*. Athens, Greece: Nomiki Bibliothiki. ISBN: 9789602728178
- Maravegias, N., 2012. *Εκατό κομμάτια της κρίσης. Στην Ελλάδα, στην Ευρώπη, στον κόσμο*. Athens, Greece: Parazisis. ISBN: 9789600226997
- Maravegias, N. ed., 2016. *Ευρωπαϊκή Ένωση. Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*. Athens, Greece: Kritiki. ISBN: 9789605861148
- Maravegias, N., Doukas, Y.E. and Ioannides, S., 2022. Οι οικονομικές συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ των χωρών της Ε.Ε. In: Y.E. Doukas, N. Maravegias and G. Andreou, eds. *Η χωρική διάσταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: σύγκλιση ή απόκλιση*; Athens, Greece: Dionicos. ISBN: 9786185665036. pp.63–90
- Maravegias, N., Farantouris, N. and Aivazoglou, T., 2011. Politique fiscale et gouvernance économique: propositions en vue d’un fédéralisme fiscal. *Revue des Affaires Européennes*, 4, p.781
- Maris, G. and Maloina, S., 2021. The economic crisis in Greece and Cyprus. A comparative study. *HAPSc Policy Briefs Series*, 2(2), p.111. <https://doi.org/10.12681/hapscpbs.29498>
- Martin, R., 2011. The local geographies of the financial crisis: from the housing bubble to economic recession and beyond. *Journal of Economic Geography*, 11(4), pp.587–618. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbq024>
- Maurya, P.K., Bansal, R. and Mishra, A.K., 2023. Russia–Ukraine conflict and its impact on global inflation: an event study-based approach. *Journal of Economic Studies*, 50(8), pp.1824–1846. <https://doi.org/10.1108/JES-01-2023-0003>
- Mény, Y., 2014. Managing the EU crises: another way of integration by stealth? *West European Politics*, 37(6), pp.1336–1353. <https://doi.org/10.1080/01402382.2014.929338>

- Michail, N.A., 2020. Convergence of consumption patterns in the European Union. *Empirical Economics*, 58(3), pp.979–994. <https://doi.org/10.1007/s00181-018-1578-5>
- Monastiriotes, V., Hardiman, N., Regan, A., Goretti, C., Landi, L., Ignacio Conde-Ruiz, J., Marín, C. and Cabral, R., 2013. Austerity measures in crisis countries — results and impact on mid-term development. *Intereconomics*, 48(1), pp.4–32. <https://doi.org/10.1007/s10272-013-0441-3>
- Monastiriotes, V. and Martelli, A., 2021. Crisis, adjustment and resilience in the Greek labor market: an unemployment decomposition approach. *International Regional Science Review*, 44(1), pp.85–112. <https://doi.org/10.1177/0160017620964848>
- Naastepad, C. and Storm, S., 2007. OECD demand regimes (1960–2000). *Journal of Post Keynesian Economics*, 29(2), pp.211–246. <https://doi.org/10.2753/PKE0160-3477290203>
- de Nardis, S. and Vicarelli, C., 2003. Currency unions and trade: the special case of EMU. *Review of World Economics*, 139(4), pp.625–649. <https://doi.org/10.1007/BF02653107>
- Nelipa, D. V. and Balinska, Y.O., 2022. The role of populist parties in spreading Euroscepticism. *Cuestiones Políticas*, 40(72), pp.182–202. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4072.10>
- Nordström, L. and Teivainen, T., 2023. Inclusion of IMF in eurozone crisis management: legitimacy through external expertise and internal depoliticisation. *Global Society*, 37(4), pp.485–505. <https://doi.org/10.1080/13600826.2023.2183110>
- Norton, M.I. and Ariely, D., 2011. Building a better America—One wealth quintile at a time. *Perspectives on Psychological Science*, 6(1), pp.9–12. <https://doi.org/10.1177/1745691610393524>
- Oates, W.E., 1999. An essay on fiscal federalism. *Journal of Economic Literature*, 37(3), pp.1120–1149. <https://doi.org/10.1257/jel.37.3.1120>
- Oikonomou, G., Natsios, E. and Kazantzis, K., 2019. The capacity of the European Union to finance public policies: multi-annual financial frameworks in comparative perspective. *Region & Periphery*, 8, p.27. <https://doi.org/10.12681/rp.21152>
- Panagiotopoulos, P., Vardopoulos, I., Maialelli, M., Ciaschini, C., Koundouri, P. and Salvati, L., 2024. Reimagining sustainable development and economic performance indicators: a human-centric Maslow–Bossel blueprint. *Economies*, 12(12), p.338. <https://doi.org/10.3390/economies12120338>
- Papanikos, G.T., 2015. The real exchange rate of euro and Greek economic growth. *The Journal of Economic Asymmetries*, 12(2), pp.100–109. <https://doi.org/10.1016/j.jeca.2015.04.002>
- Papanikos, G.T., 2021. The European Union’s recovery plan: a critical evaluation. *Athens Journal of Mediterranean Studies*, 7(2), pp.85–102. <https://doi.org/10.30958/ajms.7-2-1>
- Petrakos, G., Rontos, K., Salvati, L., Vavoura, C. and Vavouras, I., 2022. Domestic vs. external economic sectors and the political process: Insights from Greece. *Economies*, 10(8), p.198. <https://doi.org/10.3390/economies10080198>
- Petrakos, G., Rontos, K., Salvati, L., Vavoura, C. and Vavouras, I., 2024. Income inequality in the over-indebted Eurozone countries and the role of the excessive deficit procedure. *Open Economies Review*, 35(2), pp.301–322. <https://doi.org/10.1007/s11079-023-09720-x>
- Petrakos, G., Rontos, K., Vavoura, C., Salvati, L. and Vavouras, I., 2021. Political budget cycles and effects of the excessive deficit procedure: the case of Greece. *Regional Statistics*, 11(2), pp.32–51. <https://doi.org/10.15196/RS110202>
- Piekut, M., 2015. The rich North-west, the poor Middle-east – Consumption in EU households. *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe*, 18(1), pp.43–63. <https://doi.org/10.1515/cer-2015-0003>
- Puccio, L., 2013. The EU and the IMF: the financial crisis as a catalyst for a stronger union representation? In: H. de Waele and K. J-J, eds. *The European Union’s emerging international identity*. Leiden, Netherlands: Studies in EU External Relations, Volume 6, Brill | Nijhoff. ISBN: 9789004230989. pp.211–238. https://doi.org/10.1163/9789004230996_010
- Radice, H., 2014. Enforcing austerity in Europe: the structural deficit as a policy target. *Journal of Contemporary European Studies*, 22(3), pp.318–328. <https://doi.org/10.1080/14782804.2014.937409>
- Rapanos, V.T. and Kaplanoglou, G., 2014. Governance, growth and the recent economic crisis: the case of

- Greece and Cyprus. *Cyprus Economic Policy Review*, 8(1), pp.3–34
- Ringlerova, Z., 2020. Public opinion in Europe toward the European Union. In: *Political science*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/obo/9780199756223-0319>
- Rontos, K., Syrmali, M.-E. and Salvati, L., 2021. Unraveling the (intrinsic) linkage between social spending and regional development: an empirical analysis for European Union countries. *Journal of Urban and Regional Analysis*, 13(1), pp.5–18. <https://doi.org/10.37043/JURA.2021.13.1.1>
- De Rosa, S. and Salvati, L., 2016. Beyond a ‘side street story’? Naples from spontaneous centrality to entropic polycentricism, towards a ‘crisis city’. *Cities*, 51, pp.74–83. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2015.11.025>
- Sakellariopoulos, T. and Maravegias, N. eds., 2018. *Ελλάδα και ευρωπαϊκή ενοποίηση. Η ιστορία μιας πολυκύμαντης σχέσης 1962-2018*. Athens, Greece: Dionicos. ISBN: 9789606619823
- Salvati, L., 2016. The dark side of the crisis: disparities in per capita income (2000-12) and the urban-rural gradient in Greece. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 107(5), pp.628–641. <https://doi.org/10.1111/tesg.12203>
- Salvati, L., 2019. Urban dispersion and economic crisis: empirical evidence from a Mediterranean region. *Journal of Environmental Planning and Management*, 62(7), pp.1205–1226. <https://doi.org/10.1080/09640568.2018.1489787>
- Salvati, L., 2020. Demographic dynamics, urban cycles and economic downturns: a long-term investigation of a metropolitan region in Europe, 1956–2016. *Population Research and Policy Review*, 39(3), pp.549–575. <https://doi.org/10.1007/s11113-019-09550-1>
- Salvati, L., Carlucci, M. and Venanzoni, G., 2017. Recession, resilience, local labour markets: wealthier is better? *Letters in Spatial and Resource Sciences*, 10(2), pp.177–204. <https://doi.org/10.1007/s12076-016-0180-8>
- Sateriano, A., D’Agata, A. and Vardopoulos, I. eds., 2024. *Socio-environmental change: the path toward sustainability*. Hauppauge, NY, USA: Nova Science Publishers. ISBN: 9798895301241. <https://doi.org/10.52305/NZKT5653>
- Schimmelfennig, F., 2014. European integration in the euro crisis: the limits of postfunctionalism. *Journal of European Integration*, 36(3), pp.321–337. <https://doi.org/10.1080/07036337.2014.886399>
- Shambaugh, J.C., 2012. The euro’s three crises. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2012(1), pp.157–231. <https://doi.org/10.1353/eca.2012.0006>
- Simonazzi, A., Ginzburg, A. and Nocella, G., 2013. Economic relations between Germany and southern Europe. *Cambridge Journal of Economics*, 37(3), pp.653–675. <https://doi.org/10.1093/cje/bet010>
- Sinica, V., 2022. Origins of modern idea of an United Europe. *Lituanistica*, 68(4). <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v68i4.4802>
- Sinn, H., 2014. Austerity, growth and inflation: remarks on the eurozone’s unresolved competitiveness problem. *The World Economy*, 37(1), pp.1–13. <https://doi.org/10.1111/twec.12130>
- Soyres, F. de, Santacreu, A.M. and Young, H., 2022. Demand-supply imbalance during the Covid-19 pandemic: the role of fiscal policy. *International Finance Discussion Paper*, (1353), pp.1–36. <https://doi.org/10.17016/IFDP.2022.1353>
- de Soyres, F., Santacreu, A.M. and Young, H., 2022. Fiscal policy and excess inflation during Covid-19: a cross-country view. *FEDS Notes*. <https://doi.org/10.17016/2380-7172.3083>
- Spolander, G., Engelbrecht, L., Martin, L., Strydom, M., Pervova, I., Marjanen, P., Tani, P., Sicora, A. and Adaikalam, F., 2014. The implications of neoliberalism for social work: reflections from a six-country international research collaboration. *International Social Work*, 57(4), pp.301–312. <https://doi.org/10.1177/0020872814524964>
- Stockhammer, E., 2016. Neoliberal growth models, monetary union and the Euro crisis. A post-Keynesian perspective. *New Political Economy*, 21(4), pp.365–379. <https://doi.org/10.1080/13563467.2016.1115826>
- Sun, Y., 2023. Impacts of the Ukraine conflict on energy and food shortages and price increase in UK and EU. *BCP Business & Management*, 40, pp.253–259. <https://doi.org/10.54691/bcpbm.v40i.4389>

- Tassinari, M., 2019. The great recession and recovery under the Obama administration. In: *Capitalising economic power in the US. Industrial strategy in the neoliberal era*. Cham, Switzerland: United Nations University Series on Regionalism, Vol. 27, Springer Nature. ISBN: 9783319766478. pp.149–177. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76648-5_7
- Tavlas, G., 2004. Benefits and costs of entering the eurozone. *Cato Journal*, 14, pp.89–106
- Valinakis, Y.G., Kazakos, P. and Maravegias, N. eds., 2014. *Η έξοδος από την κρίση. Εφαρμόσιμες εναλλακτικές προτάσεις*. Athens, Greece: Papazisis. ISBN: 9789600229752
- Vardopoulos, I., Escrivà Saneugenio, F., Sateriano, A. and Salvati, L., 2024a. *Homage (and criticism) to the Mediterranean city. Regional sustainability and economic resilience*. New York, NY, USA: River Publishers. ISBN: 9788770041775. <https://doi.org/10.1201/9781003517306>
- Vardopoulos, I., Ioannides, S., Georgiou, M., Voukkali, I., Salvati, L. and Doukas, Y.E., 2023. Shaping sustainable cities: a long-term GIS-emanated spatial analysis of settlement growth and planning in a coastal Mediterranean European city. *Sustainability*, 15(14), p.11202. <https://doi.org/10.3390/su151411202>
- Vardopoulos, I., Maialetti, M., Scarpitta, D. and Salvati, L., 2024b. Spatially explicit analysis of landscape structures, urban growth, and economic dynamics in Metropolitan regions. *Urban Science*, 8(4), p.150. <https://doi.org/10.3390/urbansci8040150>
- Vergioglou, I. and Hegewald, S., 2023. From causes to consequences: Investigating the effects of differentiated integration on citizens' EU support. *European Union Politics*, 24(1), pp.206–224. <https://doi.org/10.1177/14651165221135742>
- Wade, R., 2010. After the crisis: industrial policy and the developmental state in low-income countries. *Global Policy*, 1(2), pp.150–161. <https://doi.org/10.1111/j.1758-5899.2010.00036.x>
- Wandel, J., 2016. The role of government and markets in the strategy “Europe 2020” of the European Union: a robust political economy analysis. *International Journal of Management and Economics*, 49(1), pp.7–33. <https://doi.org/10.1515/ijme-2016-0002>
- Yellen, J.L., 1989. Symposium on the budget deficit. *Journal of Economic Perspectives*, 3(2), pp.17–21. <https://doi.org/10.1257/jep.3.2.17>
- Zemanek, H., Belke, A.H. and Schnabl, G., 2010. Current account balances and structural adjustment in the euro area. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1593469>
- Zoumpoulidis, V., Simitsis, G. and Bilmpili, V., 2018. Effectiveness of economic adjustment programmes for debt crises implemented in the southern European Union countries. *KnE Social Sciences*. <https://doi.org/10.18502/kss.v3i10.3529>

Maravegias Napoleon
Professeur Emérite d'Analyse Macroéconomique et d'Intégration Economique Européenne
Département de Science Politique et d'Administration Publique
Université Nationale et Capodistrienne d'Athènes
email: nmarav@pspa.uoa.gr

Gourgiotis Anestis
Professeur Associé en Aménagement de l'Espace
Département d'Ingénierie de l'Aménagement, de l'Urbanisme et du Développement Régional
Université de Thessalie
email: gourgiotis@uth.gr

Doukas Yannis E.
Professeur associé d'Économie et de Politique Agricole
Département de Développement Rural, Agroalimentaire et Gestion des Ressources
Université Nationale et Capodistrienne d'Athènes
email: jodoukas@agro.uoa.gr

Vardopoulos Ioannis
Chercheur Postdoctoral en Dynamiques Socio-Spatiales et Durabilité
Département de Développement Rural, Agroalimentaire et Gestion des Ressources Naturelles
Université Nationale et Capodistrienne d'Athènes
email: ivardopoulos@post.com

Πρότυπο εργαλείο αποτίμησης της πολιτισμικής ανθεκτικότητας στους οικισμούς της Ελλάδας

Λινάκη Ελένη

Πολεοδόμος, Μεταδιδάκτωρ Αρχιτεκτονικής Σχολής ΕΜΠ

Περίληψη

Η παρούσα εργασία διερευνά τη συσχέτιση της ανθεκτικότητας με τον πολιτισμό, προτείνοντας μια καινοτόμο μεθοδολογία αποτίμησης της πολιτισμικής ανθεκτικότητας του οικιστικού περιβάλλοντος στην Ελλάδα, μέσω ενός πολυκριτηριακού μοντέλου. Αναγνωρίζοντας ότι κάθε οικιστικό σύνολο υφίσταται διαχρονικά ποικίλες πιέσεις ή/και κρίσεις, το προτεινόμενο μοντέλο επιδιώκει να διασφαλίσει τη διατήρηση της πολιτισμικής ταυτότητας και τη μεταβίβασή της στις επόμενες γενιές. Το μοντέλο θεμελιώνεται στις δύο βασικές συνιστώσες της ανθεκτικότητας και του πολιτισμού και δύναται να εφαρμοστεί σε κάθε γεωγραφικό και κοινωνικό πλαίσιο. Μέσω της σύνδεσης ποσοτικών και ποιοτικών κριτηρίων, διαμορφώνεται ένα επιστημονικό εργαλείο αξιολόγησης του υλικού και άυλου πολιτιστικού αποθέματος των οικιστικών συνόλων. Η μεθοδολογική προσέγγιση περιλαμβάνει την αρχική κατηγοριοποίηση των πολιτισμικών αγαθών, επί των οποίων εφαρμόζονται κατάλληλοι δείκτες σχετικοί με διαφορετικά είδη πιέσεων ή κρίσεων. Η αξιολόγηση της υφιστάμενης κατάστασης επιτρέπει την πρόληψη και αποτελεσματική διαχείριση μελλοντικών διαταραχών. Η επιλογή πολυκριτηριακού μοντέλου προκύπτει από την ανάγκη αντιμετώπισης της ετερογένειας των δεικτών (λεκτικών, αριθμητικών, χρονικών κ.ά.), η οποία μέχρι σήμερα δεν επέτρεπε την εξαγωγή αξιόπιστων και συγκρίσιμων συμπερασμάτων. Ως εκ τούτου, η μεθοδολογία αναπτύσσει έναν ενιαίο μηχανισμό με κριτήρια κοινής λογικής και διαδικασία βαθμονόμησης, συνοδευόμενο από οδηγό χρήσης (toolkit) για την καθολική και ομοιογενή εφαρμογή του. Η εν λόγω προσέγγιση δύναται να συμβάλει ουσιαστικά στη βιώσιμη ανάπτυξη των πόλεων, εισάγοντας την πολιτισμική ανθεκτικότητα ως θεμελιώδη παράμετρο στον σύγχρονο χωρικό σχεδιασμό.

Λέξεις κλειδιά

Ανθεκτικότητα, Πολιτισμός, Πολιτισμική ανθεκτικότητα, Άυλος πολιτισμός, Υλικός πολιτισμός.

Standard tool for assessing cultural resilience in Greek settlements

Abstract

This paper explores the correlation between resilience and culture, proposing an innovative methodology for assessing the cultural resilience of the residential environment in Greece through a multi-criteria model. Recognizing that every settlement complex is subject to various pressures and/or crises over time, the proposed model seeks to ensure the preservation of cultural identity and its transmission to future generations. The model is based on the two basic components of resilience and culture and can be applied in any geographical and social context. Through the synthesis of quantitative and qualitative criteria, a scientific tool is developed for evaluating the tangible and intangible cultural heritage of residential complexes. The methodological approach includes the initial categorization of cultural assets, to which appropriate indicators related to different types of pressures or crises are applied. The assessment of the current situation allows for the prevention and effective management of future disturbances. The choice of a multi-criteria model stems from the need to address the heterogeneity of indicators (verbal, numerical, temporal, etc.), which until now has prevented the extraction of reliable and comparable conclusions. Therefore, the methodology develops a unified mechanism with common logic criteria and a calibration process, accompanied by a user guide (toolkit) for its universal and uniform application. This approach can contribute significantly to the sustainable development of cities by introducing cultural resilience as a fundamental parameter in contemporary spatial planning.

Keywords

Resilience, Culture, Cultural resilience, Intangible culture, Tangible culture.

1. Η έννοια της ανθεκτικότητας στον χωρικό σχεδιασμό

Η έννοια της ανθεκτικότητας (resilience) ξεκινά από πολλαπλές επιστήμες (Κοινωνιολογία, Οικονομία, Οικολογία κλπ.), όπου στη μελέτη της πόλης συναντάται με τον όρο «ανθεκτική πόλη». Στις διάφορες επιστήμες, ο βασικός ορισμό της είναι η ... «επιστροφή του συστήματος στην ισορροπία, μετά την έκθεση του σε μια πίεση ή σοκ» (Holling J., 1973). Η ανθεκτικότητα έχει οριστεί ως μια «διαδικασία, ικανότητα ή αποτέλεσμα μιας επιτυχούς προσαρμογής πέρα από τις προκλήσεις ή τις απειλητικές περιστάσεις ή την κατάσταση υψηλού κινδύνου» και έχει ταυτιστεί με «τη διαρκή ικανότητα προσαρμογής υπό απειλή και την ανάκαμψη από κάποιο τραύμα» (Masten A. S., Best K. M., Garmezy N., 1990). Οι έννοιες της απειλής, της προσαρμογής και του τραύματος, διαμορφώνουν ένα εκτενές πεδίο έρευνας που σχετίζεται άμεσα με την ασφάλεια, την ψυχολογία και την κοινωνική δομή ή με τον χώρο όπου γίνεται η καταστροφή και στο πλαίσιο αυτό οι πόλεις καλούνται να επανακάμψουν σε όλα τα επίπεδα (κοινωνικό, θεσμικό, χωρικό κλπ).

Οι πρόσφατες αντιλήψεις για την ανθεκτικότητα αποδυναμώνουν τις έννοιες της «επιστροφής» σε μια προηγούμενη κατάσταση και δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στις διαδικασίες «προς τα εμπρός» που περιλαμβάνουν την απορρόφηση, τη μάθηση, την προσαρμογή και τον μετασχηματισμό. Αδιαμφισβήτητα, όλα τα συστήματα ή οι διαδικασίες χαρακτηρίζονται από την ικανότητά τους να απορροφούν τις αντιξοότητες και να συνεχίζουν να αναπτύσσονται. Ένας ευκολότερος, εναλλακτικός ορισμός της ανθεκτικότητας θα μπορούσε να αποτελεί και «η ικανότητα αντιμετώπισης της αλλαγής και η συνέχιση της ανάπτυξης» (SRC, n.d.).

Η έννοια της ανθεκτικότητας, μέσα στα χρόνια διευρύνθηκε με την εισαγωγή πολλαπλών παραμέτρων ερμηνείας και μελέτης της, στο πλαίσιο της ανθεκτικής πόλης, καθώς αποτελεί αντικείμενο των στρατηγικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Building Resilience - European Commission - Europa EU, Resilience \EU HUB) αλλά και άλλων Διεθνών Φορέων και Δικτύων (100 Resilient Cities, Resilient Cities Network). Όλες αυτές οι διεθνείς προσπάθειες στοχεύουν σε πολιτικές διαχείρισης μέσα από πλάνα δράσεων, οργάνωσης ποσοτικών και ποιοτικών δεικτών, μετρήσεων, σχεδίων διαχείρισης κρίσεων κλπ (Δήμος Αθηναίων, 2015).

Η έρευνα της ανθεκτικότητας ξεκινώντας από το άτομο και προχωρώντας προς το κοινωνικό σύνολο, μελετά την ικανότητα των ατόμων ή της κοινωνίας να «τροποποιούν, βελτιώνουν ή μεταβάλλουν την ανταπόκριση τους σε κάποιο περιβαλλοντικό κίνδυνο που προδιαθέτει ένα δυσπροσάρμοστο αποτέλεσμα» (Rutter M., 1985). Η περιβαλλοντική πολιτική αναδύεται παγκοσμίως, τα τελευταία 60 χρόνια στο πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής. Η προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή των αστικών συνόλων με τις διαρκώς αυξανόμενες προκλήσεις -στο πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής θέτει νέους άξονες, όπως η βιώσιμη ανάπτυξη, η αστική/εδαφική ανθεκτικότητα και η κατανομή/εξασφάλιση/προστασία των πόρων, με στόχο να δοθούν και στις μελλοντικές γενιές και κοινωνίες, χωρίς ευπάθειες, κρίσεις και ελλείψεις. Σύμφωνα με τους (Folke, C., Carpenter, S.R., Walker, B., Scheffer, 2010), η προσαρμοστικότητα είναι μέρος της ανθεκτικότητας που επεκτεινόμενη στη χωρική δικαιοσύνη, ερμηνεύεται ως η «δίκαιη κατανομή στο χώρο των δοθέντων από τη κοινωνία πόρων». Αυτή η διακυβέρνηση συνεπάγεται την «εναρμόνιση των συχνά αντικρουόμενων στόχων και προσδοκιών των διαφόρων ενδιαφερομένων» (Labadi S. and Logan W., 2016) και σε μια ολιστική προσέγγιση που οδηγεί στον βιώσιμο και ανθεκτικό αστικό σχεδιασμό.

Η έννοια της ανθεκτικότητας απέκτησε ιδιαίτερη σημασία μετά το 2020, εξαιτίας των πολλαπλών κρίσεων όπως η πανδημία COVID-19, η κλιματικής αλλαγής, οι πολιτικές και γεωπολιτικές αναταραχές, αλλά και η συνεχώς αυξανόμενη επισφάλεια σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανθεκτικότητα επαναπροσδιορίστηκε ως « η ικανότητα προσαρμογής, ανάκαμψης και μετασχηματισμού ατόμων, συστημάτων και θεσμών σε καταστάσεις αβεβαιότητας» (Folke et al., 2021). Αυτή η νέα προσέγγιση αφορά πολλαπλά επίπεδα: από την ατομική και ψυχολογική ανθεκτικότητα (Bonanno et al., 2021), μέχρι τη συλλογική (κοινωνική), θεσμική και περιβαλλοντική ανθεκτικότητα. Παράλληλα, η Ευρωπαϊκή Ένωση ενσωμάτωσε την ανθεκτικότητα στο θεσμικό με τη στρατηγική για τη "Γεωπολιτική Ανθεκτικότητα της ΕΕ", που

τονίζει την ανάγκη για στρατηγική αυτονομία, ενεργειακή ασφάλεια, ψηφιακή ανεξαρτησία και κοινωνική συνοχή (European Commission, 2021).

Η ανθεκτικότητα προσεγγίζεται σε τέσσερις βασικούς άξονες:

- Οικονομική ανθεκτικότητα,
- Κοινωνική ανθεκτικότητα,
- Περιβαλλοντική ανθεκτικότητα,
- Θεσμική/πολιτική ανθεκτικότητα.

Με την επισκόπηση των παραπάνω, εντοπίζονται οι θεματικές της ανθεκτικότητας, που αφορούν την αστική οργάνωση και το περιβάλλον, την κοινωνική δυναμική, τις πολιτικές μεταβολές καθώς και τις τεχνολογικές επιρροές στο υπό εξέταση πεδίο. Οι θεματικές αυτές αναδεικνύουν κρίσιμα ζητήματα που συνδέονται με τη σύγχρονη πραγματικότητα και προσφέρουν ένα πλαίσιο για περαιτέρω ανάλυση και προβληματισμό και είναι:

1. Αστική ανθεκτικότητα και ανθεκτικότητα των υποδομών
2. Ανθεκτικότητα έναντι περιβαλλοντικών κρίσεων
3. Πολιτική/ Αυτοδιοικητική ανθεκτικότητα
4. Θεσμική ανθεκτικότητα
5. Δημογραφική ανθεκτικότητα
6. Ανθεκτικότητα έναντι πολέμων/συρράξεων και τρομοκρατικών ενεργειών
7. Κοινωνική/ψυχολογική ανθεκτικότητα

Αυτές αποτελούν τις ευρύτερες κατηγορίες ανάλυσης διαφορετικών θεματικών της ανθεκτικότητας και στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, θα αποτελέσουν τις θεματικές εξέτασης της ανθεκτικότητας των άυλων και υλικών πολιτιστικών πόρων των οικιστικών συνόλων. Δηλαδή, θα αποτελέσουν τις διαφορετικές θεματικές, στις οποίες θα δημιουργηθούν οι ποσοτικοί και ποιοτικοί δείκτες αξιολόγησης ανά θεματική.

2. Η πολιτιστική κληρονομιά των οικισμών της Ελλάδας

2.1 Ο άυλος και υλικός πολιτισμός

Ο υλικός πολιτισμός αφορά μνημεία, φυσικά στοιχεία, υποδομές κλπ., ενώ ο άυλος προφορικές μαρτυρίες, παραδόσεις κλπ. Ο υλικός πολιτισμός αρχίζει να προστατεύεται από το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και έπειτα, λόγω του κινδύνου απώλειας του, με πλήθος διεθνών και εθνικών κηρύξεων και διαταγμάτων προστασίας, καθώς και νομοθετικών κειμένων που συνεχώς είτε αναθεωρούνται, είτε προστίθενται νέα στα υπάρχοντα. Αρχικά, η προστασία του πολιτισμικού αποθέματος κάθε τόπου περιλάμβανε μεμονωμένα μνημεία και κελύφη. Στη διάρκεια των ετών περιλήφθηκαν σε αυτή και ο περιβάλλοντας χώρος του μνημείου, άλλου τύπου κτήρια (πχ. βιομηχανική κληρονομιά), καθώς και μεμονωμένα αντικείμενα.

Στους τόπους μελετώνται τοπία, στοιχεία πολιτισμού (μνημεία, εκκλησίες κλπ.) αλλά και τρόποι ζωής. Στον Χάρτη της Κρακοβίας, ένα μνημείο, ορίζεται ως «μια σαφώς καθορισμένη οντότητα, κομιστής των αξιών, που αντιπροσωπεύουν μια υποστήριξη στη μνήμη. Σε αυτό, η μνήμη αναγνωρίζει τις πτυχές που συναφείς με ανθρώπινες πράξεις και σκέψεις που σχετίζονται με την ιστορική χρονολογική γραμμή».

Πέραν των συμβάσεων προστασίας που αποδίδουν ένα ορισμένο πλαίσιο, ο διαχωρισμός του άυλου και υλικού πολιτισμού είναι συμβολικός, καθώς στο υλικό αγαθό αποδίδεται μια άυλη συμβολική αξία και αντίστοιχα το άυλο στοιχείο εκφράζεται στον τόπο με διάσταση υλική. Η διάκριση μεταξύ υλικής και άυλης κληρονομιάς είναι τεχνητή, καθώς η υλική κληρονομιά, επιτυγχάνεται μόνο στην πραγματική της διάσταση, ενώ η άυλη για να γίνει ορατή, πρέπει να ενσαρκωθεί σε υλική κατάσταση. Αφού λοιπόν, δεν υπάρχει ήχος χωρίς σιωπή τότε χωρίς το άυλο, δεν μπορεί να υπάρξει το υλικό. Ο Logan (Logan W. , 2012) ορίζει την κληρονομιά ως αυτή «που ενσωματώνεται στους ανθρώπους και όχι σε άψυχα αντικείμενα». Η μετάβαση από το άυλο στο υλικό, φανερώνει ότι σε κάθε πολιτισμικό πόρο του τόπου οι ίδιες αυτές φύσεις –άυλη και υλική- εκφράζονται

αμοιβαία και ταυτόχρονα. Ο βαθμός έκφρασης τους σε κάθε αντικείμενο, διαφέρει από τόπο σε τόπο και από πόρο σε πόρο.

Συμπληρωματικά των παραπάνω το η έννοια του τοπίου συμπληρώνει την μελέτη του πολιτισμού. Τα πολιτισμικά τοπία αφορούν επίσης την αλληλεξάρτηση των κοινοτήτων και του φυσικού τους περιβάλλοντος, καθώς και τη διαχείριση των οικολογικών πόρων. Το πολιτιστικό τοπίο διαμορφώνεται όταν οι ενδιαμέσοι χώροι μεταξύ των πολιτισμικών αξιών μειώνονται είτε με την αναγνώριση άλλων αξιών. είτε από άλλες αστικές ή αγροτικές μορφές που επιτελούν μια συνδεδεμένη λειτουργία. Συνολικά, στην κοινωνία διαμορφώνει τις συλλογικές νοοτροπίες και στηρίζεται από ένα σύστημα αξιών που καθορίζει συλλογικές συμπεριφορές. Με τον τρόπο αυτό συνιστά το μηχανισμό διαμεσολάβησης ανάμεσα στην ανθρώπινη κοινωνία και τη φύση, δηλαδή υπαγορεύει τους όρους οικειοποίησής της (Νιτσιάκος Β., 1997).

2.2 Κατηγορίες πολιτισμικών αγαθών

Με άξονα τα παραπάνω, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας οι άυλοι και υλικοί πολιτιστικοί πόροι, καθώς και το τοπίο θα αποτελέσουν τις κατηγορίες και υποκατηγορίες, οι οποίες θα αξιολογηθούν ανά θεματική ανθεκτικότητας, όπως αυτές αναλύθηκαν στο 1^ο Κεφάλαιο. Για τη δημιουργία του μοντέλου αξιολόγησης σε επόμενα κεφάλαια, η μεθοδολογία αφορά ένα δενδροειδές σχήμα από το γενικό στο ειδικό, από τους γενικότερους πολιτισμικούς πόρους ως τις λεπτομερέστερες καταγραφές τους και ακολουθεί το τρίπτυχο «Αρχικοί Πόροι» - «Κατηγορίες» - «Εγγραφές».

Με άξονα τα παραπάνω οι «Αρχικοί Πόροι» είναι οι φυσικοί, ανθρωπογενείς και άυλοι πόροι.

Σχήμα 1. Οι κατηγορίες των πολιτισμικών πόρων του συστήματος. Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

Στα ακόλουθα σχήματα αναλύεται η κάθε «Κατηγορία» και οι «Εγγραφές» αυτής.

Οι αναλυτικές «Κατηγορίες» και «Εγγραφές», παρουσιάζονται αναλυτικά στη διδακτορική διατριβή της συγγραφέως του άρθρου¹, όπου τεκμηριώνεται και βιβλιογραφικά ο τρόπος επιλογής του, μέσα από ένα θεωρητικό πλαίσιο. Για λόγους πληρότητας και κατανόησης του συστήματος, δίνεται ενδεικτικά για κάθε κατηγορία πολιτισμικών πόρων, ένα παράδειγμα.

Οι κατηγορίες που συναντώνται στους Φυσικούς πόρους είναι :

¹ «Πολυκριτηριακό σύστημα καταγραφής, αξιολόγησης των άυλων και υλικών πολιτιστικών πόρων ενός τόπου, για τη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Εφαρμογή στην Άνω Σύρο», Διδακτορική έρευνα, Αρχιτεκτονική Σχολή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τομέας II

1. Μορφολογία εδάφους
2. Γαλάζιες-Κυανές επιφάνειες
3. Βιοποικιλότητα

Για τις Γαλάζιες-Κυανές επιφάνειες:

Σχήμα 2. Γαλάζιες-Κυανές επιφάνειες .Πηγή: Λινάκη (2021).

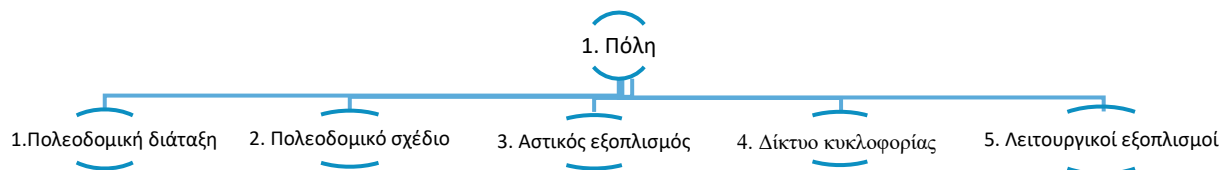
Προχωρώντας στην δεύτερη κατηγορία «Πόρων», αυτή των Ανθρωπογενών πόρων, η περιγραφή ακολουθεί τη λογική των Φυσικών πόρων. Το ίδιο και για την κατηγορία των Άυλων πόρων. Οι κατηγορίες που συναντώνται στους ανθρωπογενείς πόρους είναι :

1. Πόλη
2. Ύπαιθρος
3. Δομημένο κέλυφος
4. Λοιπή κληρονομιά
5. Τέχνες
6. Αντικείμενα κληρονομιάς

Για κάθε «Κατηγορία» οι «Εγγραφές» είναι:

Για την πόλη:

Σχήμα 3. Πόλη. Πηγή: Ιδία επεξεργασία, Λινάκη (2021).

Για την άυλη πολιτιστική κληρονομιά, στο πλαίσιο της παρούσας μεταδιδακτορικής έρευνας χρησιμοποιώντας ως καμβά τη Σύμβαση της Unesco του 2003 και τις κατηγορίες πόρων γίνεται μια εκτενέστερη καταγραφή τους, από αυτήν που παρουσιάζεται στο διδακτορικό της συγγραφέως. Η επιλογή των συγκεκριμένων «Εγγραφών» προέκυψε μετά από επιτόπια έρευνα και παρατήρηση, καθώς και ακαδημαϊκές και ερευνητικές εργασίες της συγγραφέως. Οι εγγραφές που προτείνονται στην άυλη πολιτιστική κληρονομιά είναι:

Σχήμα 3. Άυλη πολιτιστική κληρονομιά. Πηγή: Ιδία επεξεργασία, Λινάκη (2021).

Τα παραπάνω σχήματα αποτελούν μια συνολική κατηγοριοποίηση και υποκατηγοριοποίηση των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων που εντοπίζονται είτε βιβλιογραφικά, είτε μέσα από επιτόπιες έρευνες και μελέτες, σε κάθε τόπο.

3. Η πολιτισμική ανθεκτικότητα

Σύμφωνα με την Αμερικανική και Γερμανική βιβλιογραφία, οι καταστροφές μπορούν να οριστούν ως «κοινωνικές και κοινοτικές διαδικασίες, λαμβάνοντας υπόψη τις επιπτώσεις τους όσον αφορά την οργανωτική δομή και τις αρνητικές συνέπειες, όταν συμβαίνουν κρίσεις σε κοινωνίες που είναι σε ένα βαθμό έτοιμες να αντιμετωπίσουν μια έκτακτη *ανάγκη*» (Quarantelli E. L., 1990). Ο αντίκτυπος των καταστροφών και των κινδύνων στην αστική κληρονομιά υπερβαίνει κατά πολύ το δομημένο περιβάλλον, επηρεάζοντας τα μέσα διαβίωσης, τις ταυτότητες και τις κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνουν τον πολιτισμό (Παγκόσμια Τράπεζα, 2017a).

Η αξία του πολιτισμού και της πολιτιστικής κληρονομιάς για την οικοδόμηση της ανθεκτικότητας των κοινοτήτων έγκειται επίσης στην ενίσχυση της ταυτότητάς τους και στην προώθηση της ειρήνης και της κοινωνικής συνοχής μέσω του διαπολιτισμικού διαλόγου ενδυνάμωσης των κοινοτήτων στο να αναζητούν τοπικές λύσεις. Η προσβασιμότητα στην κληρονομιά είναι επομένως απαραίτητη για τη συμμετοχή και τη σύμπραξη στις πόλεις. Την προοπτική ενστερνίζεται και το Ευρωπαϊκό Πλαίσιο για την Αξία της Πολιτιστικής και της Κληρονομιάς για την Κοινωνία (Council of Europe, 2005). Η Σύσταση της UNESCO για το ιστορικό αστικό τοπίο (HUL) του 2011 υποστηρίζει μια ολοκληρωμένη δυναμική αστικής διακυβέρνησης που διευκολύνει τον

διαπολιτισμικό διάλογο. Η διατήρηση της κοινωνικής και οικολογικής ποικιλομορφίας είναι ένας σημαντικός στόχος του HUL, ο οποίος στοχεύει στην προώθηση της «άυλης κληρονομιάς, της πολιτιστικής ποικιλομορφίας, των κοινωνικοοικονομικών και περιβαλλοντικών παραγόντων μαζί με τις αξίες της τοπικής κοινότητας» (UNESCO, 2011).

Η έννοια της πολιτιστικής βιωσιμότητας αντιμετωπίστηκε αρχικά ως ουτοπική με την εξήγηση ότι ο πολιτισμός είναι δυναμικός και υπόκειται σε διαρκείς αλλαγές. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η ανθεκτικότητα δεν είναι μια καθολική έννοια αλλά επηρεάζεται έντονα από τον πολιτισμό και το πλαίσιο στο οποίο δημιουργείται. Οι εκάστοτε πολιτισμοί μπορεί να έχουν διαφορετικές μεθόδους και μηχανισμούς προώθησης της ανθεκτικότητας (Nolttemeyer & Bush, 2013). Για την προώθηση της ανθεκτικότητας, είναι σημαντική η κατανόηση των διαφορετικών πολιτισμών, καθώς η πολιτισμική ανθεκτικότητα είναι μια πολυδιάστατη έννοια που απαιτεί μια ολιστική κατανόηση διαφόρων παραγόντων, συμπεριλαμβανομένων και των πολιτισμικών επιρροών (Fletcher & Sarkar, 2013).

Ο Clauss-Ehlers (Clauss-Ehlers C. S., 2004) παρουσιάζει τον όρο πολιτισμική ανθεκτικότητα ως την «περιγραφή του βαθμού στον οποίο τα δυνατά σημεία της κουλτούρας κάποιου, προωθούν την ανάπτυξη της αντιμετώπισης». Μέχρι σήμερα, στη πολιτιστική δραστηριότητα σε σχέση με τις ανθεκτικές κοινότητες έχει δοθεί ελάχιστη προσοχή. Μιλώντας για ανθεκτικές κοινότητες, νοούνται αυτές που έχουν ισχυρές ταυτότητες τύπου, που διαμορφώνονται μέσω της αναπαραγωγής παραδοσιακών πολιτισμικών πρακτικών και δρουν παράλληλα με τις σύγχρονες επιρροές (πχ. αγροτικές κοινότητες). Αυτές οι ταυτότητες κατασκευάζονται μέσα από ένα ποικίλο πλέγμα γνώσεων, ιστοριών και εθίμων. Η συνέχιση τους μπορεί να είναι κεντρικής σημασίας για την ταυτότητα της κοινότητας καθώς προσπαθούν να κάνουν ορατές τις δικές τους αφηγήσεις για την ιστορία και τον τόπο. (Beel D., Wallace C., Webster G., Nguyen H., Tait E, 2017).

Η πολιτισμική ανθεκτικότητα περιλαμβάνει διαφορετικούς περιβαλλοντικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς τομείς ανάλογα με τον κύριο χαρακτήρα του «ανθεκτικού συστήματος» και προσφέρει ενδιαφέρουσες ερευνητικές προοπτικές για την ανάπτυξη καινοτόμων μοντέλων σχεδιασμού και διαχείρισης των πόλεων. Ειδικότερα, υπάρχουν πολυάριθμες δραστηριότητες για την ευαισθητοποίηση και τη διάδοση της από διεθνείς οργανισμούς όπως το GFDRR (Global Facility for Disaster Reduction and Recovery), το UNISDR (United Nations Office for Disaster Risk Reduction) και το UN-HABITAT (United Nations Human Settlements Programme) (UNISDR, 2012), καθώς και μελέτες πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων, με στόχο τον καθορισμό αρχών, κριτηρίων και στρατηγικών αστικής ανθεκτικότητας.

Επομένως, η ανάπτυξη μεθόδων και εργαλείων είναι ιδιαίτερα επιθυμητή για την αναγνώριση και την ενίσχυση των πραγματικών ιδιοτήτων, καθώς και τον εντοπισμό και την υπέρβαση των τρωτών σημείων των ιστορικών αστικών οικισμών, μέσω ενός συνόλου ολοκληρωμένων στρατηγικών για τη διασφάλιση της επιθυμητής ισορροπίας μεταξύ της διατήρησης της αρχικής ταυτότητας και της προσαρμογής στις νέες απαιτήσεις (Quays S., 2014). Μια πρόσφατη εργασία του Holtorf (2018) για το μέλλον της πολιτιστικής κληρονομιάς στη Σουηδία, προτείνει μια προσέγγιση για την πολιτισμική ανθεκτικότητα που θα προωθεί την ανθεκτικότητα «ακριβώς μέσω ενός τρόπου, συχνά πολύ εμφανούς, στον οποίο μπορεί να προσαρμοστεί και να αναπτυχθεί το παρελθόν» (Holtorf H. , 2018). Σε αυτό το άρθρο, η ερευνήτρια προτείνει ότι η πολιτισμική ανθεκτικότητα, η ετοιμότητα κινδύνου, η ανάκαμψη μετά την καταστροφή και η αμοιβαία κατανόηση μεταξύ των ανθρώπων θα ενισχυθούν καλύτερα από μια μεγαλύτερη ικανότητα αποδοχής, απώλειας και μεταμόρφωσης. Κατά την άποψη του συγγραφέα, οι ορατές αλλαγές στην πολιτιστική κληρονομιά με την πάροδο του χρόνου μπορούν να εμπνεύσουν τους ανθρώπους να αγκαλιάσουν την αβεβαιότητα και να απορροφήσουν τις αντιξοότητες σε περιόδους αλλαγής, αυξάνοντας έτσι την πολιτιστική τους ανθεκτικότητα (Holtorf, 2018).

Η έννοια της πολιτιστικής ανθεκτικότητας μετά το 2020, έγινε ιδιαίτερως πιο έντονη σε παγκόσμιο επίπεδο, καθώς η πανδημία COVID-19 και οι συνακόλουθες κοινωνικές και οικονομικές κρίσεις έθεσαν σε

κίνδυνο όχι μόνο την επιβίωση των πολιτιστικών πόρων, αλλά και τη διατήρηση της άυλης και υλικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανθεκτικότητα στον πολιτιστικό τομέα απέκτησε νέες διαστάσεις, που περιλαμβάνουν την είσοδο των ψηφιακών μέσων, την ενίσχυση και ενδυνάμωση της έννοιας της κοινότητας, την προσαρμογή πολιτικών, νέων φορέων και -τέλος- τη μετασχηματιστική καινοτομία.

Η πανδημία ανέδειξε την ευθραυστότητα του πολιτισμού συνολικά, ιδιαίτερα σε δραστηριότητες που βασίζονται στη σωματική παρουσία και στην έννοια της συλλογικότητας. Όπως υποστηρίζουν οι Báez-Hernández κ.α (2021), η κρίση αποτέλεσε «πολιτιστικό σοκ» για τις δημιουργικές βιομηχανίες, αποκαλύπτοντας τις θεσμικές και οικονομικές τους αδυναμίες. Ωστόσο, η αντίδραση πολλών κοινοτήτων και φορέων υπήρξε ταχύτατη και ευρηματική, σηματοδοτώντας μια μορφή μετασχηματιστικής ανθεκτικότητας μέσα από την προσαρμογή και την επανεφεύρεση πρακτικών (Báez-Hernández et al., 2021, PMC9001058).

Παράδειγμα αυτής της προσαρμογής αποτελεί η περίπτωση της Ισπανίας, όπου κοινότητες που ασχολούνται με τον άυλο πολιτισμό (όπως παραδοσιακά πανηγύρια, τελετουργίες και τοπικά έθιμα) κατάφεραν να μειώσουν την τρωτότητα τους μέσω νέων μορφών έκφρασης, όπως η ψηφιακή παρουσία ή οι μικρής κλίμακας δράσεις με τοπικό χαρακτήρα (Alonso González κ.α, 2021).

Η ψηφιακή τεχνολογία, επέτρεψε την απρόσκοπτη επικοινωνία, την αποθήκευση πολιτιστικών περιεχομένων και τη δημιουργία ψηφιακών κοινοτήτων. Σε πρόσφατο άρθρο, οι Pica et al. (2025) προτείνουν ένα κοινωνικοκεντρικό μοντέλο για την ανθεκτικότητα της πολιτιστικής κληρονομιάς, το οποίο ενσωματώνει εργαλεία όπως τα κοινωνικά μέσα, η αναζήτηση πηγών χρηματοδότησης μέσω συμμετοχικών επενδύσεων και οι ψηφιακές πλατφόρμες. Η χρήση αυτών των εργαλείων ενισχύει τη συμμετοχή των πολιτών και συμβάλλει στη δημοκρατική χρήση του πολιτισμού (Pica et al., 2025).

Σε θεσμικό επίπεδο, η Ευρωπαϊκή Ένωση ενσωμάτωσε τον πολιτισμό σε στρατηγικές ανάκαμψης μετά το 2020 μέσω του Μηχανισμού Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας (RRF). Παρά την αναγνώριση της σημασίας του πολιτισμού, λίγα κράτη-μέλη περιλαμβάνουν σαφή πολιτιστικά έργα στα εθνικά τους σχέδια (European Parliament, 2022).

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει τονίσει ότι απαιτείται:

- Βιώσιμη χρηματοδότηση για πολιτιστικές δομές,
- Ψηφιακή μετάβαση με σεβασμό στην πολιτιστική πολυμορφία,
- Συμπερίληψη ευάλωτων ομάδων,
- Συμμετοχή των τοπικών κοινοτήτων στην πολιτιστική χάραξη πολιτικής.

4. Μεθοδολογία αποτίμησης της πολιτισμικής ανθεκτικότητας

4.1 Γενική μεθοδολογία της έρευνας

Για τη μεθοδολογία ανάπτυξης του συστήματος έγινε χρήση της μεθόδου «Πολυκριτηριακής θεωρία της χρησιμότητας» (Multiple Attribute Utility Theory). Η πολυκριτηριακή θεωρία της χρησιμότητας είναι μια αλγεβρική θεώρηση της προτίμησης που χρησιμοποιεί ισχυρές διμερείς σχέσεις, με στόχο να εισάγει γραμμικά μοντέλα μέτρησης των εναλλακτικών. Σύμφωνα με τον (Wallnau, K., 1998) η MUAT είναι ... *“η μοντελοποίηση και αναπαράσταση των προτιμήσεων του αποφασίζοντα μέσω μιας συνάρτησης χρησιμότητας η οποία συνθέτει όλα τα επιμέρους κριτήρια αξιολόγησης”*. Το σύστημα αξιών που κατασκευάζεται, ενοποιεί την προτίμηση που θέτει ο αποφασίζοντας σε σχέση με όλα τα κριτήρια επιλογής, παρέχοντας ένα ποσοτικό μέτρο. Δημιουργεί δηλαδή ένα μαθηματικό πρόβλημα, από το μηδέν (Σίσκος, 2008).

Τα εισαγωγικά κεφάλαια 1 και 2 συνθέτουν το μεθοδολογικό πλαίσιο για την ανάπτυξη του μοντέλου. Η βασική μεθοδολογία αφορά τη δόμηση του μοντέλου σε δυο διακριτά στάδια την «Καταγραφή» και την «Αξιολόγηση». Η καταγραφή αφορά τις βασικές κατηγορίες πολιτισμικών αγαθών –άυλων και υλικών- που αφορούν και τις βασικές εγγραφές του μοντέλου, ενώ η «Αξιολόγηση» αφορά τις κατηγορίες κινδύνων/πιέσεων

στα οικιστικά περιβάλλοντα της Ελλάδας, οι οποίοι ανά κατηγορία εκφράζονται σε δείκτες αξιολόγησης. Με γνώμονα τα παραπάνω στο κεφάλαιο αυτό, θα αναπτυχθεί η μεθοδολογία του μοντέλου, μέσα από τα τρία υποκεφάλαια: Καταγραφή-Αξιολόγηση-Βαθμονόμηση/Κατάταξη.

Περιγράφονται τα στάδια καταγραφής και αξιολόγησης και η γενική φιλοσοφία όλου του μοντέλου, μέσα από τα αναλυτικά και διαδοχικά του βήματα. Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί ένα εγχειρίδιο, για τον εκάστοτε χειριστή του μοντέλου. Καθ' όλη την διάρκεια του κεφαλαίου, γίνεται η χρήση παραδειγμάτων με πόρους του μοντέλου για την εξασφάλιση της σαφήνειας δημιουργίας και χρήσης του και την εύκολη και όμοια διαχείριση του. Με αυτό τον τρόπο διασφαλίζεται ότι η καταγραφή και η αξιολόγηση θα ακολουθεί την ίδια μεθοδολογία σε κάθε τόπο. Σαφώς δεν μπορεί πλήρως να αποφευχθεί η υποκειμενικότητα, αλλά η εκτενής επεξήγηση του τρόπου ερμηνείας και επεξήγησης του μοντέλου, μειώνει σε μεγάλο βαθμό την πιθανή διαστρέβλωση των δεδομένων του και των αποτελεσμάτων του.

4.2 Μεθοδολογία ανάπτυξης του μοντέλου στο πλαίσιο «Καταγραφής» των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο αφορά την εκτενή ανάλυση του σταδίου «Καταγραφής» του μοντέλου. Το σύστημα καταγραφής αποτελείται τις «Εγγραφές» που ήδη αναφέρθηκαν. Η κατανομή γίνεται σε πίνακα, με την αλληλουχία των κατηγοριών από το Γενικό στο Ειδικό, από την πιο εκτενή ανάλυση προς την πιο λεπτομερή. Η δημιουργία στηλών στον πίνακα αφορά την κατηγοριοποίηση τους. Οι «Αρχικοί πόροι», αφορούν τους άυλους και υλικούς πόρους. Εν συνεχεία χωρίζονται σε «Πόρους», δηλαδή σε τρεις μικρότερες κατηγορίες (Άυλοι, Υλικοί, Ανθρωπογενείς), οι οποίοι εκ νέου διαιρούνται στις «Κατηγορίες». Τέλος, οι «Εγγραφές», αποτελούν τους αναλυτικότερους πόρους του μοντέλου. Το διάγραμμα αυτό, αποτελεί τη γενική δομή συγκρότησης του μοντέλου και αναλύεται μέσω της κατηγοριοποίησης του εκτενέστερα στο ακόλουθο κείμενο.

Σχήμα 4. Τα διαδοχικά βήματα για τη δημιουργία του σταδίου της καταγραφής του πολυκριτηριακού μοντέλου Πηγή: Ιδία επεξεργασία, Λινάκη (2021).

Το πρώτο στάδιο του μοντέλου είναι η καταγραφή των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων ενός τόπου, όπου για την διαμόρφωση του αρχικού πίνακα χρησιμοποιούνται ως δεδομένοι οι «Αρχικοί Πόροι». Ο πίνακας αρχικά διαμορφώνεται με τρεις διακριτές γραμμές και δυο πρώτες στήλες (Κατηγορίες-Εγγραφές). Οι

τρεις γραμμές είναι οι φυσικοί, ανθρωπογενείς και άυλοι πόροι². Οι γραμμές αυτές αφορούν το γενικό οδηγό, για τη δημιουργία των δυο στηλών.

Οι στήλες αυτές «Κατηγορίες» και «Εγγραφές», αναλύονται μέσω των γραμμών του μοντέλου σε αναλυτικές και λεπτομερέστερες υποενότητες του. Αρχικά η στήλη «Κατηγορία», αφορά τις γενικές κατηγορίες του μοντέλου και η στήλη «Πόροι» τις ειδικότερες κατηγορίες. Παραδείγματος χάριν η Κατηγορία «Τοπίο», αφορά τους Πόρους: «οσμητικό τοπίο, απτικό τοπίο, ηχητικό τοπίο, γευστικό τοπίο, οπτικό τοπίο».

Πριν την έναρξη της αναλυτικής περιγραφής του μοντέλου, κρίνεται απαραίτητη η αναφορά στη φιλοσοφία δόμησης και στον τρόπο επιλογής των «Κατηγοριών» και των «Εγγραφών» των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων του μοντέλου. Οι κατηγορίες του μοντέλου και οι πόροι, βασίστηκαν στο Κεφάλαιο 2. Κατηγορίες πολιτισμικών αγαθών, της παρούσας έρευνας, όπου με κοινή φιλοσοφία και με ίδια πορεία (από τους φυσικούς στους ανθρωποποίητους πόρους) αναλύονται διεξοδικά οι φυσικοί και ανθρωπογενείς πόροι. Επιλέχθηκε η τοποθέτηση όλων των κατηγοριών που έχουν αναλυτικά περιγραφεί, καθώς θεωρούμε ότι συμπυκνώνουν όλες τις πιθανές κατηγορίες και τους πόρους τόπου.

Συνεχίζοντας με την περιγραφή του μοντέλου, η πορεία είναι η ακόλουθη. Με άξονα τις τρεις διακριτές γραμμές «Πόρων», διαιρούνται αρχικά οι «Κατηγορίες». Για κάθε «Κατηγορία» περιγράφεται η πιο ειδική κατηγορία του μοντέλου, οι «Εγγραφές», στις οποίες θα τοποθετηθούν οι δείκτες.

Με αυτό τον τρόπο και με άξονα το κεφάλαιο 2., δομείται όλος ο πίνακας του μοντέλου. Μετά την αναλυτική περιγραφή του μοντέλου καταγραφής, γίνεται αντιληπτό ότι η λογική του μοντέλου αφορά μια προσέγγιση από το γενικό στο ειδικό με στόχο την εφαρμογή των δεικτών στις «Εγγραφές». Επιχειρήθηκε και ελέγχθηκε πολλαπλά η πληρότητα του μοντέλου, μέσα από συγγράμματα που έχουν αναφορές και κατηγορίες πολιτιστικής κληρονομιάς και επιτόπια έρευνα σε οικισμούς, με στόχο την ανίχνευση διαφορετικών κατηγοριών πολιτισμικών πόρων, ενώ το σύστημα επαληθεύτηκε στο πλαίσιο της διατριβής της ερευνήτριας, που ολοκληρώθηκε το 2021³.

4.3 Μεθοδολογία ανάπτυξης του μοντέλου στο πλαίσιο «Αξιολόγησης» της πολιτισμικής ανθεκτικότητας των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων

Μετά την ολοκλήρωση του πρώτου σταδίου της «Καταγραφής» και την αναλυτική περιγραφή των πόρων με βάση τις τρεις διακριτές κατηγορίες⁴, σε αυτό το υποκεφάλαιο ακολουθεί η περιγραφή των δεικτών. Το στάδιο αυτό, αποτελεί την «Αξιολόγηση», που ακολουθεί του σταδίου της καταγραφής. Οι στήλες οι οποίες μελετώνται στο παρών κεφάλαιο είναι:

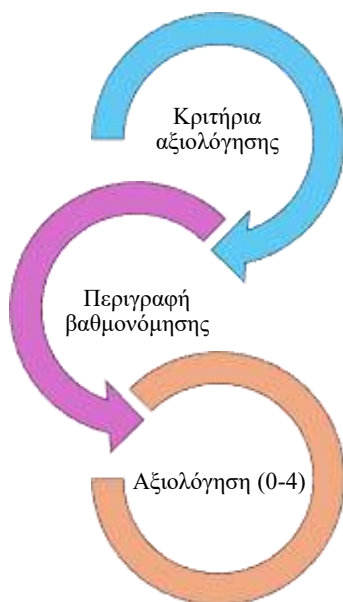
1. Δείκτες αξιολόγησης
2. Περιγραφή βαθμονόμησης
3. Αξιολόγηση (0-4)

² Εφ' εξής με τον όρο τρεις διακριτές γραμμές νοούνται οι γραμμές του συστήματος φυσικοί, ανθρωπογενείς και άυλοι πόροι

³ «Πολυκριτηριακό σύστημα καταγραφής, αξιολόγησης των άυλων και υλικών πολιτιστικών πόρων ενός τόπου, για τη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Εφαρμογή στην Άνω Σύρο» (επίβλεψη Καθηγητής Κ. Σερράος), Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείου, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας II

⁴ Εφ' εξής με τον όρο τρεις διακριτές γραμμές νοούνται οι γραμμές του συστήματος φυσικοί, ανθρωπογενείς και άυλοι πόροι

Σχήμα 5. Τα διαδοχικά βήματα για την δημιουργία του σταδίου της αξιολόγησης του πολυκριτηριακού μοντέλου. Πηγή: Ιδία επεξεργασία (2021).

Αναφορικά με τους δείκτες αξιολόγησης, η αρχική φιλοσοφία του μοντέλου είναι ο διαχωρισμός σε επτά θεματικές της ανθεκτικότητας, της αυτές αναπτύχθηκαν στο κεφάλαιο 1. Η έννοια της ανθεκτικότητας στο χωρικό σχεδιασμό και η ανάπτυξη δεικτών ανά κατηγορία. Συγκεκριμένα οι βασικές θεματικές είναι:

1. Αστική ανθεκτικότητα και ανθεκτικότητα των υποδομών
 2. Ανθεκτικότητα έναντι περιβαλλοντικών κρίσεων
 3. Πολιτική/ Αυτοδιοικητική ανθεκτικότητα
 4. Θεσμική ανθεκτικότητα
 5. Δημογραφική ανθεκτικότητα
 6. Ανθεκτικότητα έναντι πολέμων/συρράξεων και τρομοκρατικών ενεργειών
 7. Κοινωνική/ψυχολογική ανθεκτικότητα
- Η κάθε θεματική με αρχικό διακριτικό R_ (Resilience) και μια τριάδα γραμμάτων ανά θεματική (π.χ. R_INF για την αστική ανθεκτικότητα και ανθεκτικότητα των υποδομών κ.ο.κ) αναπτύσσεται σε τρεις διακριτές στήλες, ως εξής:

Σχήμα 6. Τα διαδοχικά βήματα δόμησης κάθε θεματικής. Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

Σε κάθε θεματική του πόρου τοποθετούνται τρία δείκτες, αριθμός μονός, της είναι απαραίτητο στο πλαίσιο της πολυκριτηριακής ανάλυσης, και εύκολα διαχειρίσιμος. Αυτός αφορά την αποτίμηση σε ποσοτικά

και ποιοτικά δεδομένα, και βαθμονομείται με τιμές βαθμολογικής κλίμακας τιμών από το 0-4. Η επιλογή αυτή έγινε καθώς οι τιμές από το 0-4, αφορούν μια εύκολα διαχειρίσιμη κλίμακα κριτηρίων. Μια κλίμακα τιμών 0-6 θα ήταν περισσότερο δυσπροσάρμοστη στο μοντέλο. Επίσης, η επιλογή της κλίμακας έγινε μετά από δοκιμές περιγραφής της βαθμονόμησης και με τις δυο πιθανές κλίμακες βαθμονόμησης. Επιπρόσθετα οι πολλαπλές κατηγορίες δυσχέραιναν την τοποθέτηση και την περιγραφή περισσότερων κριτηρίων αξιολόγησης, λόγω των πολλαπλών θεματικών.

Στη στήλη λοιπόν της περιγραφής της βαθμονόμησης, επεξηγείται αναλυτικά για κάθε κριτήριο, ο τρόπος τοποθέτησης της κλίμακας από το 0-4, ώστε να διασφαλίζεται η όμοια αξιολόγηση του μοντέλου, από τον εκάστοτε χρήστη. Στο στάδιο της αξιολόγησης, η εφαρμογή των κριτηρίων έγινε με δυο άξονες. Πρώτον την χρήση ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων, τόσο άυλων όσο και υλικών και δεύτερον ότι η δομή και η περιγραφή των κριτηρίων αξιολογεί κατά το βέλτιστο τον κάθε πόρο ως προς την πολιτιστική του ανθεκτικότητα, τόσο μεμονωμένα, όσο και συνολικά.

Με αυτό τον τρόπο ο μελετητής μπορεί να αξιολογήσει της άυλους και υλικούς πολιτισμικούς πόρους ανά θεματική/ές και συνολικά, ανάλογα των απαιτήσεων του. Μια επιπλέον δέσμευση του αξιολογικού μοντέλου είναι ότι η βαθμονόμηση ακολουθεί την λογική από το βέλτιστο στο χειρότερο, έτσι κάθε βαθμονόμηση σημαίνει 0: εξαιρετικά ανθεκτικό και 4: σε κρίσιμη κατάσταση/ μη ανθεκτικό, με τις υπόλοιπες τιμές να περιγράφουν τα ενδιάμεσα στάδια κρισιμότητας. Δείκτες περιγράφονται με τον ίδιο τρόπο από το θετικό (0) προς το αρνητικό (4).

Οι δείκτες σε ορισμένους πόρους είναι κοινοί. Αυτό έγινε για λόγους πιστότητας και κοινής αξιολογικής ταυτότητας του μοντέλου. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο της δυο πρώτες κατηγορίες δείκτες κατά περίπτωση διαφέρουν, ιδιαίτερα μεταξύ άυλων και υλικών πόρων, αναλόγως των απαιτήσεων του τελικού αποτελέσματος της πολιτισμικής ανθεκτικότητας. Έγινε πειραματική μελέτη πολλαπλών δεικτών, χρησιμοποιήθηκαν πολλοί δείκτες από το Κεφάλαιο 2.4, αλλά συγκροτήθηκαν και νέοι αναλόγως των απαιτήσεων του συστήματος. Στο τέλος επιλέχθηκαν, οι κατάλληλοι. Οι δείκτες χρησιμοποιήθηκαν, πλέον της μιας φορές εντός του μοντέλου και αναλύονται ακολούθως:

A. Για τη θεματική «ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΥΠΟΔΟΜΩΝ (R_INF)», οι δείκτες που συνολικά χρησιμοποιήθηκαν είναι:

1. Αντοχή οργανωμένων συστημάτων (π.χ. υδροδότησης, ενεργειακής τροφοδότησης κ.λπ.)
2. Βαθμός διατήρησης υποδομών
3. Τρωτότητα υποδομών
4. Ευκολία διατήρησης συστημάτων
5. Βαθμός καταγραφής και ψηφιοποίησης εγγραφής
6. Ύπαρξη σχετικών υποδομών προστασίας και διατήρησης

Γίνεται αντιληπτό ότι οι δείκτες, κυρίως στην κατηγορία των υλικών πόρων (φυσικών και ανθρωποποίητων) αφορούν τις υποδομές και τη διατήρηση δικτύων και συστημάτων. Η κατηγορία αυτή είναι πολύ σημαντική λόγω του κινδύνου των αστικών υποδομών κατά τη διάρκεια έκθεσης τους σε ένα κίνδυνο. Η αποτίμηση του βαθμού τρωτότητας αποτελεί την πρώτη παράμετρο προστασίας. Με την ίδια λογική αναπτύχθηκαν και οι δείκτες για το περιβάλλον.

B. Για τη θεματική «ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΕΝΑΝΤΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ (R_ENV)», οι δείκτες που συνολικά χρησιμοποιήθηκαν είναι:

1. Προγράμματα που έχουν υλοποιηθεί και σχέδια αντιμετώπισης περιβαλλοντικών κινδύνων
2. Τρωτότητα έναντι περιβαλλοντικών κινδύνων
3. Προγραμματιζόμενα προγράμματα ή έργα ή σχέδια αντιμετώπισης
4. Υλοποιημένα προγράμματα ή έργα ή σχέδια αντιμετώπισης
5. Προγράμματα που έχουν υλοποιηθεί και σχέδια αντιμετώπισης περιβαλλοντικών κινδύνων
6. Βαθμός διατήρησης

7. Βαθμός καταγραφής και ψηφιοποίησης εγγραφής

Οι δείκτες ορίστηκαν με στόχο να αποτιμήσουν τον βαθμό προστασίας/μέριμνας και σχεδιασμού έναντι των πολύ συχνών περιβαλλοντικών κρίσεων που αφορούν και έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες της κλιματικής αλλαγής και της τρωτότητας των πολιτισμικών πόρων. τόσο εθνικά όσο και παγκόσμια. Για το λόγο αυτά κρίνονται με βάση τα σχέδια, τα έργα κλπ. που είτε προγραμματίζονται, είτε υλοποιήθηκαν.

Για τις ακόλουθες θεματικές, της χρησιμοποιούνται ανά θεματική τρεις κοινοί δείκτες αποτίμησης, καθώς οι κατηγορίες αυτές διαμορφώνονται στο ίδιο πλαίσιο, αυτό του εντοπισμού του βαθμού υλοποιημένων ή προγραμματιζόμενων δράσεων και του βαθμού αποτίμησης του προβλήματος ανά κατηγορία ατόμων.

Γ. Συγκεκριμένα για τη θεματική «ΠΟΛΙΤΙΚΗ/ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ (R_GOV)», οι δείκτες που συνολικά χρησιμοποιήθηκαν είναι:

1. Υλοποιημένα προγράμματα ή έργα ή σχέδια αντιμετώπισης
2. Κατάσταση υπηρεσιών έκτακτης ανάγκης
3. Σχέδια πρόβλεψης και ελαχιστοποίησης κινδύνων

Δ. Για τη θεματική «ΘΕΣΜΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ (R_INST)», οι δείκτες που συνολικά χρησιμοποιήθηκαν είναι:

1. Αριθμός σε θεσμικά πλαίσια ελαχιστοποίησης κινδύνων
2. Βαθμός επάρκειας κυβερνητικών σχημάτων
3. Αριθμός μη κυβερνητικών σχημάτων με ενεργό συμμετοχή στο σχεδιασμό

Η ανάπτυξη δεικτών σχετίζεται με τον αριθμό σχεδίων και θεσμικών πλαισίων το βαθμό επάρκειας τους. Σε θεσμικό επίπεδο συνυπολογίζονται και τα κυβερνητικά και μη σχήματα.

Ε. Για τη θεματική «ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ (R_DENS)», οι δείκτες που συνολικά χρησιμοποιήθηκαν είναι:

1. Βαθμός υπερκορεσμού περιοχών
2. Φθορές ή απώλεια πόρων λόγω εγκατάλειψης
3. Βαθμός εισροής νέων κατοίκων

ΣΤ. Για τη θεματική «ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΕΝΑΝΤΙ ΠΟΛΕΜΩΝ/ΣΥΡΡΑΞΕΩΝ ΚΑΙ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΕΝΕΡΓΕΙΩΝ (R_WAR)», οι δείκτες που συνολικά χρησιμοποιήθηκαν είναι:

1. Βαθμός εγκατάλειψης και ερημοποίησης περιοχών
2. Βαθμός επικινδυνότητας πολέμου ή σύρραξης
3. Βαθμός καταστροφής ή εγκατάλειψης πόρων λόγω πολέμων/συρράξεων

Η αποτίμηση των δυο παραπάνω θεματικών αναφέρεται στην άμεση εγκατάλειψη των οικιστικών συνόλων λόγω ένοπλης σύρραξης ή τρομοκρατικής ενέργειας. Ακόμη αφορά τη δημογραφική τρωτότητα λόγω σταδιακής εγκατάλειψης ή υπερκορεσμού.

Ζ. Για τη θεματική «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ/ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ (R_SOC)», οι δείκτες που συνολικά χρησιμοποιήθηκαν είναι:

1. Αριθμός κοινοτήτων και συλλογικών φορέων
2. Βαθμός σύνδεσης με την επιστημονική γνώση και μάθηση (ημερίδες, σχετικές συναντήσεις με επιστημονικούς φορείς κ..)
3. Αριθμός συλλογικών δράσεων κοινοτήτων

Αναφορικά με την κοινωνική και ψυχολογική ανθεκτικότητα αυτή σχετίζεται με την κοινότητα και της κατοίκους. Οι επιλεγμένοι δείκτες αφορούν τον αριθμό οργανωμένων φορέων (κοινοτήτων ή φορέων), τις δράσεις αλλά και τη σύνδεση με τη γνώση και την επιστήμη.

Συνεχίζοντας την ερμηνευτική προσέγγιση της φιλοσοφίας του μοντέλου και μετά την ανάλυση όλων των θεματικών, επιλέχθηκε η εξήγηση μέσω παραδείγματος:

Σχήμα 8. Παράδειγμα για την επεξήγηση της στήλης «Κριτήρια αξιολόγησης» της εγγραφής «Ανάγλυφο» του πολυκριτηριακού μοντέλου. Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

ΕΓΓΡΑΦΕΣ	ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΥΠΟΔΟΜΩΝ (R_INF)
	ΔΕΙΚΤΕΣ
Ανάγλυφο	Αντοχή οργανωμένων συστημάτων (π.χ. υδροδότησης, ενεργειακής τροφοδότησης κ.λπ.)
	Βαθμός διατήρησης υποδομών
	Τρωτότητα υποδομών

Το παράδειγμα αφορά την Εγγραφή «Ανάγλυφο» και τους τρεις επιλεγμένους δείκτες και τα κριτήρια είναι ποσοτικά και ποιοτικά. Αυτή η αναλογία ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων, προτάθηκε σε όλους τους πολιτισμικούς πόρους, ενώ η μέτρηση τους είναι πάντοτε ποσοτική (0-4).

Ακολουθώντας, στη στήλη «Περιγραφή βαθμονόμησης» γίνεται επεξήγηση της βαθμολογική κλίμακας, που ακολουθεί τη λογική 0: ανθεκτικός πόρος έως 4: σε κίνδυνο πόρος/μη ανθεκτικός, με ενδιάμεσες τιμές. Η επεξήγηση της βαθμονόμησης, αναλύεται με την διεύρυνση του προηγούμενου παραδείγματος.

Σχήμα 7. Παράδειγμα για την επεξήγηση της στήλης «Περιγραφής της βαθμονόμησης» της εγγραφής «Ανάγλυφο» του πολυκριτηριακού μοντέλου. Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

ΕΓΓΡΑΦΕΣ	ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΥΠΟΔΟΜΩΝ (R_INF)	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΒΑΘΜΟΝΟΜΗΣΗΣ	ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ (0-4)
	ΔΕΙΚΤΕΣ		
Ανάγλυφο	Αντοχή οργανωμένων συστημάτων (π.χ. υδροδότησης, ενεργειακής τροφοδότησης κ.λπ.)	0: Συστήματα πλήρως αποκατεστημένα τα τελευταία 5 έτη	R_INF.1 ^A
		1: Παλαιά συστήματα χωρίς καμία αποκατάσταση ή αλλαγή μέσα στα προηγούμενα 6 έτη	
		2: Παλαιά συστήματα χωρίς καμία αποκατάσταση ή αλλαγή μέσα στα προηγούμενα 20 έτη	
		3: Συστήματα που έχουν αποκατασταθεί στα προηγούμενα 30 έτη	
		4: Παλαιά συστήματα χωρίς καμία αποκατάσταση και αλλαγή ή δεν έχουν κανένα σύστημα	

Τώρα στους δείκτες προστίθεται η στήλη «Περιγραφή βαθμονόμησης» που αφορά την αναλυτική περιγραφή με βάση την οποία η τελευταία στήλη θα λαμβάνει την τιμή αξιολόγησης. Στην τελευταία στήλη **R_INF.1A**, δίνεται μια τιμή από 0-4, αναλόγως της κατάστασης του αναγλύφου (πχ. Συστήματα πλήρως αποκατεστημένα τα τελευταία 5 έτη, λαμβάνουν την τιμή 0). Το παράδειγμα αυτό, αποτελεί την επεξήγηση μιας μεμονωμένης τιμής βαθμονόμησης της κριτηρίου και επισημαίνεται ότι για τη βαθμονόμηση του κάθε πόρου (εδώ του Αναγλύφου), λαμβάνονται και οι τρεις τιμές των δεικτών, οι οποίες μέσω του αριθμητικού μέσου όρου των τριών κριτηρίων αξιολογούν τον κάθε πολιτισμικό πόρο.

4.4 Μεθοδολογία και στάδια μελέτης του συνολικού πολυκριτηριακού μοντέλου

Στο παρόν κεφάλαιο, θα αναλυθεί τμηματικά η μεθοδολογία και τα στάδια μελέτης για την ανάπτυξη του μοντέλου. Η πρώτη παραδοχή της παρούσας έρευνας, ορίζει ως πολιτιστικούς πόρους αυτούς που είτε έχουν διαχρονικά μια έννομη προστασία ως πολιτιστική κληρονομιά του τόπου ή έχουν αφομοιωθεί στη συλλογική συνείδηση των ατόμων ως μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς του συγκεκριμένου τόπου. Κάθε στοιχείο για να καταγραφεί εντός του μοντέλου, οφείλει να έχει βιβλιογραφική αναφορά (ακόμη και αν αυτό αφορά προφορικές μαρτυρίες, μύθους, θρύλους), ώστε να αποφεύγονται παρανοήσεις και δυσερμηνείες.

Το μοντέλο ορίζει ένα ανοιχτό πολυκριτηριακό σύστημα απλής δομής. Μετά την επιλογή της μεθοδολογίας τα βήματα είναι:

1. Ανάπτυξη μιας γενικής φιλοσοφίας του μοντέλου, ως της το στόχο, τα περιεχόμενα και το αποτέλεσμα
2. Ανάπτυξη του μοντέλου κατά δυο διακριτικά στάδια. Αυτά τα στάδια είναι η καταγραφή και η αξιολόγηση
3. Οργάνωση των δυο σταδίων με διαρκή αλληλοσυσχέτιση της
4. Δημιουργία αξιολογικού μοντέλου με τη χρήση κριτηρίων και μαθηματικών μοντέλων, που αναλύονται μέσα από σταδιακά αξιολογικά βήματα
5. Επεξήγηση και δημιουργία της εγχειριδίου χρήσης του μοντέλου

Ως βέλτιστη μέθοδος κρίνεται- όπως ήδη αναφέρθηκε, η «**Πολυκριτηριακή θεωρία της χρησιμότητας**» (MAUT).

Μετά την απαρίθμηση των γενικών δεδομένων εισαγωγής του μοντέλου, δηλαδή των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων ενός τόπου, επιλέχθηκε η δημιουργία ενός «**διακριτού μοντέλου**»⁵, με συγκεκριμένες εναλλακτικές για την αξιολόγηση της πολιτισμικής ανθεκτικότητας, θέτοντας δείκτες με βάση τους οποίους αξιολογούνται οι άυλοι και υλικοί πόροι, όπως αυτοί καταγράφονται σε κάθε τόπο. Η επιλογή αυτή έναντι του «συνεχές σύνολου»⁶ έγινε καθώς το διακριτό σύστημα εξυπηρετούσε μια εξαντλητική και πλήρη καταγραφή των στοιχείων. Ακόμη, το συνεχές σύνολο έθετε περιορισμούς, ως προς το σύνολο του προβλήματος και των μεταβλητών αυτού. Απαιτούσε μια άλλη κατανομή δεδομένων, η οποία δεν ακολουθούσε τη γενική φιλοσοφία μιας εκτενούς καταγραφής.

Ακολουθώντας της μεθοδολογίας «MAUT», ορίστηκαν τα τρία απαιτούμενα σημεία της έρευνας:

- α) Ποιος είναι ο αποφασίζων;
- β) Ποιο είναι το πρόβλημα απόφασης;
- γ) Τη διαμόρφωση ομάδας και οικογένειας κριτηρίων

Αρχικά τέθηκε ο αποφασίζων και το πρόβλημα απόφασης. Ο «**αποφασίζων**», είναι η ερευνήτρια της παρούσας μελέτης.

Ως πρόβλημα απόφασης ορίζεται: «**η πολιτισμική ανθεκτικότητα των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων ενός τόπου**». Αναλυτικότερα, στόχος είναι η εύρεση- μέσω βαθμονόμησης των δεικτών και χρήσης απλών μαθητικών μοντέλων μέσης τιμής- του τρωτότερου/μη ανθεκτικού πολιτισμικού πόρου. Οι άυλοι και υλικοί πολιτισμικοί πόροι κατατάσσονται από το χειρίστο στο βέλτιστο. Αρχικά, έγινε η οργάνωση του

⁵ Το διακριτό σύνολο είναι ένα σύνολο εναλλακτικών δραστηριοτήτων, όπου τα στοιχεία του καταγράφονται εξαντλητικά (πλήρως). Θεωρείται δηλαδή ότι υπάρχει ένα σαφές σύνολο λύσεων, οι οποίες αφού καταγραφούν, μπορούν να αναλυθούν ώστε να ληφθεί η κατάλληλη απόφαση.

⁶ Ένα συνεχές σύνολο λύσεων προσδιορίζεται από τους περιορισμούς του προβλήματος, οι οποίοι μπορεί να τεθούν, είτε από τον ίδιο τον αποφασίζοντα, είτε από το περιβάλλον εντός του οποίου λαμβάνεται η απόφαση. Στην περίπτωση αυτή, το σύνολο των λύσεων ορίζεται έμμεσα ως υπέρ-πολύεδρο του πραγματικού χώρου, τόσων διαστάσεων, όσες και οι μεταβλητές απόφασης.

πολυκριτηριακού μοντέλου με στήλες και γραμμές. Οι στήλες αποτελούν τους Πόρους, τις Κατηγορίες και τις Εγγραφές. Σε κάθε μεμονωμένη Εγγραφή, οι γραμμές αποτελούν τα κριτήρια αξιολόγησης.

Η κλίμακα βαθμονόμησης, συμφώνως των απαιτήσεων της μεθοδολογίας MAUT, είναι περιττός αριθμός (0-4). Ο λόγος είναι ο υπολογισμός του αριθμητικού μέσου όρου που αφορά μια κλίμακα που ξεκινά πάντοτε από το 0. Ο τρόπος τοποθέτησης και ορισμού των κριτηρίων και της κλίμακας, θα αναλυθεί εκτενώς στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

Ακολουθως τα διακριτά στάδια: **«1.Καταγραφή - 2.Αξιολόγηση»** έχουν διπλό στόχο. Πρώτον, τη δημιουργία ενός απλού αποθετηρίου απλής εγγραφής των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων του κάθε τόπου. Αυτό συντελεί στη διαφύλαξη, γνώση και διατήρηση της υπάρχουσας πολιτιστικής κληρονομιάς. Δεύτερον στο στάδιο αξιολόγηση τοποθετούνται κατά βαθμονομημένη σειρά κατάταξης. Το σύστημα λειτουργεί με δυο τρόπους στο στάδιο της αξιολόγησης, όπως θα αναλυθεί εκτενώς και ακολούθως. Αξιολογεί συνολικά και μεμονωμένα ανά θεματική/ές τους πολιτιστικούς πόρους κάθε τόπου. Με αυτό τον τρόπο μπορεί ο εκάστοτε χρήστης να εστιάσει στο χρήσιμο ή επείγον, ανά χρονική περίοδο ή ανά τόπο. Το σύστημα αποδίδεται αναλυτικά στο κάτωθι πίνακα. Αρχικά, υπάρχουν τα γενικά στοιχεία (Δήμος, δημοτικό διαμέρισμα, χερσαία γη κλπ.) του εκάστοτε μελετούμενου οικιστικού συνόλου, που δεν μετέχουν στην αξιολόγηση και αφορούν αρχικές γενικές πληροφορίες. Ενδεικτικά δίνεται ένα μέρος του συνολικού Πίνακα για να κατανοηθεί η δομή του μοντέλου.

Σχήμα 8. Μοντέλο αποτίμησης της πολιτισμικής ανθεκτικότητας. Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

[illegible]

Οι δυο πρώτες κατηγορίες αφορούν την «Καταγραφή» και οι υπόλοιπες τρεις την «Αξιολόγηση» του μοντέλου. Η στήλη «Κατηγορίες» αφορούν τις γενικές διευρυμένες κατηγορίες των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων (π.χ. γαλάζιες-κυανές επιφάνειες), οι οποίες στην επόμενη στήλη «Εγγραφές» εξειδικεύονται στις υποκατηγορίες των γενικών κατηγοριών (π.χ. για τις γαλάζιες-κυανές επιφάνειες σε θάλασσα, λίμνη κλπ). Γίνεται εμφανές ότι για την καταγραφή των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων ενός

τόπου, χρησιμοποιείται η Στήλη «Εγγραφές», δηλαδή οι πιο λεπτομερείς καταγραφές. Αυτό γίνεται καθώς η κατηγορία αυτή δίνει τη μικρότερη διαχειρίσιμη και κατανοητή μονάδα (π.χ. ο «Πηνειός ποταμός» εγγράφεται στην κατηγορία ποτάμια και όχι στη γενικότερη κατηγορία γαλάζιες/κυανές επιφάνειες) και εξασφαλίζει την όσο το δυνατόν λεπτομερέστερη καταγραφή των πολιτισμικών πόρων. Κάθε γενική εγγραφή πόρου (π.χ. λόφος), αφορά το γενικό άξονα του μοντέλου και μπορεί να χρησιμοποιηθεί πέραν της μιας φορές για κάθε όμοιο πόρο που εγγράφεται ξεχωριστά σε διαφορετική γραμμή (π.χ. για την Αθήνα θα εγγραφεί ξεχωριστά ο Λόφος του Στρέφη, ο λόφος του Φιλοπάππου κλπ). Συχνά για μεγαλύτερης δομής πόρους (π.χ. βιοποικιλότητα), που είναι δύσκολο να αξιολογηθούν μεμονωμένα, λόγω απουσίας δεδομένων ή λόγω της φύσης της κατηγορίας, γίνεται συνολική εγγραφή των δεδομένων της κατηγορίας αυτής. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η συνολική εγγραφή των πολιτισμικών πόρων αναφέρεται σε παρένθεση στο σύστημα. Επίσης, σε περίπτωση μη ύπαρξης κάποιας εγγραφής στον συγκεκριμένο τόπο, αυτή παραλείπεται (π.χ. αν δεν έχει λίμνες, διαγράφεται η συγκεκριμένη εγγραφή). Το σύστημα λειτουργεί ως ένα αποθετήριο πολλαπλών γενικών και ειδικών κατηγοριών, που προσδιορίζονται αναλόγως του κάθε οικιστικού συνόλου με βάση τους υφιστάμενους άυλους και υλικούς πολιτιστικούς του πόρους.

Εν συνεχεία στο δεύτερο στάδιο της αξιολόγησης, η στήλη «**Αξιολόγηση**», αφορά τους τρεις δείκτες ανά θεματική, που αναλύθηκαν και εκτενώς στο Υποκεφάλαιο 4.2. Τοποθετούνται σε κάθε εγγραφή και βαθμονομούνται με τιμές από το 0-4. Οι δείκτες είναι ισοβαρείς για τους ακόλουθους λόγους :

- I. Στόχος είναι η εύρεση του βαθμού ανθεκτικότητας των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων, οπότε απαιτείται μια κοινή αντιμετώπιση κάθε κατηγορίας πόρων.
- II. Θα δημιουργούσε αμφισβητήσεις ως προς τον τρόπο ερμηνείας του κάθε βάρους και του λόγου που αυτό τοποθετήθηκε στο συγκεκριμένο πόρο, καθώς το σύστημα θέλει ισότιμα να κρίνει κάθε εγγραφή.
- III. Θα καταργούσε αυτομάτως την κοινή βαθμονόμηση κάθε κριτηρίου
- IV. Θα δημιουργούσε περίπλοκα μαθηματικά μοντέλα, ενώ επιζητείται η εύκολη διαχείριση, απόδοση και κατανόηση του μοντέλου από τον εκάστοτε χρήστη.

Τέλος, για την αξιολόγηση των δεικτών, στη στήλη «**Περιγραφή βαθμονόμησης**» περιγράφεται αναλυτικά τι σημαίνει η τιμή του κάθε δείκτη. Η τελευταία στήλη «**Αξιολόγηση (0-4)**», είναι η τιμή της κλίμακας που κάθε φορά λαμβάνει το κριτήριο (π.χ. $R_INF.1A=2$, $R_INF.1B=3$, $R_INF.1C=4$), ανάλογα της συγκεκριμένης εγγραφής. Παραδείγματος χάριν, εάν στο ανάγλυφο ο «Βαθμός διατήρησης των υποδομών» αφορά υποδομές που έχουν αποκατασταθεί τα τελευταία 5 έτη, στο κριτήριο $R_INF.1B$, που αφορά την «Καταγραφή και ψηφιοποίηση», λαμβάνει τιμή «0», άρα $R_INF.1B = 0$ κ.ο.κ.).

Μετά την ολοκλήρωση της επεξήγησης του τρόπου ανάπτυξης του συνολικού πίνακα ακολουθεί το εγχειρίδιο βημάτων χρήσης του μαθηματικού μοντέλου μέσης τιμής. Για την εύκολη κατανόηση, κάθε βήμα θα εξηγηθεί και μέσω παραδείγματος μέσα τα στοιχεία του πίνακα.

Βήμα 1^ο Συμπλήρωση και Βαθμονόμηση στήλης «Εγγραφών» ανά θεματική

Αρχικά, τοποθετούνται στο σύστημα, οι εγγραφές που υπάρχουν σε κάθε τόπο. Αφού συμπληρωθεί η στήλη των εγγραφών αξιολογούνται ανά θεματική. Συγκεκριμένα π.χ. αν καταγράψουμε τη Λάρισα, στην «Εγγραφή» Πηνειός Ποταμός, ο πίνακας συμπληρώνεται και αξιολογείται (π.χ. αν ο «Βαθμός διατήρησης υποδομών» αφορά Υποδομές που έχουν αποκατασταθεί τα τελευταία 10 έτη τότε θα λάβει την τιμή 1).

Σχήμα 9. Συμπλήρωση και Βαθμονόμηση στήλης «Εγγραφών» ανά θεματική. Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

ΠΟΡΟΙ	ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΥΠΟΔΟΜΩΝ (R_INF)	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΒΑΘΜΟΝΟΜΗΣΗΣ	ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ (0-4)
	ΔΕΙΚΤΕΣ		
Πηνειός Ποταμός	Αντοχή οργανωμένων συστημάτων (π.χ. υδροδότησης, ενεργειακής τροφοδότησης κ.λπ.)	0: Συστήματα πλήρως αποκατεστημένα τα τελευταία 5 έτη	R_INF.1A
		1: Παλαιά συστήματα χωρίς καμία αποκατάσταση ή αλλαγή μέσα στα προηγούμενα 6 έτη	
		2: Παλαιά συστήματα χωρίς καμία αποκατάσταση ή αλλαγή μέσα στα προηγούμενα 20 έτη	
		3: Συστήματα που έχουν αποκατασταθεί στα προηγούμενα 30 έτη	
		4: Παλαιά συστήματα χωρίς καμία αποκατάσταση και αλλαγή ή δεν έχουν κανένα σύστημα	
	Βαθμός διατήρησης υποδομών	0: Υποδομές που έχουν αποκατασταθεί τα τελευταία 5 έτη	R_INF.1B
		1: Υποδομές που έχουν αποκατασταθεί τα τελευταία 10 έτη	
		2: Παλαιές υποδομές χωρίς καμία αποκατάσταση ή αλλαγή μέσα στα προηγούμενα 10 έτη	
		3: Παλαιές υποδομές χωρίς καμία αποκατάσταση ή αλλαγή μέσα στα προηγούμενα 20 έτη	
		4: Παλαιές υποδομές χωρίς καμία αποκατάσταση και αλλαγή ή δεν έχουν καμία κατασκευή	
	Τρωτότητα υποδομών	0: Υποδομές που έχουν αντικατασταθεί με νεότερες τα τελευταία 10 έτη	R_INF.1C
		1: Υποδομές που έχουν αποκατασταθεί και έχει τμήμα τους αντικατασταθεί	
		2: Παλαιές υποδομές που έχουν αποκατασταθεί, αλλά δεν έχουν αντικατασταθεί	
		3: Παλαιές υποδομές με σημαντικές φθορές, που δεν εμφανίζουν καταστραμμένα τμήματα	
		4: Παλαιές υποδομές με εμφανείς φθορές και καταστροφές ή δεν έχουν καμία κατασκευή	

Μετά την συμπλήρωση και των τριών δεικτών η «Αξιολόγηση (0-4)», θα μπορούσε ενδεικτικά να είναι:

Σχήμα 10. Στήλη «Αξιολόγηση (0-4)», οι τιμές των κριτηρίων. Πηγή: Ιδία επεξεργασία

ΠΟΡΟΙ	ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΥΠΟΔΟΜΩΝ (R_INF)	ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ (0-4)
	ΔΕΙΚΤΕΣ	
Πηνειός Ποταμός	Αντοχή οργανωμένων συστημάτων (π.χ. υδροδότησης, ενεργειακής τροφοδότησης κ.λπ.)	1
	Βαθμός διατήρησης υποδομών	4
	Τρωτότητα υποδομών	4

Με την παραδοχή αυτή ότι οι δείκτες έχουν λάβει τιμές 1-4-4, αθροίζονται τα τρία κριτήρια και διαιρούνται δια του 3 (δηλαδή δια του αριθμού των κριτηρίων). Δηλαδή $\frac{R_INF \cdot 1A + R_INF \cdot 1B + R_INF \cdot 1C}{3} = \mathbf{A.M.O. 1^7}$.

Για το παράδειγμα η σχέση διαμορφώνεται: $\frac{1+4+4}{3} = \frac{9}{3} = \mathbf{3}$

Η ίδια διαδικασία ακολουθείται για κάθε «Εγγραφή». Ο κάθε χρήστης συμπληρώνει τη Στήλη των δεικτών (από κριτήριο 1 έως 76 για το εγχειρίδιο του πολυκριτηριακού μοντέλου του πίνακα) ή από 1 έως τον αριθμό των εγγραφών που εντοπίστηκαν. Με αυτό τον τρόπο λαμβάνεται ο αριθμητικός μέσος όρος κάθε εγγραφής και βαθμονομείται η ανθεκτικότητα των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων, ανά θεματική. Με το πέρας αυτού του βήματος, απεικονίζονται με αυτό το τρόπο κατά σειρά από το λιγότερο, προς το περισσότερο ανθεκτικό οι πολιτιστικοί πόροι ενός τόπου. Μπορούμε να εξάγουμε τα πρώτα συμπεράσματα, πολιτισμικής ανθεκτικότητας των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων και να τοποθετηθούν βαθμολογικά κατά σειρά κατάταξης σε στήλη, από τον περισσότερο στο λιγότερο ανθεκτικό πόρο.

Η ίδια διαδικασία επαναλαμβάνεται για κάθε θεματική από τις 7 θεματικές του μοντέλου. Στο τέλος μπορούμε ανά κατηγορία να εξάγουμε τους λιγότερο ανθεκτικούς πόρους. Πχ μπορεί περιβαλλοντικά τα ποτάμια να εμφανίζονται λιγότερα ανθεκτικά, ενώ κοινωνικά/ψυχολογικά, οι προφορικές παραδόσεις και μαρτυρίες. Επίσης κατηγορίες που δεν κρίνονται σε εκείνη τη χρονική περίοδο αναγκαίες (π.χ. ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΕΝΑΝΤΙ ΠΟΛΕΜΩΝ/ΣΥΡΡΑΞΕΩΝ ΚΑΙ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΕΝΕΡΓΕΙΩΝ (R_WAR)), μπορούν να εξαλειφθούν και να μην μετρηθούν στο πλαίσιο της εκάστοτε μελέτης.

Βήμα 2ο Βαθμονόμηση στηλών συνολικά

Το 1^ο βήμα αποτελεί ένα αρχικό στάδιο. Για τη συνολική αποτίμηση του μοντέλου μπορούν στο τέλος να προστεθούν οι Μ.Ο. κάθε θεματικής για την μέτρηση της συνολικής ανθεκτικότητας ενός τόπου και την αντιπαράθεση και σύγκριση των αποτελεσμάτων με γειτονικούς ή μη τόπους, αλλά και η μελέτη συγκεκριμένων θεματικών⁸. Δηλαδή μπορούμε να έχουμε μια αρχική ταυτότητα συνολικής αποτίμησης εκφρασμένης ως:

$$\frac{M.O.R_INF + M.O.R_ENV + M.O.R_GOV + M.O.R_INST + M.O.R_DENS + M.O.R_WAR + M.O.R_SOC}{7}$$

Όπου αθροίζονται οι Μ.Ο. που έχουν υπολογιστεί ένα θεματική και διαιρούνται με n=7. Το n μπορεί να μεταβληθεί ανάλογα με τη θεματική. Δηλαδή αν επιλέξουμε την μελέτη συγκεκριμένων θεματικών (π.χ. R_INF, R_SOC και R_DENS), το n=3 κ.ο.κ

⁷ Α.Μ.Ο 1= Αριθμητικός μέσος όρος της εγγραφής 1

⁸ Αφήνεται στην κρίση του μελετητή

Βήμα 3^ο Βαθμονόμηση ανά Κατηγορία

Στο επόμενο 3^ο βήμα ακολουθείται η ίδια λογική, με το Βήμα 2^ο και αφορά την μέτρηση της ανθεκτικότητας ανά κατηγορία με αυτό τον τρόπο μπορούμε π.χ. να μετρήσουμε το Μ.Ο. μόνο για τους άυλους πόρους ή για τους φυσικούς⁹ ή συνδυαστικά όπου αν είναι και για τους δυο το $n=2$, αλλιώς $n=1$. Το ίδιο μπορεί να γίνει και για συγκεκριμένες εγγραφές, όπου το n διαμορφώνεται ανά αριθμό εγγραφών (π.χ. 5 εγγραφές, $n=5$).

Ενδεικτικά για να δούμε τους άυλους πόρους στις θεματικές R_INF και R_GOV ή εξίσωση θα είναι

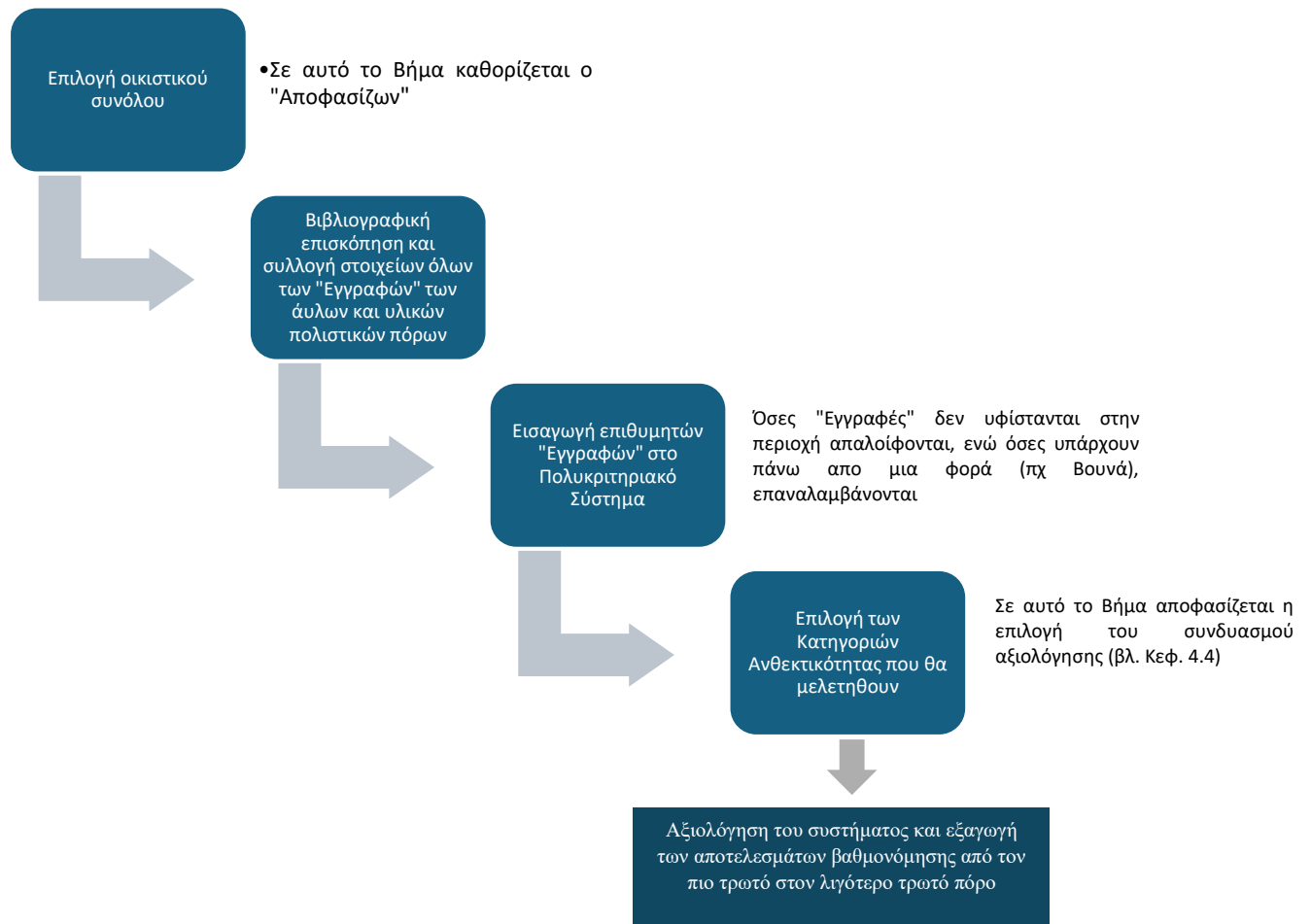
$$\frac{ΑΥΛΟΙ ΠΟΡΟΙ Μ.Ο. R_{INF} + ΑΥΛΟΙ ΠΟΡΟΙ Μ.Ο. R_{GOV}}{2}$$

Με αυτό τον τρόπο το σύστημα μπορεί να λειτουργήσει αναλόγως των απαιτήσεων περιόδου, οικιστικού συνόλου και χρήστη και να επαναξιολογείται συνολικά ή μεμονωμένα σε κάθε χρονική περίοδο.

4.5 Συνοπτική περιγραφή του συστήματος

Μετά την εκτενή καταγραφή του συστήματος και των αναλυτικών βημάτων χρήσης καθώς και της μεθοδολογίας, στο ακόλουθο σχήμα απεικονίζεται μια συνοπτική ροή διάγραμμα του συστήματος, προς διευκόλυνση του χρήστη.

Σχήμα 11. Στήλη «Αξιολόγηση (0-4)», οι τιμές των κριτηρίων. Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

⁹ ο. π.

5. Συμπεράσματα της έρευνας

Συνοψίζοντας, η εκδήλωση ενός κινδύνου με επιπτώσεις θέτει σε διαφορετικού επιπέδου τρωτότητα, τα οικιστικά σύνολα. Ως τρωτότητα νοούνται οι συνθήκες που καθορίζονται από φυσικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες ή διεργασίες που αυξάνουν την ευπάθεια μιας κοινωνίας στις επιπτώσεις των κινδύνων (άρθρο 1 του Ν.4662/2020, UNDRR). Συνεπώς η τρωτότητα και κατ' επέκταση η ανθεκτικότητα αφορούν ένα διαρκώς αυξανόμενο ζήτημα, καθημερινών προκλήσεων. Η ανθεκτικότητα για τις σύγχρονες κοινωνίες είναι το αποτέλεσμα ενός αίτιου, που οδηγεί σε αλλαγές και αναπροσαρμογές. Άρα υφίσταται είτε ως μια κατάσταση πιθανού κινδύνου ή ενός κινδύνου που έχει ήδη συντελεστεί. Τα πολυκριτηριακά συστήματα μειώνουν, εντοπίζουν και προετοιμάζουν τις οικιστικές περιοχές να απορροφήσουν και να ισορροπήσουν πριν και μετά την κρίση/πίεση. Ουσιαστικά λειτουργούν σαν ευέλικτα εργαλεία ανατροπής και αναγνώρισης της τρωτότητας, καθώς και βελτίωσης της ανθεκτικότητας.

Στα μειονεκτήματα χρήσης του συστήματος επισημαίνεται ότι η ψηφιοποίηση δεν αποτελεί πανάκεια. Παρουσιάζονται προκλήσεις όπως η ανισότητα πρόσβασης από όλο τον πληθυσμό, η ψηφιακή κόπωση και ο κίνδυνος της απώλειας αυθεντικότητας στην πολιτιστική εμπειρία. Ακόμη απαιτεί ένα καταρτισμένο άτομο για τη χρήση του και τέλος μπορεί να οδηγήσει σε χρήσεις μόνο μέσω διαδικτυακής αναζήτησης και όχι επαφής και επιτόπιας καταγραφής σε ένα τόπο.

Συνοψίζοντας τη σημασία της πολιτισμικής ανθεκτικότητας, η διακινδύνευση και η τρωτότητα για τα οικιστικά σύνολα αποτελούν ένα διαρκώς αυξανόμενο ζήτημα που θέτει προκλήσεις σε καθημερινό επίπεδο. Η ανθεκτικότητα για τις σύγχρονες κοινωνίες είναι το αποτέλεσμα ενός αίτιου, που οδηγεί σε αλλαγές και αναπροσαρμογές του μοντέλου. Αποτιμάται σε δύο επίπεδα, που μπορούν να λειτουργούν και ταυτόχρονα, της πιθανότητας και του τετελεσμένου. Άρα υφίσταται είτε ως μια κατάσταση πιθανού κινδύνου ή ενός κινδύνου που έχει ήδη συντελεστεί. Καθώς ο πολιτισμός και κυρίως ο άυλος πολιτισμός των τόπων είναι φθαρτοί, τείνουν να εκλείψουν είτε από φυσικά (φθορά, λήθη, φυσική καταστροφή) είτε από τεχνητά (πόλεμοι, εσκεμμένες καταστροφές) αίτια. Η ανάγκη διάσωσης των άυλων και υλικών πολιτισμικών πόρων είναι πρώτης προτεραιότητας, καθώς χωρίς μνήμη, οι τόποι δεν έχουν παρελθόν, ιστορία, ανάμνηση και σύνδεση με το παρόν.

Η πολιτισμική ανθεκτικότητα είναι ένας όρος που συνθέτει τις προαναφερθείσες έννοιες (πολιτισμός και ανθεκτικότητα) και συνθέτει κάτι περισσότερο από το άθροισμα των δύο αυτών εννοιών. Η τρωτότητα στον πολιτισμό ερμηνεύεται ως ένα σύνολο πολλαπλών αιτιών. Αρχικά, σε επίπεδο κλιματικής αλλαγής, οι συνεχώς αυξανόμενες κρίσεις, όπως σεισμοί, καταιγίδες κλπ., θέτουν σε άμεσο κίνδυνο το πολιτιστικό απόθεμα κάθε οικιστικού συνόλου. Οι τελευταίες εξελίξεις τέτοιων φαινομένων πανελλαδικά, παρουσιάζουν μια διαρκή αύξηση. Επακόλουθη κρίση αυτών είναι η τρωτότητα των υποδομών τόσο υπό την επήρεια εξωτερικών φυσικών φαινομένων, όσο και των ίδιων κατασκευαστικών τους στοιχείων, όπως π.χ. τα υλικά κατασκευής. Στο πλαίσιο αυτό το παρόν πολυκριτηριακό σύστημα παρέχει το πλαίσιο για την προστασία των οικιστικών συνόλων και τον εντοπισμό τρωτών σημείων πριν και μετά την καταστροφή και στη δημιουργία σχεδίων διακινδύνευσης, με μέτρα και δράσεις αλλά και διαδραστικό χαρτών που θα μπορούν να ενημερώνονται αυτομάτως σε πραγματικό χρόνο.

Ακολούθως, η συνεχής πληθυσμιακή μετακίνηση με πληθώρα οικιστικών περιοχών -κυρίως ορεινών- που εμφανίζουν μειούμενο ή γηρασμένο πληθυσμό αλλά και τα μεταναστευτικά κύματα των τελευταίων ετών, καθορίζουν μια νέα φυσιογνωμία στους τόπους. Η μετακίνηση αυτή αφορά την συσσώρευση διαφορετικών πολιτισμών από την Ελλάδα ή εκτός, στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, είτε την πιθανή απώλεια πολιτισμών από οικιστικές περιοχές με κίνδυνο ερημοποίησης. Το σύστημα θα μπορούσε να έχει χρήση από απλή βάση δεδομένων, ως μια στρατηγική αναβάθμισης και παροχής κινήτρων σε περιοχές που κατοικούνται από τους προαναφερθέντες πληθυσμούς.

Τέλος, οι πολιτικές και θεσμικές διατάξεις και η ταξινόμηση τους με άξονα το βαθμό που συναντώνται σε κάθε οικιστικό σύνολο διαρθρώνουν το πλαίσιο προστασίας και τις προσπάθειες για την διαφύλαξη των πολιτισμικών αγαθών κάθε τύπου, μέσα από σημαντικές δράσεις είτε από μεμονωμένες ομάδες, είτε από κυβερνητικά και διοικητικά σχήματα.

Τέλος, ο άνθρωπος που είναι η βασική οντότητα όλων των υπόλοιπων παραμέτρων, διακινδυνεύει πολλαπλά την ψυχική και κοινωνική του ανθεκτικότητα. Ο πολιτισμός άλλωστε, ξεκίνησε, προχώρησε, οδεύει και διαμορφώνεται από τον άνθρωπο. Είναι ο πόρος μνήμης και ιστορίας, με γεγονότα νικηφόρα ή ηττημένα, επιτυχημένα ή μη, και δημιουργικά ή τραυματικά που συνυφαίνει το νήμα ύπαρξης σε υλικό και άυλο επίπεδο. Δημιουργεί κοινότητες, συλλογικότητες, αλλά και καθορίζεται από τον κάθε άνθρωπο που διαβεί (=πιθανή ενέργεια)/ διαβαίνει (=τρέχουσα, σύνηθης ενέργεια) σε αυτόν. Δεν είναι στατικός, αλλά φέρει ένα διαχρονικό βάρος, έναν σπόρο που εμπεριέχει το παρελθόν, ποτίζεται με το παρόν και αναπτύσσεται στο μέλλον, ακριβώς όπως και το παρόν πολυκριτηριακό σύστημα. Το πολυκριτηριακό σύστημα αποτελεί μια εκπαιδευτική πηγή γνώσης που η διάδοση της χρήσης του σε ένα προσβάσιμο και δωρεάν περιβάλλον προς όλους, θα μπορούσε να εκπαιδεύσει παλαιότερες και νέες γενιές στην έννοια της ανθεκτικότητας και της ίδιας διαχείρισης του συστήματος.

Συνοπτικά, το σύστημα συντελεί στην βελτίωση της διαχείρισης των πολιτισμικών πόρων και συμβάλλει μέσω της μεθοδολογίας του στην ανάγκη άμεσης απόκρισης της χώρας. Το σύστημα κτίζεται και διαμορφώνεται αναλόγως των αναγκών του εκάστοτε χρήσης. Επεξηγώντας, μπορεί να δημιουργήσει σχέδια προστασίας των περισσότερο τρωτών πόρων (π.χ. σχέδια διαχείρισης κινδύνων για αρχαιολογικούς χώρους) και να εμφανίσει με αριθμητική ακρίβεια και κατά σειρά τους προς διάσωση πολιτισμικούς πόρους μια οικιστικής περιοχής. Με αυτό τον τρόπο μπορεί να καταρτιστεί ένα διαχειριστικό σχέδιο, ένα εκπαιδευτικό μοντέλο κλπ.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Νιτσιάκος Β. (1997). ΤΟ ΝΕΡΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ. Στο *Λαογραφικά Ετερόκλητα* (Α εκδ.). ΟΔΥΣΣΕΑΣ.

Ξενόγλωσση

Agapiou A., L. V., & Themistocleous K., Cuca B., Argyriou A., Sarris A. (2015). Cultural heritage management and monitoring using remote sensing data and GIS: the case study of Paphos area, Cyprus. *Computers, Environment and Science*, τχ.54, σ. 312.

Azadeh V., Philip G., Jennings R. (2015). *Damage assessment and monitoring of cultural heritage places in a disaster and post-disaster event: a case study of Syria*. Αγγλία: Durham University, Moores University.

Alonso González, P., Barrero, P., Cantero, S., & Espinosa, B. (2021). The Sustainability of Intangible Heritage in the COVID-19 Era—Resilience, Reinvention, and Challenges in Spain. *Sustainability*, 13(11), 5796.

Báez-Hernández, R., Brancaleone, D., & De Rosa, M. (2021). Conjunctions of resilience and the Covid-19 crisis of the creative cultural industries. *Humanities and Social Sciences Communications*, 8, 132. Διαθέσιμο στο: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9001058/> [Accessed 6 Sep. 2025]. Beel D., Wallace C., Webster G., Nguyen H., Tait E, 2017. Cultural resilience: The production of rural community heritage,. *Journal of Rural Studies*, τχ. 54, pp. 459-468.

- Beel DE, Wallace CD, Webster G, Nguyen H, Tait E, . (2017). Cultural resilience: the production of rural community heritage, digitalarchives and the role of volunteers. *J Rural Stud*, τχ. 54, σσ. 459-468.
- Bonanno, G.A., Romero, S.A. and Klein, S.I., 2021. *The temporal elements of psychological resilience: An integrative framework for the study of individuals, families, and communities*. *Psychological Inquiry*, 32(1), σσ.1-24.
- Brabec E., Chilton E. (2015). Toward an ecology of cultural heritage. *Chang Over Time* τχ.5, τμ.2, σ. 230.
- Casey A. και Becker A. (2019). (2019) Institutional and conceptual barriers to climate change adaptation for coastal cultural heritage. *Coast Manage*, τχ.47, τμ.2, σ. 180.
- Chmutina K., Jigyasu R., Bosher LS. . (2016). (2016) Understanding the impacts of climate change on cultural heritagebuildings: a case of York, UK. *CIB World Building Congress: intelligent built environment for life,Tampere, Finland*,, σ. 188.
- Choi Y., Yang Y., Sohn H.G. (2012). Resilient cultural heritage through digital cultural heritage cube: Two cases in South Korea. *Journal of Cultural Heritage*, τχ. 48, σ. 38.
- Clauss-Ehlers C. S. (2004). *Re-inventing resilience: A model of "culturally-focused resilient adaptation"*. Νέα Υόρκη: Kluwer Academic Publishers.
- Council of Europe. (2005). *Convention on the value of cultural heritage for society (Faro Convention)*. Ανάκτηση 03 30, 2023, από www.coe.int/en/web/conventions/full-list//conventions/rms/0900001680083746
- European Parliament. (2022). Report on the situation of artists and the cultural recovery in the EU (2021/2190(INI)) [A9-0171/2022]. Διαθέσιμο στο: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2022-0171_EL.html.
- European Commission, 2021. *Strategic Foresight Report 2021: The EU's capacity and freedom to act*. Brussels: European Commission. Διαθέσιμο στο: <https://commission.europa.eu> [Accessed 6 Sep. 2025].
- Fabbricatti et al. . (2020). Heritage Community Resilience: towards new approaches for urban resilience and sustainability. *City Territ Archit*, τχ. 7, τμ.17.
- Folke, C., Biggs, R., Norström, A.V., Reyers, B. and Rockström, J., 2021. 2021. *Social-ecological resilience and biosphere-based sustainability science*. *Ecology and Society*, 26(3).
- Folke C.,Carpenter S., Elmqvist T., Gunderson L. (2002). Resilience and sustainable development: building adaptive capacity in a world of transformations. *Ambio A J. Human Environment*, τχ. 31, σ. 439.
- Folke, C., Carpenter, S.R., Walker, B., Scheffer, . (2010). Resilience Thinking: Integrating Resilience, Adaptability and Transformability. *Ecol. Soc.*, τχ.15, τμ.4.
- Holling, C. S. (1973). Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecological Systems*, τχ. 4, σσ. 1-23.
- Holtorf C. (2018). Embracing change: how cultural resilience is increased through cultural heritage. *World Archaeological*, τχ. 50, σ. 640.
- Holtorf H. . (2018). Embracing change: how cultural resilience is increased through cultural heritage. *World Archaeology*, τχ. 50, τμ. 4: *Vulnerability, Risk and Resilience*, σ. 645.
- Hosagrahar J., Soule J., Fusco Girard L., Potts A. (2016). *Cultural Heritage, theUN sustainable development goals, and the new urban agenda*.*Concept note*, ICOMOS. Ανάκτηση 03 30, 2023, από <https://www.usicomos.org/wp-content/uploads/2016/05/Final-Concept-Note.pdf/>
- Labadi S. and Logan W. (2016). *Approaches to urban heritage, development and sustainability*. Λονδίνο: Routledge.
- Logan W. . (2012). Cultural diversity, cultural heritage and human rights: Towards heritage management as human rights-based cultural practice. *International Journal of Heritage Studies*, τχ.18, τμ. 3, σσ. 1-14.
- Pinker S. (2018). *Enlightenment Now. The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*. Νέα Υόρκη: Viking.
- Quarantelli E. L. (1990). Conceptualizing Disasters from a Sociological Perspective. *In Mass Emergencies and Disaster*, τχ. 7.

- Quays S. (2014). Multicultural approaches to disaster and cultural resilience. How to consider them to improve disaster management and prevention: the Italian case of two earthquakes Barbara Lucini. *Economics and Finance*, τχ. 18, σ. 153.
- Ruggerio C. A. (2021). Sustainability and sustainable development: A review of principles and definitions. *Science of The Total Environment*, τχ.786, σσ. 10-12.
- Saito T. (2016). Cultural Heritage and the Resilience of Communities. Proceedings of the International Expert Meeting on Cultural Heritage and Disaster Resilient Communities within the Framework of the Third UN World Conference on Disaster Risk Reduction.
- Sesana E., Gagnon AS., Bertolin C., Hughes J. (2018). Adapting cultural heritage to climate change risks: perspectives of cultural heritage experts in Europe. *Geosciences*, τχ.8, σ. 305.
- UNDRR. (2015). *Proceedings: Third UN World Conference on Disaster Risk Reduction, 14–18 March 2015, Sendai, Japan*. Ανάκτηση 03 30, 2023, από https://www.preventionweb.net/files/45069_proceedingsthirdunitednationsworldc.pdf
- UNDRR. (2015). *Sendai Framework 2015–2030. Sendai, Japan. Accessed 11 June 2020*. . Ανάκτηση 03 30, 2023, από https://www.preventionweb.net/files/43291_sendaiframeworkfordrren.pdf.
- UNESCO. (2010). *The Power of culture for development*. Ανάκτηση 04 24, 2023, από <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001893/189382e.pdf>
- UNESCO. (2011). *Recommendation on the Historic Urban Landscape*. Παρίσι: UNESCO.
- UNESCO. (2013). *The Hangzhou Declaration Placing Culture at the Heart of Sustainable Development Policies, Hangzhou, China*. Ανάκτηση 03 30, 2023, από <https://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/FinalHangzhouDeclaration20130517.pdf>.
- UNIDSR. (2012). *How To Make Cities More Resilient. A Handbook For Local Government Leaders. A contribution to the Global Campaign 2010-2015*. Γενόβα: UNIDSR.

Λινάκη Ελένη
Πολεοδόμος, Μεταδιδάκτωρ Αρχιτεκτονικής Σχολής ΕΜΠ
email: eleni.linaki@gmail.com

Οριοθετήσεις οικισμών: από τις οριοθετήσεις της δεκαετίας του '80 στο πρόγραμμα 'Κωνσταντίνος Δοξιάδης'

Τασοπούλου Αναστασία

Επικ. Καθηγήτρια, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας & Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Παπακωνσταντίνου Βασίλειος

Μηχανικός Χωροταξίας, Πολεοδομίας & Περιφερειακής Ανάπτυξης, Μελετητής ΔΙΚΤΥΟ Α.Ε.

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει την ιστορική διαδρομή των οριοθετήσεων οικισμών στην Ελλάδα, με έμφαση στη σύγχρονη εφαρμογή τους στο πλαίσιο του Προγράμματος Πολεοδομικών Μεταρρυθμίσεων «Κωνσταντίνος Δοξιάδης». Η ανάλυση εστιάζει σε μεθοδολογικά ζητήματα, χρονικές δεσμεύσεις, εναλλακτικά εργαλεία και παράλληλες μελέτες, καθώς και προκλήσεις συμμετοχής και δημόσιας διαβούλευσης. Αναδεικνύει παράλληλα τις έντονες πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του θέματος και τη δυσκολία ανταπόκρισης σε σύγχρονα κοινωνικοχωρικά διακυβεύματα, με μια αντίληψη που αντιμετωπίζει τους οικισμούς ως πεδία «ζωνοποίησης» και όχι ως ζωντανούς κοινωνικούς και παραγωγικούς χώρους. Η μελέτη βασίζεται σε ποιοτική ανάλυση θεσμικών κειμένων, νομολογίας, υπουργικών αποφάσεων, διοικητικών εγγράφων και εμπειρικών δεδομένων από την εμπλοκή των συγγραφέων σε μελέτες Τοπικών και Ειδικών Πολεοδομικών Σχεδίων (ΤΠΣ/ΕΠΣ). Επισημαίνονται σημαντικά προβλήματα, όπως ασάφειες στα κριτήρια, δυσκολίες τεκμηρίωσης λόγω περιορισμένων δεδομένων, αντιφάσεις και ασαφείς διατάξεις της νομοθεσίας και των προδιαγραφών, ασυντόνιστες φάσεις εκπόνησης μελετών και διαφορετικές προσεγγίσεις μεταξύ ΤΠΣ/ΕΠΣ και αυτοτελών μελετών. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι οι οριοθετήσεις οικισμών θα έπρεπε να είχαν προηγηθεί της εκπόνησης των μελετών ΤΠΣ/ΕΠΣ και ότι η τρέχουσα προσέγγιση αναπαράγει μεθοδολογικά πρότυπα της δεκαετίας του 1980, αδυνατώντας να ανταποκριθεί στις σύγχρονες ανάγκες και προκλήσεις των μικρών αγροτικών οικισμών της χώρας.

Λέξεις κλειδιά

Οριοθέτηση οικισμών, ΤΠΣ/ΕΠΣ, Πρόγραμμα «Κωνσταντίνος Δοξιάδης», Πολεοδομική πολιτική.

Settlement delimitations: from the 1980s delimitations to the ‘Konstantinos Doxiadis’ program

Abstract

The article examines the historical trajectory of settlement delimitations in Greece, with a focus on their contemporary implementation within the framework of the “Konstantinos Doxiadis” Urban Planning Reform Program. The analysis centers on methodological issues, time constraints, alternative tools, and parallel studies, as well as challenges related to participation and public consultation. It also highlights the significant political and social dimensions of the issue and the difficulty of addressing contemporary socio-spatial challenges, reflecting an approach that treats settlements as “zoning” areas rather than as living social and productive spaces. The study is based on a qualitative analysis of institutional texts, case law, ministerial decisions, administrative documents, and empirical data derived from the authors’ involvement in Local and Special Urban Planning Studies (LUPs/SUPs). Significant problems are identified, including ambiguities in criteria, difficulties in documentation due to limited data, inconsistencies and unclear provisions in legislation and specifications, uncoordinated phases of study preparation, and differing approaches between LUPs/SUPs and standalone studies. The authors argue that settlement delimitations should have preceded the preparation of LUPs/SUPs and that the current approach reproduces methodological patterns from the 1980s, failing to respond to the contemporary needs and challenges of small rural settlements in the country.

Keywords

Settlement delimitations, Local and Special Urban Plans (LUPs/SUPs), “Konstantinos Doxiadis” Urban Planning Reform Program, Urban planning policy.

1.Εισαγωγή

Οι οριοθετήσεις οικισμών αποτέλεσαν από τη δεκαετία του 1980 βασικό εργαλείο ρύθμισης των μικρών αγροτικών οικισμών της χώρας, που είχαν αναπτυχθεί άτυπα ή χωρίς επαρκή πολεοδομικό σχεδιασμό. Η οριοθέτηση ενός οικισμού, η οποία γινόταν με απόφαση Νομάρχη, δεν σήμαινε ένταξη σε σχέδιο, αλλά αποσκοπούσε στη διευκόλυνση της οικοδομικής δραστηριότητας και την έκδοση οικοδομικών αδειών εντός αυτών των περιοχών με ένα ευνοϊκότερο της εκτός σχεδίου δόμησης πλαίσιο. Το Συμβούλιο της Επικρατείας, με αλληπάλληλες αποφάσεις το 2017, 2019 και 2022, ακύρωσε οριοθετήσεις σε περιοχές όπως το Πήλιο και το Ρέθυμνο, καθώς έκρινε ότι οι Νομάρχες δεν διέθεταν την αρμοδιότητα για την έκδοση τέτοιων αποφάσεων, ενώ παράλληλα απέρριψε τη μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε ως επιστημονικά ανεπαρκή και μη αποδεκτή. Οι αποφάσεις αυτές οδήγησαν τους οικισμούς σε πολεοδομική αδράνεια, καθώς επί σειρά ετών δεν ήταν δυνατή η έκδοση οικοδομικών αδειών.

Το ζήτημα επιχειρήθηκε να επιλυθεί τα τελευταία χρόνια με νομοθετικές ρυθμίσεις που το επανέφεραν στο προσκήνιο, με αφετηρία τον Ν. 4759/2020 (ΦΕΚ 245Α, άρθρο 12) με τις διατάξεις του οποίου επιχειρήθηκε «να απλουστευθεί, επιταχυνθεί και να καταστεί πιο εφαρμόσιμο το πλαίσιο οριοθέτησης όλων των οικισμών, χωρίς περιττές διαφοροποιήσεις» (βλ. αιτιολογική έκθεση Ν. 4759/2020) και με κατάληξη το ΠΔ 11/15.04/2025 για τον καθορισμό κριτηρίων, τρόπου και διαδικασιών οριοθέτησης των οικισμών της Χώρας με πληθυσμό κάτω των 2.000 κατοίκων (ΦΕΚ 194Δ) και την πρόσφατη ψήφιση του Ν. 5215/2025 (ΦΕΚ 116Α, άρθρο 63 που τροποποίησε το άρθρο 12 του Ν. 4759/2020).

Η οριοθέτηση των οικισμών συνιστά έναν από τους πλέον καθοριστικούς, αλλά ταυτόχρονα και προβληματικούς, μηχανισμούς του ελληνικού χωρικού σχεδιασμού. Πρόκειται για ζήτημα που προκάλεσε και εξακολουθεί να προκαλεί κοινωνικές αντιδράσεις και πολιτική αντιπαράθεση, καθώς μεγάλο μέρος των πολιτών θεωρεί ότι τόσο οι διαδοχικές ακυρώσεις οριοθετήσεων όσο και οι σύγχρονες θεσμικές προβλέψεις δημιουργούν συνθήκες ανασφάλειας δικαίου και πλήττουν την περιουσία τους.

Ακολουθώντας μία σύντομη αναδρομή στο ιστορικό των οριοθετήσεων των οικισμών, το άρθρο καταλήγει στην αποτύπωση και αποτίμηση της σύγχρονης διαδικασίας οριοθέτησης οικισμών, όπως αυτή ενσωματώνεται στις μελέτες Τοπικών και Ειδικών Πολεοδομικών Σχεδίων (ΤΠΣ και ΕΠΣ) του Προγράμματος “Κωνσταντίνος Δοξιάδης», ως μία εναλλακτική οδός έναντι της οριοθέτησης μέσω αυτοτελών μελετών.

Η μεθοδολογική προσέγγιση βασίζεται σε συνδυασμό θεσμικών και ερμηνευτικών πηγών, όπως νομοθεσία, νομολογία, υπουργικές αποφάσεις, διοικητικά έγγραφα και δευτερογενής βιβλιογραφία, αξιοποιούμενων μέσω ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου και πολιτικής ανάλυσης. Η ερμηνευτική ανάλυση υποστηρίζεται από τη θέση των συγγραφέων ως ενημερωμένων παρατηρητών, υπό την έννοια ενός υποκειμένου αξιολόγησης με γνώση του θεσμικού πλαισίου και των διαδικασιών εφαρμογής των οριοθετήσεων οικισμών, λόγω εμπλοκής τους σε μελέτες ΤΠΣ και ΕΠΣ του Προγράμματος. Το άρθρο εστιάζει στη στόχευση, σε μεθοδολογικά ζητήματα, στη σχέση με εναλλακτικά (αυτοτελείς μελέτες) ή παράλληλα (Ειδικές Περιβαλλοντικές Μελέτες) εργαλεία, στους ανελαστικούς χρόνους του Ταμείου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας και σε ζητήματα συμμετοχής και διαβούλευσης, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τις έντονες πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του θέματος. Σημειώνεται ότι η ανάλυση που ακολουθεί δεν εστιάζει στα τεχνικά χαρακτηριστικά των εφαρμοζόμενων διαδικασιών ούτε στους θεσμικούς όρους της ανάπτυξης, όπως αυτοί διαμορφώνονται μέσω της οριοθέτησης, αλλά επικεντρώνεται κυρίως στις βασικές πτυχές διαμόρφωσης της πολιτικής.

2.Ιστορικές καταβολές

Από το ΝΔ 17.07.1923 «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του Κράτους και οικοδομής αυτών» (ΦΕΚ 228Α) μέχρι και σήμερα έχει υπάρξει πληθώρα νομοθετημάτων για τους οικισμούς κάτω

των 2.000 κατοίκων, η πλειονότητα των οποίων αφορούσε σχεδόν αποκλειστικά οικισμούς προϋφιστάμενους του έτους 1923 ή τους παραδοσιακούς. Το χρονικό των θεσμικών εξελίξεων γύρω από το θέμα έχει καταγραφεί αναλυτικά από άλλους ερευνητές (Βισβάρδη, χ.χ., Τετώρου, 2014, Γιαννακούρου, 2022), καταγραφή η οποία, ωστόσο, δεν φθάνει μέχρι την πρόσφατη περίοδο.

2.1 Βασική νομοθεσία μέχρι το 1985

Από το πλήθος των οικείων νομοθετημάτων της περιόδου μέχρι το έτος 1985, ορισμένα εκ των σημαντικότερων, ανά κατηγορία οικισμών, είναι τα ακόλουθα:

➤ Οικισμοί με ρυμοτομικό σχέδιο χωρίς καθορισμένους όρους δόμησης

Με το Β.Δ. 1.9.1969 «Περί καθορισμού των όρων και περιορισμών δομήσεως των οικοπέδων, των κειμένων εντός των ορίων οικισμών εχόντων εγκεκριμένον ρυμοτομικόν σχέδιον» (ΦΕΚ 164Δ), όπως τροποποιήθηκε με το Π.Δ. 20.2.1979 (ΦΕΚ 105 Δ) και το Π.Δ. 26.2.1980 (ΦΕΚ 131 Δ), καθορίστηκαν τα ελάχιστα όρια εμβαδού και διαστάσεων των οικοπέδων των περιλαμβανομένων εντός των ορίων οικισμών με εγκεκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο που στερούνται παντελώς όρων δόμησης.

➤ Οικισμοί προϋφιστάμενοι του έτους 1923 χωρίς ρυμοτομικό σχέδιο

Με το Β.Δ. 2.7.1968 «Περί καθορισμού των όρων και περιορισμών δομήσεως των οικοπέδων, των κειμένων εντός των ορίων των νομίμως υφισταμένων προ του έτους 1923 οικισμών, των στερουμένων εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου» (ΦΕΚ 111Δ), όπως τροποποιήθηκε με το Π.Δ. 6.11.1973 (ΦΕΚ 298Δ), καθορίστηκαν οι όροι και περιορισμοί δόμησης σε οικισμούς προϋφιστάμενους του έτους 1923.

Με το Π.Δ.15.6.1977 «Περί καθορισμού των όρων και περιορισμών δομήσεως των οικοπέδων των κειμένων εντός των ορίων των νομίμως υφισταμένων προ του έτους 1923 οικισμών των στερουμένων εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου» (ΦΕΚ 225Δ) καθορίστηκαν εκ νέου οι όροι και περιορισμοί δόμησης σε οικισμούς προϋφιστάμενους του έτους 1923 και καταργήθηκε το Β.Δ. 2.7.1968.

Με το Π.Δ. 25.7.1979 «Περί τροποποίησης των όρων και περιορισμών δομήσεως των οικοπέδων των κειμένων εντός των ορίων των νομίμως υφισταμένων προ του έτους 1923 οικισμών, των στερουμένων εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου» (ΦΕΚ 401Δ) τροποποιήθηκαν οι όροι και περιορισμοί δόμησης σε οικισμούς προϋφιστάμενους του έτους 1923.

Με το Π.Δ. 1.11.1979 «Περί καθορισμού των ορίων των προ της 16.8.1923 υφισταμένων οικισμών των στερουμένων εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου» (ΦΕΚ 693Δ) καθορίστηκε η διαδικασία για την οριοθέτηση των οικισμών προϋφιστάμενων του έτους 1923.

Με το Π.Δ. ΦΕΚ 13.3.1981 «Περί των ληπτέων υπ' όψιν στοιχείων και του τρόπου καθορισμού των ορίων των προ της 16.8.1923 υφισταμένων οικισμών των στερουμένων εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου, ως και καθορισμού των όρων και περιορισμών δομήσεως των οικοπέδων αυτών» (ΦΕΚ 138Δ) καθορίστηκαν οι όροι και περιορισμοί δόμησης σε οικισμούς προϋφιστάμενους του έτους 1923, καθώς και η διαδικασία οριοθέτησης αυτών και καταργηθήκαν όλες οι προηγούμενες διατάξεις.

➤ Παραδοσιακοί Οικισμοί

Με το Π.Δ. 13.11.1978 «Περί χαρακτηρισμού ως Παραδοσιακών Οικισμών τινών του Κράτους και καθορισμού των όρων και περιορισμών δομήσεως των οικοπέδων αυτών» (ΦΕΚ 594Δ) χαρακτηρίστηκαν ορισμένοι οικισμοί ως παραδοσιακοί και καθορίστηκαν οι όροι και περιορισμοί δόμησης.

➤ Οικισμοί <500 κατοίκων

Με το Π.Δ. 23.12.1982 «Καθορισμός όρων και περιορισμών δομήσεως οικισμών της χώρας» (ΦΕΚ 588Δ) καθορίστηκαν οι όροι και περιορισμοί δόμησης σε οικισμούς που δεν έχουν εγκεκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο, που έχουν πληθυσμό λιγότερο από 500 κατοίκους (απογραφή 1981) και τάσεις δημογραφικής συρρίκνωσης, που δεν είναι παραδοσιακοί, ούτε παραλιακοί, ούτε πόλοι τουριστικού ενδιαφέροντος, ούτε περιαστικοί.

Συνολικά, το θεσμικό πλαίσιο μέχρι το έτος 1985 παρουσιάζεται ως αποσπασματικό, ελλιπές και ανομοιογενές. Βασική αδυναμία του ήταν η απουσία ενιαίου πλαισίου για τους λοιπούς, πλην παραδοσιακών και προ του 1923, μικρούς οικισμούς της χώρας, που να ρυθμίζει με σαφήνεια τη διαδικασία οριοθέτησης και να προβλέπει ειδικές ρυθμίσεις και όρους δόμησης προσαρμοσμένους στις τοπικές ιδιαιτερότητες.

2.2 Το ΠΔ 24.4/1985 (ΦΕΚ 181Δ)

Το προηγούμενο θεσμικό κενό, την πολυδιάσπαση και την έλλειψη ολοκληρωμένου πλαισίου ήρθε να καλύψει το Π.Δ. 24.4/1985 «Τρόπος καθορισμού ορίων οικισμών της χώρας μέχρι 2.000 κατοίκους, κατηγορίες αυτών και καθορισμός όρων και περιορισμών δόμησης τους» (ΦΕΚ 181Δ), καθιερώνοντας για πρώτη φορά τους οικισμούς κάτω των 2.000 κατοίκων ως αυτοτελή πολεοδομική κατηγορία με ειδικούς όρους και περιορισμούς δόμησης. Με την αρμοδιότητα για την οριοθέτηση των οικισμών να ανήκει στους Νομάρχες, με το εν λόγω διάταγμα οριοθετήθηκε η πλειονότητα των οικισμών με πληθυσμό κάτω των 2.000 κατοίκων, σύμφωνα με τα στοιχεία της τελευταίας απογραφής, καλύπτοντας και αντικαθιστώντας όλες τις προγενέστερες αντίστοιχες πράξεις καθορισμού ορίων.

Για την εφαρμογή του Π.Δ. 24.4/1985 οι οικισμοί διακρίθηκαν σε κατηγορίες: περιαστικοί, παραλιακοί, τουριστικοί, αξιόλογοι, ενδιαφέροντες, αδιάφοροι, συνεκτικοί, διάσπαρτοι, δυναμικοί, στάσιμοι, μικροί, μεσαίοι, μεγάλοι. Ακολουθώντας, ο τρόπος καθορισμού των ορίων οικισμού γινόταν αναλόγως της κατηγορίας τους (βλ. και Σχήματα 1 και 2):

α) Για οικισμούς περιαστικούς ή παραλιακούς ή τουριστικούς ή δυναμικούς ή αξιόλογους συνεκτικούς, το όριο ορίζεται από τη γραμμή που περιβάλλει τα συνεκτικά τμήματα του οικισμού, τυχόν περιοχές με εγκεκριμένα σχέδια και περιοχές του οικισμού με αραιότερη δόμηση που στο σύνολο αποτελούν τον διαμορφωμένο πολεοδομικό ιστό του οικισμού.

β) Για τους λοιπούς οικισμούς, το όριό τους προσδιορίζεται από ακτίνα μέχρι 800μ. από το κέντρο του οικισμού για μεγάλους οικισμούς, μέχρι 500μ. για μεσαίους και μέχρι 300μ. για μικρούς οικισμούς. Στα πιο πάνω όρια δεν περιλαμβάνονται δάση, δασικές εκτάσεις και αναδασωτέες περιοχές, περιοχές γεωλογικά ή εδαφοτεχνικά ακατάλληλες για δόμηση, αρχαιολογικοί χώροι, λατομικές ζώνες, και λοιπές ακατάλληλες για δόμηση περιοχές.

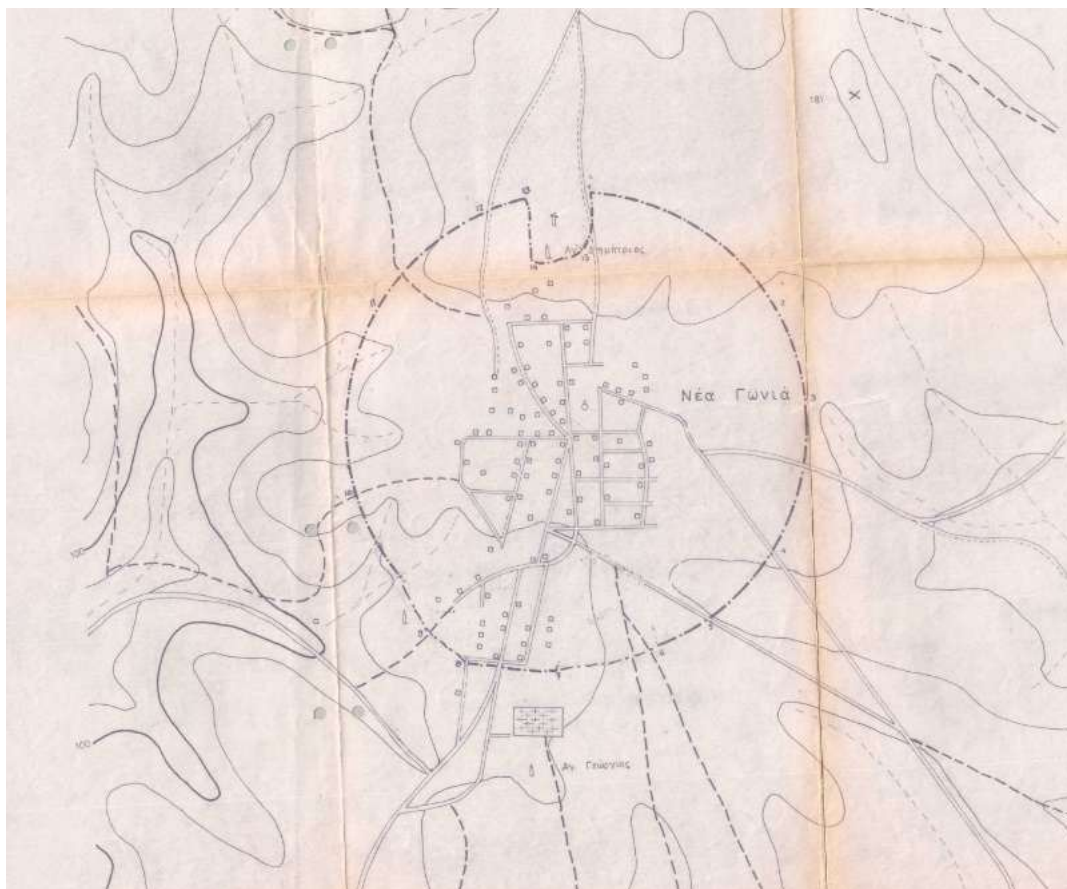
Σε γενικές γραμμές, η βασική συμβολή του Π.Δ. 1985 ήταν η καθιέρωση ενός ενιαίου και ξεκάθολου πλαισίου για την οριοθέτηση των οικισμών. Ωστόσο, η εφαρμογή της οριοθέτησης από τις κατά τόπους Νομαρχίες είχε ως αποτέλεσμα να υπάρξει ανομοιογένεια στον τρόπο εφαρμογής των κριτηρίων και συνακόλουθα στα αποτελέσματα. Η έλλειψη επαρκούς πληροφόρησης σε συνδυασμό με την επίδραση ποικίλων συμφερόντων οδήγησε σε διαφορετικές προσεγγίσεις: σε ορισμένες περιοχές υιοθετήθηκε μια αυστηρή στάση με περιορισμένες εκτάσεις και περιοριστικούς όρους δόμησης, ενώ σε άλλες εγκρίθηκαν οριοθετήσεις μεγάλου εύρους, συνοδευόμενες από γενναιόδωρους όρους δόμησης.

Το 2011, το Π.Δ. 4.11/2011 «Όροι και περιορισμοί δόμησης εντός των ορίων των οικισμών με πληθυσμό μέχρι 2.000 κατοίκους» (ΦΕΚ 289ΑΑΠ) τροποποίησε τα άρθρα 5 και 7 του Π.Δ. 24.4/1985 ως προς τους όρους και τους περιορισμούς δόμησης που ισχύουν εντός των ορίων των οικισμών.

Σχήμα 1. Παράδειγμα οριοθέτησης συνεκτικού οικισμού. Πηγή: Απόφαση Νομάρχη υπ' αριθμ. 3060/09.10.1986 «Ένταξη σε κατηγορία και καθορισμός ορίων του οικισμού Νέας Απολλωνίας, Νομού Θεσσαλονίκης με καθορισμό όρων και περιορισμού δόμησης» (ΦΕΚ 1152Δ).

Σχήμα 2. Παράδειγμα οριοθέτησης στάσιμου οικισμού. Πηγή: Απόφαση Νομάρχη υπ' αριθμ. 57140/11.5.1987 «Καθορισμός κατηγορίας ορίων και όρων δόμησης του οικισμού Νέας Γωνιάς του Νομού Χαλκιδικής» (ΦΕΚ 492Δ).

3. Οι αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας και οι επιπτώσεις τους στην ιδιοκτησία

Όπως ήδη αναφέρθηκε στην εισαγωγή, το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ), με αποφάσεις του το 2017, 2019 και 2022 (ενδεικτικά ΣτΕ 1268/2019 και ΣτΕ 56/2017), ακύρωσε οριοθετήσεις σε διάφορες περιοχές της χώρας λόγω αναρμοδιότητας των αρχών και επιστημονικά ανεπαρκούς μεθοδολογίας οριοθέτησης, επιφέροντας άμεσες πρακτικές επιπτώσεις. Συγκεκριμένα, σε περιοχές όπου ακυρώθηκαν τα όρια υπήρξε «πάγωμα» στη δυνατότητα έκδοσης οικοδομικών αδειών, καθώς οι πολεοδομικές υπηρεσίες αδυνατούσαν να καθορίσουν το πολεοδομικό καθεστώς οικοδόμησης των ακινήτων, αφήνοντας χιλιάδες ιδιοκτήτες σε αβεβαιότητα.

Οι συγκεκριμένες αποφάσεις του ΣτΕ ανέδειξαν χρόνια προβλήματα στον πολεοδομικό σχεδιασμό και τη διαδικασία καθορισμού ορίων ειδικότερα, η οποία σε πολλές περιπτώσεις δεν βασιζόταν σε επιστημονικά κριτήρια. Με την υπ' αριθμ. 27656/2017 απόφαση του Υπουργού Περιβάλλοντος και Ενέργειας «Προϋποθέσεις και προδιαγραφές επανέγκρισης πολεοδομικών ρυθμίσεων που εγκρίθηκαν με διοικητικές πράξεις από αναρμόδια όργανα» (ΦΕΚ 2106Β) δόθηκε η δυνατότητα επανέγκρισης ορίων που είχαν ακυρωθεί με προγενέστερες πράξεις αναρμόδιου οργάνου, με Π.Δ.

4. Το σύγχρονο νομικό πλαίσιο για τις οριοθετήσεις οικισμών και οι κοινωνικές αντιδράσεις

Με τις διατάξεις του Ν. 4759/2020 «Εκσυγχρονισμός της Χωροταξικής και Πολεοδομικής Νομοθεσίας και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ 245Α, άρθρο 12) προβλέφθηκε «η οριοθέτηση οικισμών που προϋπάρχουν του 1923 και δεν έχουν οριοθετηθεί, καθώς και οικισμών κάτω των δύο χιλιάδων (2.000) κατοίκων που δεν έχουν οριοθετηθεί αλλά φέρονται απογεγραμμένοι ως αυτοτελείς, ανεξάρτητοι οικισμοί σε απογραφή προ του έτους 1983». Η οριοθέτηση γίνεται στο πλαίσιο είτε Τοπικού Πολεοδομικού Σχεδίου (Τ.Π.Σ.), είτε Ειδικού Πολεοδομικού Σχεδίου (Ε.Π.Σ.), είτε αυτοτελούς προεδρικού διατάγματος που καλύπτει τουλάχιστον έναν (1) οικισμό.

Στο άρθρο 12 ενσωματώνονται οι νομολογιακές κατευθύνσεις για οικισμούς κάτω των δύο χιλιάδων κατοίκων:

«Οι βασικές νομολογιακές κατευθύνσεις είναι ...: Η πράξη οριοθέτωσης οικισμού είναι κανονιστικής φύσεως, ενεργείται με Προεδρικό Διάταγμα, δεν επιτρέπεται επανακαθορισμός των ορίων Οικισμού με βάση νέα πραγματική κατάσταση, μετά τον αρχικό καθορισμό και τα όρια Οικισμού επιτρέπεται να τροποποιηθούν μόνο για λόγους νομιμότητας» (Βισβάρδη, χ.χ.).

Ακολούθησε η έκδοση της υπ' αριθμ. ΥΠΕΝ/ΔΠΟΛΣ/73670/1765/2022 «Περί μεθοδολογίας οριοθέτησης οικισμών» (ΦΕΚ 3733Β) που αφορά τις αυτοτελείς μελέτες οριοθέτησης οικισμών, στην οποία επίσης ενσωματώνονται οι κατευθύνσεις της νομολογίας, και επαναπροσδιορίζεται όλο το θεσμικό πλαίσιο, για τη διαφύλαξη και προστασία της φυσιογνωμίας των οικισμών αλλά και την ανάγκη διασφάλισης των διοικητικών πράξεων (οικοδομικές άδειες).

Για τα ΤΠΣ και ΕΠΣ είχε αναρτηθεί από τον Μάρτιο του 2024 στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ) το σχέδιο προεδρικού διατάγματος οριοθέτησης των οικισμών, το οποίο -ως σχέδιο Π.Δ.- θα έπρεπε οι μελετητές να λάβουν υπόψη κατά την εκπόνηση των οικείων μελετών. Το σχέδιο Π.Δ. προέβλεπε τον καθορισμό τεσσάρων ζωνών, Α, Β, Β1 και Γ, που αντιστοιχούν

- στο συνεκτικό τμήμα προ του 1923,
- στο συνεκτικό τμήμα που δημιουργήθηκε από το 1923 έως το 1983,
- στο διάσπαρτο τμήμα που δημιουργήθηκε από το 1923 έως το 1983 αντίστοιχα, και
- στην περιοχή μεταξύ των ανωτέρω και του ορίου του οικισμού που είχε καθοριστεί με προγενέστερη μη ακυρωθείσα διοικητική πράξη.

Το σχέδιο περιέλαβε διαβαθμίσεις στα δικαιώματα και τις προϋποθέσεις δόμησης ανάλογα τη ζώνη, και προέβλεπε τη δυνατότητα είτε εξ αρχής οριοθέτησης, σε περιπτώσεις οικισμών που στερούνται ορίου, είτε αναοριοθέτησης είτε επανέγκρισης προγενέστερων ορίων.

Τον Σεπτέμβριο του 2024, το αρχικό αυτό σχέδιο Π.Δ. πέρασε από τον έλεγχο του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ 74/2024), το οποίο ήγειρε πλήθος αντιρρήσεων επί αυτού, κυρίως όσον αφορά στη ζώνη Γ, η οποία οριζόταν ως η ζώνη έξω από τις Ζώνες Α, Β και Β1 έως το όριο του οικισμού που είχε καθοριστεί με προγενέστερη μη ακυρωθείσα διοικητική πράξη. Εν συνεχεία, μετά από επεξεργασίες του ΥΠΕΝ και υποβολή εκ νέου προς έλεγχο στο ΣτΕ τον Δεκέμβριο του 2024, εκδόθηκε το νέο Π.Δ. τον Απρίλιο του 2025 (ΠΔ 11/15.4.2025 «Καθορισμός κριτηρίων, τρόπου και διαδικασιών οριοθέτησης των οικισμών της Χώρας με πληθυσμό κάτω των δύο χιλιάδων (2.000) κατοίκων, περιλαμβανομένων και των προϋφιστάμενων του 1923, καθώς και καθορισμός χρήσεων γης και γενικών όρων και περιορισμών δόμησης», ΦΕΚ 194Δ), χωρίς να περιλαμβάνεται σε αυτό η Ζώνη Γ.

Οι αντιδράσεις ήταν άμεσες και σφοδρές (βλ. Σχήμα 3 με ενδεικτικά δημοσιεύματα από τον ηλεκτρονικό τύπο). Η μεθοδολογία του νέου Π.Δ. προκάλεσε έντονη κριτική, όχι μόνο για τις επιπτώσεις του εξαιτίας των διατάξεων που περιορίζουν τη δόμηση, αλλά και για τις ίδιες τις διαδικασίες και τα κριτήρια που χρησιμοποιεί, με αποτέλεσμα να επηρεάζονται αρνητικά χιλιάδες ιδιοκτήτες, οι οποίοι χάνουν το δικαίωμα δόμησης σε εκτάσεις που είχαν αποκτηθεί με σκοπό την οικοδόμηση, εγείροντας ζητήματα ακόμη και για παραβίαση του πολεοδομικού κεκτημένου, δηλαδή πολεοδομικών δικαιωμάτων που έχουν θεμελιωθεί με βάση προηγούμενες διατάξεις.

Σχήμα 3. Ενδεικτικά δημοσιεύματα σε συνέχεια της έκδοσης του Π.Δ. 11/15.4.2025.

Με το άρθρο 63 του Ν. 5215/2025 (ΦΕΚ 116Α) διαμορφώθηκε το άρθρο 12 ως ισχύει σήμερα. Στις νέες διατάξεις συμπεριλήφθηκε η δυνατότητα, «κατά παρέκκλιση κάθε αντίθετης διάταξης», κατά την οριοθέτηση βάσει του ΠΔ 11/15.4.2025 (ΦΕΚ 194Δ), διεύρυνσης του ορίου οικισμού που έχει μέχρι επτακόσιους (700) κατοίκους και οριοθετήθηκε με πράξη αναρμοδίου οργάνου, μέχρι του με προγενέστερη πράξη καθορισμένου ορίου τους με ορισμένες επιφυλάξεις (βλ. άρθρο 6 ως άνω ΠΔ) και μετά από τεκμηρίωση. Η πρόβλεψη αυτή επιχείρησε να κάμψει τις αντιδράσεις από την προηγούμενη κατάργηση της Ζώνης Γ σε μικρούς οικισμούς. Η περιοχή μεταξύ της πολυγωνικής γραμμής που προκύπτει από την εφαρμογή της καταρχάς μεθοδολογίας οριοθέτησης του Π.Δ. 11/15.4.2025 και της αναφερόμενης παραπάνω γραμμής διεύρυνσης του ορίου ορίζεται ως Ζώνη Ανάπτυξης Οικισμού (Ζ.Α.Ο.), και σε αυτήν προβλέπονται οι ίδιοι όροι δόμησης με τις ζώνες Β και Β1, εκτός από το όριο αρτιότητας που είναι συγκριτικά υψηλότερο. Επίσης κατά παρέκκλιση κάθε αντίθετης διάταξης, για οικισμούς από επτακόσιους ένα (701) μέχρι και δύο χιλιάδες (2.000) κατοίκους, κατά την τελευταία απογραφή, που οριοθετήθηκαν με προγενέστερη πράξη αναρμοδίου οργάνου, είναι δυνατόν, στο πλαίσιο ΤΠΣ ή ΕΠΣ, η περιοχή που εκτείνεται πέραν της καταρχάς καθοριζόμενης πολυγωνικής γραμμής και μέχρι του, με προγενέστερη πράξη, καθορισμένου ορίου τους, να καθορίζεται ως Περιοχή Ειδικών Χρήσεων (ΠΕΧ)¹,

¹ Υπενθυμίζεται ότι οι ΠΕΧ, σύμφωνα με το άρθρο του Ν. 4759/2020, είναι περιοχές που δεν προορίζονται για πολεοδόμηση, βρίσκονται εκτός σχεδίου και εκτός ορίων οικισμών, πέραν των οικιστικών περιοχών ή των περιοχών παραγωγικών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, για τις οποίες καθορίζονται ειδικοί περιορισμοί στις χρήσεις γης και στους όρους δόμησης, με σκοπό την ορθολογική κατανομή και συσχέτιση των χρήσεων γης, ώστε να αποφεύγονται πιθανές μεταξύ τους συγκρούσεις και ανεξέλεγκτη κατανάλωση φυσικών πόρων.

για την υποστήριξη και ενίσχυση του περιφερειακού δικτύου οικισμών, προσαρμοσμένου στα σύγχρονα πρότυπα βιώσιμης ανάπτυξης. Σημειωτέον ότι, στη συγκεκριμένη ΠΕΧ προβλέπεται μικρότερη αρτιότητα σε σχέση με την εκτός σχεδίου δόμηση.

5.Συμπεράσματα και Προβληματισμοί

Οι οριοθετήσεις οικισμών, κυρίως από τη δεκαετία του '80 και εφεξής, λειτούργησαν ως ένα γρήγορο αλλά άμεσο εργαλείο μετάβασης από την απρογραμματίστη δόμηση των μικρών οικισμών προς μια στοιχειώδη μορφή οργανωμένου ελέγχου της χωρικής ανάπτυξης. Η εφαρμοζόμενη μεθοδολογία βασίστηκε στην αναγνώριση της υφιστάμενης δομημένης κατάστασης και «κλείδωνε» τα όρια του οικισμού στην τότε πραγματική του έκταση και αποτυπώνοντας την ιστορικά διαμορφωμένη χωρική του μορφή. Εντούτοις, η εφαρμογή της διαδικασίας οριοθέτησης από τις κατά τόπους Νομαρχιακές αρχές οδήγησε σε διαφοροποιήσεις ως προς την ερμηνεία και εφαρμογή των κριτηρίων, με αποτέλεσμα την εμφάνιση ανομοιογενών χωρικών ρυθμίσεων.

Σήμερα, παρά τις μεταβολές στο θεσμικό πλαίσιο και τις σύγχρονες απαιτήσεις του χωρικού σχεδιασμού, οι οριοθετήσεις χιλιάδων οικισμών εξακολουθούν να στηρίζονται σε παρόμοια σχεδιαστική λογική, επιδιώκοντας τη διατήρηση του «πραγματικού» οικισμού στην έκταση που αυτός είχε πριν από περίπου τέσσερις δεκαετίες. Η προσέγγιση αυτή επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο σε ζητήματα αρτιότητας και λοιπών δικαιωμάτων δόμησης, παραγνωρίζοντας σε μεγάλο βαθμό κρίσιμα σύγχρονα κοινωνικοχωρικά διακυβεύματα, όπως οι δημογραφικές, παραγωγικές και λειτουργικές μεταβολές που επηρεάζουν καθοριστικά τη βιωσιμότητα των μικρών αγροτικών οικισμών. Παρά ταύτα, το υφιστάμενο πλαίσιο αφήνει περιθώρια άτυπης ερμηνευτικής ευελιξίας στους μελετητές, οι οποίοι δύνανται να ενσωματώσουν τις παραπάνω προκλήσεις και να τεκμηριώσουν τις σχεδιαστικές τους επιλογές στη βάση αρχών χωρικής δικαιοσύνης, όπως το δικαίωμα παραμονής και αναπαραγωγής του οικισμού, η αποφυγή αναδρομικών περιορισμών που θέτουν υπό αμφισβήτηση τη συνέχιση της κατοίκησης και η αναγνώριση του ρόλου των οικισμών ως χωρικών ενότητων με κοινωνικό και λειτουργικό περιεχόμενο και όχι απλώς ως «ζωνών».

Στο παρόν στάδιο, η διαδικασία οριοθέτησης οικισμών κάτω των 2.000 κατοίκων στη Χώρα πραγματοποιείται με δύο παράλληλες ταχύτητες, λόγω της ύπαρξης δύο διακριτών προσεγγίσεων: (α) της οριοθέτησης στο πλαίσιο των Τοπικών και Ειδικών Πολεοδομικών Σχεδίων (ΤΠΣ, ΕΠΣ) και (β) της εκπόνησης αυτοτελών μελετών οριοθέτησης, αμφότερες στο πλαίσιο του Προγράμματος Πολεοδομικών Μεταρρυθμίσεων «Κωνσταντίνος Δοξιάδης». Οι οικισμοί αυτοί είτε οριοθετούνται για πρώτη φορά είτε αναοριοθετούνται είτε τα όριά τους επανεγκρίνονται.

Μέχρι σήμερα έχουν ανατεθεί 227 Τοπικά Πολεοδομικά Σχέδια, καλύπτοντας 731 Δημοτικές Ενότητες, καθώς και 18 Ειδικά Πολεοδομικά Σχέδια που αφορούν 99 Δημοτικές Ενότητες. Παράλληλα, βρίσκονται σε εξέλιξη 12 αυτοτελείς μελέτες οριοθέτησης. Η συσσώρευση περίπου 70 ερωτημάτων από τους μελετητές προς το ΥΠΕΝ έως τον Σεπτέμβριο του 2025 καταδεικνύει το πλήθος των μεθοδολογικών ζητημάτων, των ερμηνευτικών ασαφειών και των πρακτικών δυσχερειών που συνοδεύουν τη διαδικασία. Από την ανάγνωση των ερωτημάτων, τα κύρια προβλήματα αφορούν:

- σε αντιφάσεις και ασαφείς διατάξεις της νομοθεσίας και των προδιαγραφών,
- στην ελλιπή διαθεσιμότητα και αξιοπιστία των χωρικών δεδομένων (π.χ. αεροφωτογραφίες) και την αδυναμία τεκμηρίωσης,
- στη δυσχέρεια συνδυασμού της οριοθέτησης με προϋφιστάμενα ρυμοτομικά σχέδια ή διανομές,
- σε ασάφειες των κριτηρίων κατηγοριοποίησης και ζωνοποίησης, καθώς και
- στη διαχείριση ειδικών κατηγοριών οικισμών και εξαιρέσεις.

Σε ότι αφορά καταρχάς τις αναφερόμενες παραπάνω προσεγγίσεις οριοθέτησης δύο ταχυτήτων, κατά την άποψη των συγγραφέων, παρότι ορισμένες μεθοδολογικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των ΤΠΣ/ΕΠΣ και των αυτοτελών μελετών είναι υπαρκτές, το κρίσιμο ζήτημα δεν έγκειται τόσο στις τεχνικές

διαδικασίες, όσο στη διαφορετική φιλοσοφία και εκτέλεση του πολεοδομικού σχεδιασμού. Στις αυτοτελείς μελέτες, η οριοθέτηση αποτελεί το κεντρικό αντικείμενο, υποστηριζόμενο από εξειδικευμένες επιστημονικές ομάδες με επαρκή χρονικό ορίζοντα τεκμηρίωσης. Αντιθέτως, στα ΤΠΣ και ΕΠΣ η οριοθέτηση αντιμετωπίζεται ως μία επιμέρους ενότητα στο ευρύτερο σώμα της μελέτης, που καλείται να ολοκληρωθεί εντός περιορισμένων προθεσμιών. Αυτό επιφέρει αφενός επιβάρυνση στη συνολική πρόοδο της κύριας μελέτης, επηρεάζοντας κρίσιμα πεδία, όπως την εκτίμηση της φέρουσας ικανότητας του οικισμού, την εκτίμηση αναγκών σε κοινωνική υποδομή, την τεκμηρίωση επεκτάσεων, κ.ά., και αφετέρου καθυστερήσεις στην εκπόνηση των συνοδευτικών μελετών (γεωλογικής, υδραυλικής, τοπογραφικής).

Ιδιαίτερα για τους οικισμούς που οριοθετούνται για πρώτη φορά, απαιτείται, σύμφωνα με το ισχύον θεσμικό πλαίσιο, η εκπόνηση μελέτης προσωρινής οριοθέτησης υδατορεμάτων εντός των προβλεπόμενων προθεσμιών. Η αλληλουχία αυτή των ενεργειών, ωστόσο, οδηγεί σε συνεχή αλληλεξάρτηση μεταξύ των σταδίων της μελέτης, προκαλώντας σωρευτικές καθυστερήσεις τόσο στην κύρια μελέτη όσο και στις παράλληλες υποστηρικτικές εργασίες.

Για τους οικισμούς που διαθέτουν ήδη καθορισμένα όρια, αλλά εντάσσονται σε διαδικασία επανέγκρισης ή αναοριοθέτησης, το ισχύον θεσμικό πλαίσιο παραμένει ασαφές ως προς:

- την υποχρέωση δέσμευσης για την ολοκλήρωση της διαδικασίας εντός συγκεκριμένου χρονικού ορίζοντα (πενταετία),
- την κατανομή της ευθύνης για τον χρονικό προγραμματισμό υλοποίησης της συγκεκριμένης διαδικασίας, και
- τη δυνατότητα έγκρισης της μελέτης ΤΠΣ/ΕΠΣ εφόσον αυτή παραπέμπει σε μελλοντικές ρυθμίσεις χωρίς σαφές θεσμικό αντίκρισμα.

Η εξέλιξη των μελετών αναδεικνύει ουσιώδεις διαφοροποιήσεις μεταξύ των πολύ μικρών οικισμών (κάτω των 700 κατοίκων) και των λοιπών αγροτικών οικισμών έως 2.000 κατοίκους. Στην πρώτη κατηγορία, η θεσμοθέτηση Ζώνης Ανάπτυξης Οικισμού (ΖΑΟ) λειτουργεί, εν τοις πράγμασι, ως μηχανισμός ανάκτησης ή επαναφοράς σημαντικού μέρους των προϋφιστάμενων δικαιωμάτων δόμησης και συμβάλλει στη διατήρηση του χαρακτήρα των οικισμών και στη συγκράτηση της πληθυσμιακής και οικονομικής τους φθοράς. Αντιθέτως, στους λοιπούς αγροτικούς οικισμούς, οι περιοχές που αντιστοιχούν σε παλαιότερες οριοθετήσεις και που ταυτίζονται με το αραιοδομημένο τμήμα, περιέρχονται πλέον σε καθεστώς εκτός σχεδίου δόμησης με σχετικώς ευνοϊκότερες αρτιότητες, γεγονός που επιφέρει ουσιαστική μεταβολή του θεσμικού καθεστώτος, με επιπτώσεις τόσο στην ιδιοκτησία όσο και στις προοπτικές ανάπτυξης. Παράλληλα, παραμένει αδιευκρίνιστη η μελλοντική δυνατότητα πολεοδομικής ένταξης των περιοχών αυτών, καθώς το ισχύον πλαίσιο δεν προβλέπει ρητά αυτή την προοπτική.

Η έκδοση, τον Σεπτέμβριο του 2025 (απ. ΥΠΕΝ/ΓΡΓΧΣΑΠ/101224/6926/17.9.2025), της Οδηγίας του ΥΠΕΝ για τη δομή του Φακέλου Οριοθέτησης Οικισμών, σηματοδοτεί ένα σημαντικό βήμα θεσμικής οργάνωσης. Ο φάκελος αυτός αποτελεί αυτοτελή τεχνική υποδομή τεκμηρίωσης για κάθε οικισμό που οριοθετείται για πρώτη φορά, αναοριοθετείται ή τα όριά του επανεγκρίνονται. Ωστόσο, η απαίτηση σύνταξης πλήρους φακέλου για δεκάδες ή και εκατοντάδες οικισμούς στο πλαίσιο μίας μόνο μελέτης δημιουργεί έντονη πίεση στις διαθέσιμες προθεσμίες, οι οποίες έχουν τεθεί από το Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας που χρηματοδοτεί τις μελέτες. Επιπλέον, η ανάθεση στον οικείο Δήμο της ευθύνης για τη δημόσια διαβούλευση των ορίων εισάγει νέα θέματα διοικητικής και χρονικής πολυπλοκότητας. Ζητήματα όπως η διάρκεια της διαβούλευσης, η αξιολόγηση των ενστάσεων, η μεθοδολογία ελέγχου, η τροφοδότηση των μελετητών με διορθωτικές παρατηρήσεις, ο ενδεχόμενος επηρεασμός των συνοδευτικών μελετών και ο συντονισμός των εμπλεκόμενων φορέων (βλ. για παράδειγμα ανάγκη γνωμοδότησης δασικών υπηρεσιών), παραμένουν μερικώς αδιευκρίνιστα.

Ένα ακόμη κρίσιμο ζήτημα αφορά την έλλειψη συντονισμού μεταξύ των μελετών ΤΠΣ/ΕΠΣ και των Ειδικών Περιβαλλοντικών Μελετών (ΕΠΜ). Η εκπόνηση των ΕΠΜ προηγείται στην πλειονότητα των περιπτώσεων χρονικά, αλλά οι ρυθμίσεις τους δεσμεύουν τις αντίστοιχες μελέτες ΤΠΣ/ΕΠΣ, παρότι

βασίζονται σε διαφορετικά δεδομένα και κυρίως εμβάθυνση όσον αφορά στη μεθοδολογία οριοθέτησης. Το αποτέλεσμα είναι η έγκριση, μέσω της ίδιας διαδικασίας (Προεδρικού Διατάγματος), δύο παράλληλων σχεδίων με διαφορετικά όρια οικισμών, γεγονός που αποτυπώνει την έλλειψη ενιαίου πλαισίου τεκμηρίωσης και επικοινωνίας μεταξύ των μελετητών από τα πρώτα στάδια του σχεδιασμού.

Εν κατακλείδι, η ανάγκη επίλυσης του ζητήματος των ορίων των οικισμών είναι αδιαμφισβήτητη. Εντούτοις, τα ευρήματα της ανάλυσης που προηγήθηκε συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η διαδικασία θα έπρεπε να είχε προηγηθεί της εκπόνησης των ΤΠΣ και ΕΠΣ. Ο υφιστάμενος σχεδιασμός των μικρών οικισμών επιβαρύνεται από ασυντόνιστες φάσεις, περιορισμένους χρόνους υλοποίησης και προσκόλληση σε μεθοδολογικά πρότυπα του παρελθόντος. Η χρήση εργαλείων και προσεγγίσεων που ανάγονται στη δεκαετία του 1980, χωρίς ουσιαστική προσαρμογή στα σύγχρονα κοινωνικο-χωρικά δεδομένα, εγκυμονεί τον κίνδυνο αναπαραγωγής ενός σχεδιαστικού μοντέλου που απαντά σε παρωχημένα και περιορισμένα ζητούμενα.

Βιβλιογραφία

- Αιτιολογική έκθεση επί του Σχεδίου Νόμου του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας «Εκσυγχρονισμός της Χωροταξικής και Πολεοδομικής Νομοθεσίας» (2020). Διαθέσιμο στο <https://www.opengov.gr/minenv/wp-content/uploads/downloads/2020/08/Αιτιολογική-έκθεση.pdf> [10 Σεπτεμβρίου 2025]
- Απόφαση Νομάρχη υπ' αριθμ. 3060/9.10.1986 «Ένταξη σε κατηγορία και καθορισμός ορίων του οικισμού Νέας Απολλωνίας, Νομού Θεσσαλονίκης με καθορισμό όρων και περιορισμού δόμησης» (ΦΕΚ 1152Δ)
- Απόφαση Νομάρχη υπ' αριθμ. 57140/11.5.1987 «Καθορισμός κατηγορίας ορίων και όρων δόμησης του οικισμού Νέας Γωνιάς του Νομού Χαλκιδικής» (ΦΕΚ 492Δ)
- Απόφαση Υπουργού Περιβάλλοντος και Ενέργειας υπ' αριθμ. 27656/2017 «Προϋποθέσεις και προδιαγραφές επανέγκρισης πολεοδομικών ρυθμίσεων που εγκρίθηκαν με διοικητικές πράξεις από αναρμόδια όργανα» (ΦΕΚ 2106Β)
- Οδηγία Υπουργού Περιβάλλοντος και Ενέργειας υπ' αριθμ. ΥΠΕΝ/ΓΡΓΧΣΑΠ/101224/6926/17.9.2025 «Οδηγία για τη δομή του Φακέλου Οριοθέτησης Οικισμών που το όριο τους επανεγκρίνεται, αναοριοθετείται ή οριοθετείται για πρώτη φορά στο πλαίσιο μελέτης ΤΠΣ/ΕΠΣ ή ΜΟΟ»
- Απόφαση Υφυπουργού Περιβάλλοντος και Ενέργειας ΥΠΕΝ/ΔΠΟΛΣ/73670/1765/2022 «Περί μεθοδολογίας οριοθέτησης οικισμών» (ΦΕΚ 3733Β)
- Β.Δ. 2.7.1968 «Περί καθορισμού των όρων και περιορισμών δομήσεως των οικοπέδων, των κειμένων εντός των ορίων των νομίμως υφισταμένων προ του έτους 1923 οικισμών, των στερουμένων εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου» (ΦΕΚ 111Δ)
- Β.Δ. 1.9.1969 «Περί καθορισμού των όρων και περιορισμών δομήσεως των οικοπέδων, των κειμένων εντός των ορίων οικισμών εχόντων εγκεκριμένον ρυμοτομικόν σχέδιον» (ΦΕΚ 164Δ)
- Βισβάρδη, Ζ. (χ.χ.) *Διαχρονική εξέλιξη του θεσμικού πλαισίου των οικισμών. Μελέτη περίπτωσης τριών ημιορεινών οικισμών Ζακύνθου*. Διπλωματική εργασία. Δ.Π.Μ.Σ. «Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του χώρου», Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ. Διαθέσιμο στο <https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/handle/123456789/57836> [10 Σεπτεμβρίου 2025]
- Γιαννακούρου, Γ. (2022) *Δίκαιο Χωροταξίας & Πολεοδομίας*, 2η έκδοση, Αθήνα: ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΕΕΤΕ
- Τετώρου, Μ. (2014), *Οικισμοί κάτω των 2.000 κατοίκων και διερεύνηση όρων δόμησης*. Διπλωματική εργασία. Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών ΕΜΠ. Διαθέσιμο στο <https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/handle/123456789/39034> [10 Σεπτεμβρίου 2025]
- Ν. 4759/2020 «Εκσυγχρονισμός της Χωροταξικής και Πολεοδομικής Νομοθεσίας και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ 245Α)

- Π.Δ.15.6.1977 «Περί καθορισμού των όρων και περιορισμών δομήσεως των οικοπέδων των κειμένων εντός των ορίων των νομίμως υφισταμένων προ του έτους 1923 οικισμών των στερουμένων εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου» (ΦΕΚ 225Δ)
- Π.Δ. 13.11.1978 «Περί χαρακτηρισμού ως Παραδοσιακών Οικισμών τινών του Κράτους και καθορισμού των όρων και περιορισμών δομήσεως των οικοπέδων αυτών» (ΦΕΚ 594Δ)
- Π.Δ. 25.7.1979 «Περί τροποποιήσεως των όρων και περιορισμών δομήσεως των οικοπέδων των κειμένων εντός των ορίων των νομίμως υφισταμένων προ του έτους 1923 οικισμών, των στερουμένων εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου» (ΦΕΚ 401Δ)
- Π.Δ. 1.11.1979 «Περί καθορισμού των ορίων των προ της 16.8.1923 υφισταμένων οικισμών των στερουμένων εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου» (ΦΕΚ 693Δ)
- Π.Δ. ΦΕΚ 13.3.1981 «Περί των ληπτέων υπ' όψιν στοιχείων και του τρόπου καθορισμού των ορίων των προ της 16.8.1923 υφισταμένων οικισμών των στερουμένων εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου, ως και καθορισμού των όρων και περιορισμών δομήσεως των οικοπέδων αυτών» (ΦΕΚ 138Δ)
- Π.Δ. 23.12.1982 «Καθορισμός όρων και περιορισμών δομήσεως οικισμών της χώρας» (ΦΕΚ 588Δ)
- Π.Δ. 24.4/1985 «Τρόπος καθορισμού ορίων οικισμών της χώρας μέχρι 2.000 κατοίκους, κατηγορίες αυτών και καθορισμός όρων και περιορισμών δόμησής τους» (ΦΕΚ 181Δ)
- Π.Δ. 4.11/2011 «Όροι και περιορισμοί δόμησης εντός των ορίων των οικισμών με πληθυσμό μέχρι 2.000 κατοίκους» (ΦΕΚ 289ΑΑΠ)
- ΠΔ 11/15.04/2025 «Καθορισμός κριτηρίων, τρόπου και διαδικασιών οριοθέτησης των οικισμών της Χώρας με πληθυσμό κάτω των δύο χιλιάδων (2.000) κατοίκων, περιλαμβανομένων και των προϋφιστάμενων του 1923, καθώς και καθορισμός χρήσεων γης και γενικών όρων και περιορισμών δόμησης» (ΦΕΚ 194Δ)

Τασοπούλου Αναστασία
Επίκ. Καθηγήτρια
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας & Περιφερειακής Ανάπτυξης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
email: atasopoulou@uth.gr

Παπακωνσταντίνου Βασίλειος
Μηχανικός Χωροταξίας, Πολεοδομίας & Περιφερειακής Ανάπτυξης
Μελετητής ΔΙΚΤΥΟ Α.Ε.
email: vaspapakon@gmail.com

Βασενχόβεν, Λ. (2025)

Η πολεοδομία σε δίνη: Πενήντα χρόνια από το Σύνταγμα του 1975 στα τοπικά πολεοδομικά σχέδια.

Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.

Ευάγγελος Ασπρογέρακας

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Το βιβλίο του Λουδοβίκου Βασενχόβεν (Ομότιμος Καθηγητής ΕΜΠ) με τίτλο “*Η Πολεοδομία Σε Δίνη. Πενήντα Χρόνια Από Το Σύνταγμα Του 1975 Στα Τοπικά Πολεοδομικά Σχέδια*” αποτελεί μια προσπάθεια να προσεγγιστεί ο πολεοδομικός σχεδιασμός μέσα από μια θεωρητική και ιστορική προοπτική για να φωτιστούν καλύτερα οι εξελίξεις που τον συνοδεύουν και οι δυνάμεις που τον επηρεάζουν. Καταγράφει εμπόδια και δυναμικές με έμφαση στο κοινωνικό, πολιτικό και γεωγραφικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται ο σχεδιασμός καθώς και τη φυσιολογία των θεσμών και των οικονομικών δυνάμεων που τον περιβάλλουν. Περιλαμβάνει Προοίμιο και διαρθρώνεται σε οκτώ κεφάλαια. Το περιεχόμενό του αναπτύσσεται ως μια προσωπική αφήγηση, ένα στοχαστικό ταξίδι που βασίζεται στην εμπειρία του συγγραφέα, διατρέχει μισό αιώνα πολεοδομικού σχεδιασμού και φτάνει μέχρι τις πιο σύγχρονες προκλήσεις που διαμορφώνουν το σημερινό πλαίσιο δραστηριοποίησης του Πολεοδόμου - Χωροτάκτη.

Αφετηρία της εξιστόρησης αποτελεί το περιεχόμενο του άρθρου 24 του Συντάγματος του 1975, το οποίο, σύμφωνα με τη σχετική νομολογία, καθιέρωσε τον χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό ως υποχρέωση για τα αρμόδια όργανα του Κράτους. Στο θέμα αυτό αναφέρεται στον Πρόλογο του βιβλίου, ο Κωνσταντίνος Μενουδάκος, Επίτιμος Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας. Από τότε δρομολογήθηκαν σημαντικές μεταρρυθμίσεις, επιχειρώντας υπέρβαση παλαιών πρακτικών. Ο συγγραφέας κάνει μια αναδρομή από το 1975 μέχρι σήμερα καταγράφοντας την πορεία του πολεοδομικού σχεδιασμού στην Ελλάδα με αναφορά στο πλήθος δυσκολιών που αντιμετώπισε, λόγω έκτακτων συνθηκών αλλά και εξαιτίας θεσμικών και οικονομικών αδυναμιών.

Κάνοντας μια εισαγωγή στην έννοια και λειτουργία της πόλης, μας θυμίζει ότι πρόκειται για έναν ζωντανό οργανισμό. Επιχειρεί να αναδείξει την πόλη ως το κεντρικό αντικείμενο της πολεοδομίας, σε μια προσέγγιση κατά την Αριστοτελική θεώρηση, τονίζοντας τη σημασία που έχει ως η πιο εξελιγμένη μορφή κοινωνικής οργάνωσης. Δεν είναι στατική, είναι προϊόν κοινωνικών μετασχηματισμών, συχνά βίαιων, συνήθως όμως ανεπαίσθητων, αν και εξίσου καθοριστικών. Η κατανόηση αυτής της δυναμικής είναι απαραίτητη για να συλλάβουμε το ρόλο και τις δυνατότητες

του σχεδιασμού. Ο συγγραφέας αξιοποιεί πλούσιο διεπιστημονικό υλικό, από έργα άλλων επιστημόνων και από στατιστικές πηγές, για τον πληθυσμό, την οικονομία και παραγωγική βάση των πόλεων, την διαδικασία αστικοποίησης, την μετανάστευση, την οργάνωση της αστικής γης και την διοίκηση των πόλεων. Παράλληλα, πραγματεύεται κρίσιμες σύγχρονες έννοιες όπως η βιωσιμότητα και το «δικαίωμα στην πόλη». Επιβεβαιώνει ως κατακλείδα ότι η πόλη δεν αποτελεί απλώς ένα σύνολο φυσικών υποδομών, αλλά ένα πολυεπίπεδο σύστημα αξιών και σχέσεων, με ισχυρές κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές διεργασίες με επίκεντρο τους κατοίκους της.

Ακολουθεί μια αναδρομή στην εξέλιξη του σχεδιασμού στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, με συγκρίσεις που δείχνουν ότι διαμορφώνονται κοινές τάσεις αλλά και κάθε χώρα κρατά τις ιδιαιτερότητές της. Ο συγγραφέας αναλύει τη νομοθεσία, ως εργαλείο, επισημαίνοντας την ανάγκη για έναν ενιαίο και σταθερό νόμο και χωρίς τις συνεχείς τροπολογίες που δημιουργούν σύγχυση. Παράλληλα, εξετάζει τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας με στόχο να αναδείξει τις σκέψεις πίσω από τις δικαστικές αποφάσεις.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία του βιβλίου είναι οι μελέτες περίπτωσης. Ο συγγραφέας παρουσιάζει παραδείγματα από την Ελλάδα και το εξωτερικό, δείχνοντας πώς εφαρμόζεται ο σχεδιασμός στην πράξη. Μιλάει για μητροπολιτικά κέντρα αλλά και για μια σειρά από περιπτώσεις μικρότερων διαφορετικών οικισμών. Κάθε περίπτωση φωτίζει διαφορετικές πτυχές της διαδικασίας σχεδιασμού.

Το κεφάλαιο που μιλάει για τον ανθρώπινο συντελεστή αποτελεί προσπάθεια να καταγραφούν οι αγωνίες των «πολεοδόμων». Μέσα από ένα ερωτηματολόγιο που απηύθυνε σε ανθρώπους με διαφορετικές ιδιότητες, συγκεντρώνει απόψεις για κρίσιμα ζητήματα. Οι απαντήσεις έχουν σίγουρα ενδιαφέρον και οργανώνονται με έναν ιδιαίτερο, προσωπικό τρόπο. Υπάρχει μια διάχυτη ανησυχία ότι ο σχεδιασμός χάνει την ουσία του. Ότι οι πολίτες δε συμμετέχουν ουσιαστικά, ότι η τοπική αυτοδιοίκηση δεν έχει τα εργαλεία ή δεν θέλει να παρέμβει και τελικά ότι το υποκείμενο του σχεδιασμού απέχει από το να εκφράζει το δημόσιο συμφέρον. Ο συγγραφέας περιγράφει την κατάσταση με ειλικρίνεια και αυτοκριτική. Αναγνωρίζει ότι το πρόβλημα δεν είναι μόνο θεσμικό, αλλά κυρίως πολιτισμικό. Δεν αποδίδει ευθύνες μόνο στο κράτος αλλά διακρίνει μια ιστορικά παγιωμένη κουλτούρα που στέκει εμπόδιο στο δημόσιο σχεδιασμό. Το κεφάλαιο αυτό είναι μια πρόσκληση για αναστοχασμό. Μας καλεί να ξανασκεφτούμε τι σημαίνει πολεοδομία, όχι ως τεχνική αλλά ως πολιτική διαδικασία.

Στο τελευταίο κεφάλαιο επιχειρείται μια σύνοψη, γραμμένη με ιδιαίτερο πάθος. Ο συγγραφέας μιλάει για το μέλλον της πολεοδομίας και το συνδέει με το μέλλον της κοινωνίας γενικότερα. Θέτει το ερώτημα: «Οδεύουμε προς τον θάνατο της πολεοδομίας;», χωρίς να το κάνει για να σοκάρει. Αναγνωρίζει κάποια απειλή. Τον σχεδιασμό να κινδυνεύει να μετατραπεί σε ένα εργαλείο απογυμνωμένο από τις κοινωνικές του και ίσως και από τις πολιτικές του διαστάσεις. Αναφέρετε σε μια μελλοντική, δυστοπική κοινωνία όπου με τη βοήθεια της τεχνολογίας ο σχεδιασμός ανάγεται σε μια αυτοματοποιημένη, γραφειοκρατική διαδικασία και τόσο ο πολεοδόμος όσο και ο πολίτης - κάτοικος βρίσκονται σταδιακά στο περιθώριο. Στο σημείο αυτό εκφράζει την αγωνία του για τον ενδεχόμενο ρόλο των ακαδημαϊκών δασκάλων που θα ανακυκλώνουν απόψεις σε ηλεκτρονικά επιστημονικά περιοδικά και θα τις παρουσιάζουν σε συνέδρια στα οποία μετέχουν μόνο οι ίδιοι, αδύναμοι να μετέχουν στις πραγματικές εξελίξεις. Θα αποτελούν ένα συμπαθές είδος που βρίσκεται όμως εκτός πραγματικότητας και σίγουρα μακριά από το να εκφράζει και να καλύπτει τις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας.

Ο ίδιος ο συγγραφέας δε χάνει την ελπίδα του. Το τελευταίο κεφάλαιο είναι μια πρόσκληση για δράση. Ζητά από τον αναγνώστη να πάρει θέση. Καλεί τους πολεοδόμους να προσφέρουν στην κοινωνία ένα νέο αφήγημα για το μέλλον της πόλης. Ένα αφήγημα πειστικό και τεκμηριωμένο.

Συνολικά, το βιβλίο δεν απευθύνεται μόνο σε ειδικούς. Ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει ότι πρώτα απ' όλους σκέφτεται τους σπουδαστές. Σίγουρα είναι πολύτιμο εργαλείο για ερευνητές και επαγγελματίες του χώρου αλλά χρήσιμο και για κάθε πολίτη. Είναι ένα κάλεσμα για συμμετοχή, για

σκέψη, για δράση. Προβληματίζει υπενθυμίζοντας ότι η πόλη δεν είναι απλώς το σκηνικό της ζωής μας, είναι η ίδια η ζωή. Δεν είναι κατασκευή αλλά δημιουργία. Και η πολεοδομία, πέρα από τεχνική επιστήμη, είναι μια πολιτική διαδικασία που προσπαθεί να αναδείξει διαστάσεις και να δώσει ποιότητα στο χώρο που ζούμε.

Ευάγγελος Ασπρογέρακας
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Πολυτεχνική Σχολή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πεδίον Άρεως, 38334, Βόλος
e-mail: asprogerakas@uth.gr

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Νίκος Τριανταφυλλόπουλος
Ευάγγελος Ασπρογέρακας
Νικόλαος Γαβανάς
Ανέστης Γουργιώτης
Σπύρος Νιαβής

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ελένη Ανδρικοπούλου – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Πασχάλης Αρβανιτίδης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Παναγιώτης Αρτελάρης – Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Σοφία Αυγερινού-Κολώνια – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Αθηνά Βιτοπούλου – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Γιώργος Βλόντζος – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Νικολός Βογιαζίδης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Γεωργία Γεμεντζή – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ηλίας Γεωργαντάς – Πανεπιστήμιο Κρήτης
Αθηνά Γιαννακού – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Σπύρος Γκολφινόπουλος – Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Άσπα Γοσποδίνη – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δημήτρης Γούσιος – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πάυλος-Μαρίνος Δελλαδέτσιμας – Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Αλέξης Δέφνερ – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δέσποινα Διμέλλη – Πολυτεχνείο Κρήτης
Ασπασία Ευθυμιάδου – Ελληνικός Γεωργικός Οργανισμός «Δήμητρα»
Μιχάλης Ζουμπουλάκης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ελισάβετ Θωίδου – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Γιώργος Κανδύλης – Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Νικόλαος-Γεώργιος Καραχάλης – Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Κώστας Καρτάλης – Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γρηγόρης Καυκαλάς – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Ειρήνη Κλαμπατσέα – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Χάρης Κοκκώσης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Παναγιώτης Κοσμόπουλος – Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Βύρων Κοτζαμάνης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Χρήστος Κουσιδώνης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αλέξανδρος-Φαίδων Λαγόπουλος – Ακαδημία Αθηνών & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Κώστας Λαλένης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Λόης Λαμπριανίδης – Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λίλα Λεοντίδου – Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Πάυλος Λουκάκης – Πάντειο Πανεπιστήμιο
Θωμάς Μαλούτας – Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δημήτρης Μέλισσας – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Αγγελική Μενεγάκη – Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Θεόδωρος Μεταξάς – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κώστας Μπαγινέτας – Αποκεντρωμένη Διοίκηση Θεσσαλίας - Στερεάς Ελλάδος
Νίκος Μπάτης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ηλίας Μπεριάτος – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κώστας Μωραΐτης – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Σπύρος Νιαβής – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μαρί-Νοέλ Ντυκέν – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δημήτρης Οικονόμου – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Απόστολος Παπαγιαννάκης – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Κωνσταντίνος Περάκης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Γιώργος Πετράκος – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μάγδα Πισιάβα-Λατινοπούλου – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Σεραφείμ Πολύζος – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αντώνης Ροβολής – Πάντειο Πανεπιστήμιο
Νίκος Σαμαράς – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Άρης Σαπουνάκης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κώστας Σερράος – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Παντολέων (Παντελής) Σκάγιαννης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Σοφία Σκορδίλη – Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Νίκος Σουλιώτης – Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Δημήτρης Σταθάκης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αναστασία Τασοπούλου – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πάρις Τσάρτας – Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Γιώργος Τσιλιμίκας – Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Δημήτρης Τσιώτας – Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Δημήτρης Φουτάκης – Διεθνές Πανεπιστήμιο
Γιώργος Φωτόπουλος – Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Μάριος Χαϊνταρλής – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Όλγα Χριστοπούλου – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μανώλης Χριστοφάκης – Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Γιάννης Ψυχάρης – Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περιεχόμενα

Τεύχος 42 Έτος 2025
ISSUE YEAR

Γαβαλάς Βασίλειος	6
Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας του Μεσοπολέμου. Μέρος Ι: γαμήλια συμπεριφορά κατά γεωγραφικές περιοχές με διάκριση γηγενών και προσφύγων.	
Δαρκαδάκη Μαρία, Τσιάπα Μαρία	31
Οι μεταβολές του μοντέλου απασχόλησης μετά την επίδραση του COVID-19 υπό το πρίσμα των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών: Η περίπτωση των Χανίων	
Maravegias Napoleon, Gourgiotis Anestis, Doukas Yannis E., Vardopoulos Ioannis	49
Lignes de faille de l'unité : ajustement économique et politiques spatiales de l'intégration européenne	
Λινάκη Ελένη	71
Πρότυπο εργαλείο αποτίμησης της πολιτισμικής ανθεκτικότητας στους οικισμούς της Ελλάδας	
ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	
Τασοπούλου Αναστασία, Παπακωνσταντίνου Βασίλειος	96
Οριοθετήσεις οικισμών: από τις οριοθετήσεις της δεκαετίας του '80 στο πρόγραμμα 'Κωνσταντίνος Δοξιάδης'	
ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	
Ασπρογέρακας Ευάγγελος	109
Βασενχόβεν, Λ. (2025) Η πολεοδομία σε δίνη: Πενήντα χρόνια από το Σύνταγμα του 1975 στα τοπικά πολεοδομικά σχέδια. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα	

ISSN: 1109-5008

e-ISSN: 2944 – 9847

<https://journals.lib.uth.gr/index.php/aeihoros/index>
de